

شاپا: ۱۴۷۳-۲۹۸۱

واحد ماهشهر

نشریه علمی اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی

دوره: ۳، شماره ۷، بهار ۱۴۰۴

۱	نقش سیاست‌گذاری شهری در انتخاب مناطق برتر گردشگری (مطالعه موردی: ... سمیه اسدی، دکتر جبرائیل قربانیان، دکتر رضا برنا، دکتر جعفر مرشدی و دکتر منوچهر جوانمردی
۲۰	بررسی روند خشک‌سالی با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای (مطالعه موردی: ... احسان سوره، محمدمصدق زنگنه و دکتر اکرم کرامت
۳۹	شناسایی مشکلات محله با رویکرد برنامه‌ریزی محله محور (مطالعه موردی: محله ۴۹ ... محمد اسماعیل مالکی مقدم، دکتر حسین ملاشاهی
۵۳	چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان (مطالعه موردی: ...) شعبان ماهگل، دکتر غفار زارعی، دکتر امین روان‌بد
۷۳	بررسی سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی؛ تعامل و تقابل با روسیه رجات جباری، دکتر سارا نجف‌پور، دکتر نصرت‌الله حیدری
۹۵	آسیب شناسی پراکنده رویی و گسترش افقی کلاتشهر اهواز براساس مدل کوکوسو زهرا نظری، دکتر سعید کامیابی، دکتر عباس ارغان

sanad.iau.ir/journal/ntigs

ntigs.journalmahshahriau1402@gmail.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی

فصل نامه

دوره ۳، شماره ۷، بهار ۱۴۰۴

شاپا: ۱۴۷۳-۲۹۸۱

دانشگاه آزاداسلامی واحد ماهشهر

مدیر مسئول: دکتر عباس معروف نژاد - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاداسلامی واحد ماهشهر
سر دبیر: دکتر محمد علی فیروزی - استاد تمام گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز
مدیر داخلی: دکتر فرخنده اوشال - دکترای تخصصی شیمی معدنی و مدیر پژوهش دانشگاه آزاداسلامی واحد ماهشهر
هیات تحریریه:

۱. دکتر علی شکور - استاد تمام گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاداسلامی واحد مرودشت
۲. دکتر بهروز ساری صراف - استاد تمام گروه جغرافیا، اقلیم شناسی دانشگاه تبریز
۳. دکتر سعید ملکی - استاد تمام گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز
۴. دکتر مریم بیاتی خطیبی - استاد تمام گروه جغرافیا، ژئومورفولوژی دانشگاه تبریز
۵. دکتر تیمور آمار - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه آزاداسلامی واحد رشت
۶. دکتر عباس معروف نژاد - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاداسلامی واحد ماهشهر
۷. دکتر آرزیتا رجبی - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاداسلامی واحد تهران مرکزی
۸. دکتر کتایون علیزاده - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاداسلامی واحد مشهد

کارشناس نشریه: دکتر فرخنده اوشال

گرافیک و صفحه آرایی: پرتو عظیمی، نسیم عیسی پور و محمدصادق زنگنه
ویراستار فارسی: نسیم عیسی پور و محمدصادق زنگنه

نشانی: بندر ماهشهر، بلوار امام خمینی (ره) - خیابان دانشگاه - دانشگاه آزاداسلامی واحد ماهشهر، دانشکده برق و کامپیوتر، طبقه همکف. دفتر نشریه اندیشه های نو در علوم جغرافیایی. کدپستی: ۶۳۵۱۱۴۱۱۱
تلفن و دورنگار: ۵۲۳۳۸۵۸۶-۰۶۱

نشانی پایگاه اینترنتی: Sanad.iau.ir/journal/ntigs

نشانی پست الکترونیکی: ntigs.journalmahshahriau1402@gmail.com

مجوز راه اندازی این نشریه علمی مطابق نامه شماره ۲۴۳۶۸/۳۲/ص مورخ ۱۴۰۲/۰۴/۱۸ معاونت محترم علوم انسانی و هنر دانشگاه آزاداسلامی اخذ و همچنین دارای پروانه انتشار از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به شماره ۸۸۲۷۸ مورخ ۱۴۰۰/۰۳/۳۱ و به صورت فصل نامه توسط دانشگاه آزاد اسلامی واحد ماهشهر منتشر می شود.
نویسندگان مسئول محتوا و پاسخگویی نظرات ارائه شده در مقاله و نوشته‌های خود هستند.

پذیرش مقاله صرفاً از طریق سایت فصل‌نامه امکان‌پذیر است. برای ثبت نام در سایت فصل‌نامه "اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی" و ارسال مقاله لطفاً مراحل زیر را اجرا فرمایید:

۱. به سایت Sanad.iau.ir/journal/ntigs وارد شوید.
۲. روی گزینه (ورود به سامانه) کلیک کنید، سپس روی کلمه (ثبت نام در سامانه) کلیک کنید. صفحه ثبت نام ظاهر خواهد شد. پس از تکمیل صفحه ثبت نام روی گزینه ذخیره کلیک کنید، آنگاه به E-mail خود مراجعه فرمایید و کد کاربری و رمز ورود خود را دریافت نمایید.
۳. در این مرحله، کد کاربری و رمز ورود که از طریق سیستم به ایمیل شما ارسال گردیده را وارد کنید و از خدمات Online فصل‌نامه استفاده نمایید.

«نکات مهم در نگارش مقاله»

نشریه "اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی" در تمامی رشته‌های علوم جغرافیایی و سایر علوم و رشته‌های مرتبط علمی و دانشگاهی که به صورت مبسوط در قسمت اهداف و چشم انداز نشریه توضیح داده شده است، به زبان فارسی، مقاله می‌پذیرد.

۱. نشریه "اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی" مقاله‌های علمی پژوهشی و کاربردی و مستخرج از پایان‌نامه را در اولویت پذیرش قرار می‌دهد.

۲. مقاله حاصل مطالعات، تجربه‌ها و پژوهش‌های نویسنده یا نویسندگان باشد.

*۳. مقاله قبلاً برای هیچ یک از نشریات داخلی و خارجی یا همایش‌ها و کنفرانس‌ها و... ارسال و یا در هیچ یک از آنها چاپ نشده باشد.

*۴. از هر نویسنده مسئول یا همکار در هر سال حداکثر دو مقاله بررسی اولیه و پس از داوری و سایر مراحل معمول و در صورت تایید آنها، انتشار آنلاین می‌گردد. در غیر اینصورت سایر مقاله‌های ارسالی از دستور بررسی نشریه خارج می‌شود.

*۵. نویسنده مسئول مقاله در هنگام درج نام نویسندگان و تعداد آنها و سایر موارد مشخصات (Article Affiliation) دقت کافی را نماید زیرا پس از ثبت نهایی و در صورتی که مقاله پذیرش یا چاپ گردد هیچگونه تغییری از سوی نشریه امکان‌پذیر نمی‌باشد.

۶. زبان رسمی فصلنامه، فارسی است، اما نوشتن چکیده مقالات به زبان انگلیسی نیز ضروری است.

۷. چکیده فارسی مقاله (۱۵۰ تا ۳۰۰ واژه)، و باید شامل: مقدمه و بیان مسأله، هدف، روش، یافته‌ها، نتیجه‌گیری و ۵ تا ۶ واژه کلیدی باشند.

۸. بدیهی است نحوهٔ درج در فهرست منابع و مأخذ به ترتیب حروف الفبا خواهد بود.
۹. دقت داشته باشید تمام منابع فارسی و انگلیسی در فهرست منابع قرار داشته باشد و از ذکر منابعی که در متن استفاده نشده است، جداً خودداری گردد.
۱۰. از بکار بردن واژه همان در منابع داخل متن (همان و قبلی، ۱۳۹۵: ۱۱۱) خودداری شود.
۱۱. در متن مقاله به شماره اشکال، جداول اشاره شود.
۱۲. در تنظیم جداول، اشکال شماره بندی لحاظ و به منابع اقتباس شده آن‌ها نیز اشاره گردد.
۱۳. اگر در مقاله از نقشه استفاده می‌گردد. حتماً درج مقیاس خطی و موقعیت جغرافیایی در آن لحاظ گردد.
۱۴. شکل‌ها باید به صورت رنگی یا سیاه و سفید و با کیفیت مناسب و مطلوب تهیه شده و شماره و عنوان آن‌ها در پایین بیاید. نقشه‌ها باید واضح باشند و مطالب آن‌ها خوانا باشد.
۱۵. جداول، نقشه‌ها، نمودارها و اشکالی که توسط نویسندگان یا نویسندگان تولید گردیده نیز مأخذ آن به نویسندگان یا نویسندگان ارجاع داده شود. بطور مثال (مأخذ: نگارنده/ نگارندگان، ۱۴۰۰)
۱۶. روابط و فرمول‌های ریاضی در متن مقاله از سمت چپ تایپ می‌شوند و برای اشاره به آن‌ها از شماره فرمول در داخل پرانتز استفاده می‌شود. شماره هر فرمول در گوشه سمت راست آخرین سطر فرمول درج می‌شود.
۱۷. به کار بردن اعداد به صورت لاتین (به استثنای فرمول‌ها و منابع درون متنی لاتین) مجاز نمی‌باشد، بنابراین تمام اعداد در داخل متن و جداول به صورت فارسی تایپ شود.
- * ۱۸. مسؤولیت صحت و سقم مقاله به لحاظ علمی و حقوقی به عهدهٔ نویسندهٔ مسئول مکاتبات است.
- * ۱۹. مقالات ترجمه پذیرفته نمی‌شود. چنانچه بعد از پذیرش یا چاپ مشخص گردد به لحاظ علمی و حقوقی به عهدهٔ نویسندهٔ مسئول مکاتبات است.
۲۰. حداکثر حجم/ تعداد صفحات مقالات ۲۰ صفحه A4 می‌باشد.
- * ۲۱. فصلنامه حق رد یا قبول و نیز ویراستاری مقالات را برای خود محفوظ می‌دارد و از بازگرداندن مقالات دریافتی معذور است.
- * ۲۲. اصل مقالات رد شده یا انصراف داده شده، از مجموعه آرشیو فصل نامه خارج خواهد شد و فصل نامه هیچ‌گونه مسؤولیتی در این زمینه نخواهد داشت.

* توجه و اهمیت بیشتر را نشان می‌دهد.

«راهنمای نگارش مقاله»

توضیح راهنمای کامل مقاله فارسی ارسال شده به فصل نامه " اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی " به شرح جدول زیر درج شده است.

عنوان مقاله	BLotus 16- Bold
نام نویسنده و نویسندگان	BLotus 12- Bold
مشخصات نویسنده و نویسندگان (افیلیشن)	BLotus 12
چکیده	BLotus 13- Bold
متن چکیده	BLotus 12- Bold
کلمات کلیدی	BLotus 12- Bold
واژه /متن زیر نویس (پاورقی) فارسی	BLotus 10
واژه /متن زیر نویس (پاورقی) انگلیسی	Times New Roman 10
عناوین اصلی	BLotus 14- Bold
عناوین فرعی	BLotus 13- Bold
متن مقاله به فارسی	BLotus 13
عناوین جدول	BLotus 12- Bold
متن جدول	BLotus 11
عناوین شکل	BLotus 12- Bold
متن شکل	BLotus 11
منابع جداول و اشکال	BLotus 10
روابط و فرمول های ریاضی	BLotus 13
منابع و مأخذ فارسی	BLotus 13
منابع و مأخذ انگلیسی	Times New Roman 12

«راهنمای چکیده انگلیسی»

عنوان	Times New Roman 14- Bold
نام نویسنده و نویسندگان	Times New Roman 12-Bold
مشخصات نویسنده و نویسندگان (افیلیشن)	Times New Roman 11
چکیده (Abstract)	Times New Roman 12-Bold
متن چکیده	Times New Roman 12-Bold
کلمات کلیدی (Key Words)	Times New Roman 11-Bold

توضیحات تکمیلی:

۱. مقالات ارسالی به فصل نامه، در محیط Word با حاشیه از بالا و پایین و راست ۲/۵ (دو ونیم) سانتی متر و از چپ ۲ سانتی متر باشد.

۲. مقاله در پنج (۵) فایل جداگانه شامل موارد زیر باید در سامانه نشریه بارگذاری گردد.

- فایل مقاله با مشخصات نویسنده یا نویسندگان به صورت (Word)
- فایل مقاله اصلی بدون مشخصات نویسندگان به صورت (Word)
- فایل چکیده انگلیسی مقاله به صورت (Word)
- فایل تعهد نامه مقاله به صورت (Pdf)
- فایل فرم تعارض منافع به صورت (Pdf)

«مقالات ارسال شده باید دارای بخش‌های زیر باشد»

۱. صفحه اول: عنوان کامل مقاله به فارسی، مشخصات نویسنده یا نویسندگان بر اساس فرمت مجله
۲. چکیده فارسی (۱۵۰ تا ۳۰۰ واژه)، کلمات کلیدی فارسی (۵ تا ۶ واژه کلیدی) بر اساس فرمت مجله
۳. صفحه دوم به بعد متن اصلی مقاله آورده شود، شامل:

*مقدمه

*پیشینه پژوهش

*مبانی نظری

*روش شناسی تحقیق

*معرفی محدوده مورد مطالعه (با ارائه عکس یا نقشه)

*بحث و یافته‌ها

*نتیجه‌گیری و پیشنهادها

*منابع و مأخذ

۴. منابع درون متنی مقاله به روش APA شامل؛ داخل پرانتز با ذکر (نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار: شماره صفحه) مورد استفاده آورده شود.

-مثال نحوه ارجاع در داخل متن:

* اگر یک نویسنده باشد: (کردوانی، ۱۳۷۵: ۶۰).

* اگر دو نویسنده باشد: (کردوانی و مشیری، ۱۳۸۵: ۳۳).

* اگر سه نویسنده و بیشتر باشد: (کردوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۵)

۵. معادل‌های انگلیسی در هر صفحه با علامت یا شماره‌گذاری مستقل برای هر صفحه، در پاورقی آورده شود.

۶. روش ارائه منابع و مأخذ در انتهای مقاله به روش APA2020 تنظیم گردد.
به طور مثال:

برای کتاب :

- اگر یک نویسنده داشته باشد؛ نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). عنوان کتاب (ایتالیک گردد)، نام ناشر، شماره جلد، نوبت چاپ، محل انتشار (به طور مثال: **اگر یک نویسنده باشد** : کردوانی، پرویز. (1387) نظریه جدید، انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول، چاپ اول، تهران).
- **اگر دو نویسنده باشد** : مرصوصی، نفیسه و بهرامی پاره، رحمت اله. (1390) توسعه پایدار روستایی، انتشارات دانشگاه پیام نور، جلد اول، چاپ اول، تهران.
- **اگر سه نویسنده و بیشتر باشد** : معروف نژاد، عباس، امیری، ابراهیم، و جبرائیلی، یحیی (1389) توسعه روستاها در ایران، انتشارات معتبر، جلد اول، چاپ اول، اهواز.

برای مقالات در نشریه :

- نام خانوادگی، نام نویسنده یا نویسندگان (سال انتشار). عنوان مقاله، نام نشریه (ایتالیک گردد). دوره، شماره، صفحات مقاله (به طور مثال: **اگر یک نویسنده باشد** : درویشی، یوسف (1400) ارزیابی کمی و کیفی کاربری اراضی شهر با استفاده از ماتریس چهارگانه جهت رسیدن به اهداف توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهر مرند)، فصل نامه پژوهش های جغرافیای انسانی، ۲(۵۳)، ۷۳۳-۷۵۰.

Fukugawa, N. (2022). Effects of the quality of science on the initial public offering of university spinoffs: evidence from Japan. *Scientometrics*, 127(8), 4439-4455.

- **اگر دو نویسنده باشد**: شیری، بهروز، و معروف نژاد، عباس (۱۳۹۷). بررسی منظر اجتماعی بافت‌های ناکارآمد شهری (مطالعه موردی: کوی نهضت‌آباد کلان‌شهر اهواز). فصل‌نامه آمایش محیط، ۱۱(۴۳)، ۲۳۵-۲۵۲.

Haunschild, R., & Bornmann, L. (2022). Relevance of document types in the scores' calculation of a specific field-normalized indicator: Are

the scores strongly dependent on or nearly independent of the document type handling?. *Scientometrics*, 127(8), 4419-4438.

اگر سه نویسنده و بیشتر باشد : معروف نژاد، عباس، امیری، ابراهیم، و قافی کاووسی، ولی (۱۳۹۹). ارزیابی وضعیت اماکن و کاربری‌های ورزشی (مطالعه موردی: شهر ایذه). فصل‌نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۴(۷۴)، ۲۳۳-۲۴۷.

Vakkari, P., Chang, Y. W., & Järvelin, K. (2022). Largest contribution to LIS by external disciplines as measured by the characteristics of research articles. *Scientometrics*, 127(8), 4499-4522.

برای مقالات در همایش‌ها و کنفرانس‌ها:

- نام خانوادگی، نام نویسنده یا نویسندگان (سال انتشار). عنوان مقاله، نام همایش یا کنفرانس (ایتالیک گردد)، مکان برگزاری (به طور مثال: جوانشیر، حسین و قدیمی، فاطمه (۱۳۸۸)). استفاده از روش AHP در مکان‌یابی پارکینگ‌های همسطح در محیط شهری (مطالعه موردی: اردبیل)، نهمین همایش مهندسی حمل و نقل و ترافیک، تهران.

برای مقالات مستخرج از پایان نامه:

- نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). عنوان پایان نامه (ایتالیک گردد). رشته، نام راهنما، نام دانشگاه، تعداد صفحه
(به طور مثال: زبیدی، علی (۱۳۹۶). ارزیابی و رتبه‌بندی عملکرد پارکینگ‌های عمومی منطقه یک شهرداری اهواز از نگاه شهروندان. جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، به راهنمایی عباس معروف‌نژاد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی ماه‌شهر، ۱۳۳ صفحه.)
-

۱	نقش سیاست‌گذاری شهری در انتخاب مناطق برتر گردشگری (مطالعه موردی: ... سمیه اسدی، دکتر جبرائیل قربانیان، دکتر رضا برنا، دکتر جعفر مرشدی و دکتر منوچهر جوانمردی
۲۰	بررسی روند خشک‌سالی با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای (مطالعه موردی: ... احسان سوره، محمدصادق زنگنه و دکتر اکرم کرامت
۳۹	شناسایی مشکلات محله با رویکرد برنامه‌ریزی محله محور (مطالعه موردی: محله ۴۹... محمداسماعیل مالکی مقدم، دکتر حسین ملاحاهی
۵۳	چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان (مطالعه موردی: ...) شعبان ماهگل، دکتر غفار زارعی، دکتر امین روان‌بد
۷۳	بررسی سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی؛ تعامل و تقابل با روسیه رجات جباری، دکتر سارا نجف‌پور، دکتر نصرت‌الله حیدری
۹۵	آسیب‌شناسی پراکنده رویی و گسترش افقی کلانشهر اهواز براساس مدل کوکوسو زهرا نظری، دکتر سعید کامیابی، دکتر عباس ارغان

نقش سیاست‌گذاری شهری در انتخاب مناطق برترگردشگری (مطالعه موردی: شهر ماهشهر)

سمیه اسدی

دانشجوی دکتری آب و هواشناسی، گروه جغرافیا، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

جبرائیل قربانیان^۱

استادیار، گروه جغرافیا، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

رضا برنا

عضو هیئت علمی گروه جغرافیا، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

جعفر مرشدی

استادیار، گروه جغرافیا، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

منوچهر جوانمردی

استادیار، گروه جغرافیا، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

چکیده

توسعه پایدار یکی از اهداف مهم صنعت توریستی در هر کشوری است و این صنعت تحت تاثیر علم اقتصاد، سیاست و جغرافیا بوده و بر توسعه آن نیز در هر منطقه اثر گذار می باشد. توسعه پایدار در مناطق گردشگری، با سیاست حفظ منابع و محیط زیست در هر منطقه‌ای، فرآیند توسعه ملی را تسریع می نماید. هدف از انجام این تحقیق، بررسی نقش سیاست‌گذاری شهری در انتخاب مناطق برترگردشگری و ارزیابی معیارها و توانمندی مکان‌های توریستی شهر ماهشهر می باشد. در انجام این تحقیق از مدل تحلیل سلسله مراتبی و پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت استفاده شد. ابتدا اطلاعات بصورت پرسشنامه‌ها توزیع و داده‌های آن آنالیز گردید و پس از به دست آمدن سازگاری معیارها، وزن هر کدام از معیارها و گزینه‌ها به دست آمد و سپس تجزیه و تحلیل شد. یافته این تحقیق نشان داد بین معیارهای جاذبه، ارزش، مسافت و تقاضای منتخب برای گردشگری منطقه مورد مطالعه، معیار تقاضا با وزن (۰/۵۴) بیشترین اوزان و معیار جاذبه با وزن (۰/۰۶) کمترین اوزان گردشگری را به خود اختصاص داده است. همچنین رتبه بندی نهایی مناطق منتخب گردشگری ماهشهر نشان داد که بندر امام خمینی و دریاچه پارک ارم بترتیب با امتیاز ۰/۳۵۴ و ۰/۲۹ با اولویت اول و دوم و شهر تاریخی اسک با اولویت هفتم در رتبه پایین تری قرار گرفته است. بنابراین تصمیم‌گیری درست معیارهای گردشگری بر روی فعالیت‌های اقتصادی و... اثر گذار می باشد و معیار تقاضا بر توسعه گردشگری منطقه اثر گذارتر است.

کلمات کلیدی: سیاست‌گذاری شهری، توسعه ملی، گردشگری، پایداری، شهر ماهشهر

مقدمه

ژئوتوریسم به‌عنوان زیر شاخه‌ای از توریسم طبیعت‌گرا، از ظرفیت‌های بالقوه زیادی برای توسعه سرزمین و پایداری منابع طبیعی برخوردار است. توسعه صنعت گردشگری و درآمد ناشی از آن، زمینه رقابت بین کشورها را فراهم نموده است. صنعت توریست و گردشگری در خیلی از کشورهای دنیا یکی از روش‌های درآمدزایی بوده و جهت رسیدن به این هدف مهم تلاش می‌کنند تا از توانمندی‌های ژئو اقلیم هر منطقه از کشور خود بهره ببرند و برای رسیدن به یک توسعه پایدار رقابت نمایند. چرا که توسعه پایدار گردشگری یکی از اهداف مهم صنعت توریستی بوده که در پی توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی جامعه بومی، می‌باشد و اشخاص به دنبال بازدید از این جاذبه‌های طبیعی دیدنی هستند. معرفی چشم اندازهای محیطی زمینه توسعه این صنعت را در منطقه مورد مطالعه فراهم می‌کند. لذا ارتباط بین علم گردشگری با علوم محیطی، زمینه ظهور مناطق ویژه گردشگری را سبب شده و افراد زیادی را به خود جذب می‌کند. بنابراین مناطق برتر گردشگری در زندگی اقتصادی ساکنین بومی منطقه تاثیر مثبت داشته و هویت پیدا می‌کنند. هدف از انجام این تحقیق، بررسی نقش سیاست‌گذاری شهری در انتخاب مناطق برتر گردشگری و ارزیابی معیارها و توانمندی مکان‌های توریستی شهر ماهشهر می‌باشد. فرضیه این تحقیق بر این مبناست که به نظر می‌رسد بین معیارها و گزینه‌های گردشگری، ضریب تقاضا جهت مشاهده مکان‌های تاریخی، مکان‌های برتر گردشگری را به خود اختصاص داده‌اند. از ضرورت‌های این پژوهش این است که در کشور ما صنعت توریسم گردشگری به یک صنعت فراگیر و پویا درآمده و در این زمینه موفقیت‌های چشمگیری به دست آمده است و به منظور رسیدن به توریسم موفق و پایدار تلاش‌هایی در جهت کسب درآمد صورت گرفته است. شهر ماهشهر در استان خوزستان نیز از این امر مستثنی نبوده و از ظرفیت‌های بالایی جهت گردشگران برخوردار بوده و در این زمینه می‌توان ضمن حفظ آثار طبیعی و تاریخی منطقه، به درآمد زایی نیز رسید. مقاله حاضر سعی دارد تا با شناسایی برخی مکان‌های ژئوتوریسم، به بررسی اهمیت آنها در جذب گردشگری این شهرستان بپردازد. توسعه منطقه ای نقش مهمی در حوزه‌های همچون جغرافیای اقتصادی، اقتصاد منطقه ای، علوم منطقه ای و نظریه‌های رشد اقتصادی دارد. اصولاً آموزش گردشگری و افزایش درآمد منطقه در از بین بردن نابرابری در بلند مدت نقش مهمی ایفا می‌نماید.

پیشینه تحقیق

زنگنه و همکاران (۱۴۰۳) در بررسی دفن نخاله‌های ساختمانی به روش (AHP) نشان دادند که بخش زیادی از اراضی شهرستان هفتگل در محدوده خیلی مناسب جهت احداث سایت دفن نخاله‌های ساختمانی و تخریب قرار دارد. ابرارخرم و همکاران (۱۴۰۳) در بررسی بافت قدیم منطقه مرکزی شهر همدان به روش (AHP) سازگاری کاربری با عملکرد کاربری فرهنگی و تاریخی شهر مقایسه شده و در نهایت، الگوی برتر در سازگاری با نحوه عملکرد کاربری‌های تاریخی و فرهنگی معرفی شد.

راهداری و همکاران (۱۴۰۱) با ارزیابی چند معیاره قابلیت طبیعت‌گردی به روش خطی وزن دار و ترکیب آن با روش فازی، نشان داد که مناطق با قابلیت گردشگری خیلی زیاد در مجاورت منابع آب، سایر مناظر زیبای طبیعی و راه‌های دسترسی قرار گرفته‌اند.

عابدینی و همکاران (۱۴۰۱) در ارزیابی توانمندی‌های توسعه گردشگری پایدار مسیر توریستی سبلان تا گردنه حیران اردبیل، نتیجه گرفتند که پارک جنگلی فندق لو، بالاترین امتیاز گردشگری را به خود اختصاص داده است. نعمتی و همکاران (۱۴۰۱) در ارزیابی گردشگری سلامت استان تهران نتیجه گرفتند که انجام یک عمل بد می‌تواند اثرات مناسبی بر برند و گردشگری درمانی و بازاریابی موثر آن داشته باشد. (اکبری و همکاران، ۱۴۰۱) به بررسی شاخص‌های رقابت پذیری جهانی گردشگری به روش ماباک پرداختند و نتیجه گرفتند مانع اصلی توسعه گردشگری مساله امنیت و عدم رشد و توسعه اقتصادی کشورهاست.

فرهادی یونکی و ایمانی خوشخو (۱۴۰۱) تاثیرگذاری زیرساخت‌های گردشگری در میزان وفاداری گردشگران شهر اصفهان را بررسی و نتیجه گرفتند که این زیرساخت‌ها باعث افزایش رضایت گردشگری و افزایش وفاداری در گردشگر به صورت غیر مستقیم می‌شود (خان‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱) رقابت‌پذیری گردشگری شهرهای ایران را در پرتو مدیریت مقصد مطالعه نمودند و نتایج نشان داد که رقابت‌پذیری گردشگری شهرهای ایران در هیچ یک از شاخص‌های تدوین شده رقابت‌پذیری مبتنی بر قابلیت، شامل استاندارد گردشگری، ظرفیت رشد گردشگری، رقابتی بودن بنگاه‌های گردشگری و گردشگری آینده‌نگر، در وضعیت مطلوبی قرار ندارد.

مسعودیان و سعیده زرآبادی (۱۴۰۱) در ارزیابی مولفه‌های موثر در طراحی مسیرهای گردشگری میراثی محور تاریخی فرهنگی و گردشگری جلفا، نتیجه گرفتند که مولفه‌های توجه به جاذبه‌های میراثی و ایمنی و امنیت و توجه به ابعاد زیستی موثرترین مولفه‌ها در طراحی محور جلفا با رویکرد گردشگری میراثی هستند.

چقاجردی، همکاران (۱۴۰۱) در تحلیل نقش توانمندی‌های گردشگری ورزشی استان اصفهان با مدل سوات، نتیجه گرفتند که استراتژی تهاجمی (SO) دارای بیشترین وزن می‌باشد.

خیری و همکاران (۱۴۰۰) به تعیین پتانسیل و تدوین استراتژیک توسعه گردشگری با استفاده از رویکرد تلفیقی تحلیل SWOT و AHP منطقه حفاظت شده اشترانکوه پرداختند و نتایج نشان داد که وضعیت کنونی گردشگری منطقه حفاظت شده اشترانکوه با قابلیت‌ها و استعدادهای بالقوه آن تناسبی ندارد و برای حفاظت واقعی از این منطقه ضروری است گردشگری پایدار به صورت برنامه‌ریزی شده صورت گیرد.

غلامی و همکاران (۱۴۰۰) در برنامه‌ریزی راهبردی گردشگری پزشکی منطقه ۶ تهران با استفاده از مدل سوات، نشان دادند که استراتژی به دست آمده در این زمینه (SO) می‌باشد که بایستی از نقاط قوت از فرصت‌های خارجی بهره برد.

عباسی و همکاران (۱۳۹۹) نشان داد که عوامل موثر بر موفقیت برندسازی گردشگری کویر در دریاچه نمک شامل جاذبه‌های گردشگری، عوامل فرهنگی زیر ساختی، مدیریتی، حمایت‌های دولتی و جذب مشتری است که مهمترین آن جاذبه‌های گردشگری با وزن ۰/۴۰۴ و کم‌اهمیت‌ترین آنها جذب مشتری با وزن ۰/۵۶۰ شناسایی است.

فیضی زاده و همکاران (۱۳۹۹) در ارزیابی میزان آمادگی شهری از نظر گردشگری با استفاده از تحلیل تصمیم‌گیری چند معیار (GIS) نشان داد که مناطق مرکزی شهر تبریز به دلیل تمرکز بافت قدیمی و تسهیلات خدماتی و تجاری از ظرفیت بالایی جهت پذیرایی از گردشگران برخوردار هستند و لزوم توجه بیشتر به مناطق حاشیه‌ای ضروری است.

فتح الهی و استعلاجی (۱۳۹۸) با مکانیابی دهکده سلامت در شهرستان رامسر نشان داد که ۶ سایت جهت احداث دهکده سلامت مناسب می‌باشد که سایت‌ها از ۱ به ۲ به ترتیب ۰/۹۲ و ۰/۸۶، بیشترین امتیاز را به خود نسبت داده‌اند. (صادقی و بهزاد، ۱۳۹۸) نقش اکوزئومورفولوژی در گسترش پهنه‌های اکوتوریستی اردبیل را با استفاده از مدل‌های AHP و VIKOR مطالعه و نتیجه گرفتند که گردشگری عشایر، طبیعت‌گردی، ورزش‌های زمستانه در حیات وحش به ترتیب دارای رتبه‌های ۱ و ۰/۷۸ و ۰/۱۴ و ۰/۱۲ اولویت‌بندی شده‌اند.

زهره وندیان و همکاران (۱۳۹۷) در بررسی رتبه‌بندی مولفه‌های تاثیرگذار بر توسعه صنعت گردشگری ورزشی در ایران به وسیله روش تحلیل سلسله مراتبی نشان دادند که بین مولفه‌های تاثیرگذار بر توریسم ورزشی حمایت‌های سیاسی و قانونی (۰/۳۹۶) بیشترین اهمیت را دارد. و به ترتیب مولفه‌های مدیریت و هماهنگی، بازاریابی، زیرساخت‌ها و اماکن، شناخت قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها، تحقیقات و پژوهش، فرهنگ‌سازی و آموزش، دارای رتبه‌های بعدی هستند. هاتفی و همکاران (۱۳۹۷) با مطالعه ارزیابی کانون‌های گردشگری مستعد سرمایه‌گذاری، با استفاده از مدل یکپارچه آنتروپی شانون فازی و روش ARAS فازی، نشان دادند که متوسط سرمایه‌گذاری در کانون، سطوح قابل توسعه و توپوگرافی مهمترین معیارها برای ارزیابی کانون‌های گردشگری می‌باشند و وزن بیشتری را نسبت به سایر معیارها به خود اختصاص داده‌اند. و نتایج روش آراس فازی نشان داد چشمه دیمه، سد کوه‌رنگ و آبشار شیخ علی‌خان، امتیاز بالاتری را کسب نموده‌اند.

اکبری و همکاران (۱۳۹۵) به ارزیابی توان اکولوژیک استان تهران در راستای توسعه اکوتوریسم با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی پرداختند نتایج نشان داد که ۲۲/۳۲ درصد از مساحت مناطق مورد مطالعه در کلاس خیلی مناسب و مناسب قرار دارد، این مقدار برای کلاس با قابلیت خیلی نامناسب و نامناسب برابر ۴۴/۵۷ درصد می‌باشد و حدود ۱۳/۱۱ درصد در کلاس با قابلیت متوسط قرار دارد.

پلکانپور و همکاران (۱۳۹۴) سطح بندی مناطق نمونه گردشگری، بازفت، چغاخور و سامان در استان چهارمحال بختیاری را با استفاده از روش AHP انجام دادند، نتایج نشان داد که منطقه نمونه گردشگری سامان در اولویت اول، منطقه نمونه گردشگری چغار در اولویت دوم و منطقه نمونه گردشگری بازفت در اولویت سوم قرار گرفته است.

زارعی و همکاران (۱۳۹۳) با انتخاب مکان بهینه گردشگری جزیره قشم نتیجه گرفتند که رویکرد ترکیبی AHP و TOPSIS نسبت به رویکرد غیر ترکیبی TOPSIS از برتری توان تشخیص رویکردی برخوردار است.

دلبری و داوودی (۱۳۹۱) با کاربرد تکنیک فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) در رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی جاذبه‌های توریستی نشان دادند به دلیل عدم شناخت دقیق شاخص‌های ارزیابی و معیارهای رتبه‌بندی آنها، در ارزیابی و توسعه جاذبه‌های توریستی، کاستی‌های زیادی مشاهده می‌شود.

سور و همکاران (۱۳۹۱) با بررسی اولویت‌بندی معیارهای موثر در انتخاب مکان‌های مناسب گردشگری با استفاده از تحلیل سلسله مراتبی نتیجه گرفتند که جاذبه‌های منطقه با وزن ۰/۲۲ بیشترین و معیار خاک با وزن ۰/۳۳ کمترین امتیاز را کسب نموده است.

موحد و همکاران (۱۳۹۱) بازاریابی گردشگری شهری بر اساس برندیابی با مدل فرآیند سلسله مراتبی (AHP) کرمانشاه را بررسی نمودند، نتایج نشان داد که طاق بستان با توجه به معیارهای در نظر گرفته شده با ۰/۴۳۵ درصد و بیستون با ۰/۳۲۶ درصد مکان‌های مناسب جهت برندگذاری و بازاریابی انتخاب شده‌اند.

بدری و یاری حصار (۱۳۸۸) انتخاب مناطق نمونه گردشگری با استفاده از روش AHP استان کهگیلویه و بویراحمد را مطالعه و نتیجه نشان داد که مناطق گردشگری چشمه بلقیس، کوهگل و منطقه دریاچه سد کوثر، مناسبترین گزینه‌ها برای انتخاب به عنوان مناطق گردشگری و تهیه طرح جامع گردشگری هستند.

روزولینا و همکاران^۱ (۲۰۲۱) در بررسی توسعه اقتصادی گردشگری نتیجه گرفتند که گردشگری زمینه احیای توسعه اجتماعی و اقتصادی و احیای کاهش بهره‌وری روستایی را توصیف می‌نماید.

یانگ و همکاران^۲ (۲۰۲۱) در مطالعه گردشگری روستایی نتیجه گرفتند که گردشگری در کشورهای پیشرفته و در حال توسعه برای بهره‌وری انرژی و پایداری اکولوژیک محبوب شده است.

لپزانز و همکاران^۳ (۲۰۲۱) معتقدند است که گردشگری بطور کلی یک رویکرد قابل توجه برای ارتقاء توسعه اقتصادی است.

دوارت و همکاران^۴ (۲۰۲۱) در بررسی مزایای گردشگری هر منطقه نتیجه گرفتند که گردشگری غیر از مزایای اجتماعی و فرهنگی زمینه بهبود آموزش را فراهم نموده و میراث را تقویت می‌کند.

پریک و همکاران^۵ (۲۰۲۰) در پژوهشی با عنوان تاثیر کیفیت خدمات بر رضایتمندی وفاداری گردشگران در گردشگری صربستان نتیجه گرفتند که بین کیفیت خدمات و رضایتمندی و همچنین بین وفاداری و رضایتمندی رابطه مستقیمی وجود دارد.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر به لحاظ روش، توصیفی-تحلیلی بوده و از نظر جمع‌آوری اطلاعات، اسنادی پیمایشی و از لحاظ هدف، کاربردی می‌باشد. در انجام این تحقیق از مدل تحلیل سلسله مراتبی (AHP) و نرم افزار Expert Choice و پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت استفاده شد. ابتدا اطلاعات بصورت ۴۰ تا پرسشنامه‌ها بین متخصصین ادارات و اساتید گردشگری توزیع و داده‌های آن جمع‌آوری و آنالیز گردید و پس از به دست آمدن سازگاری معیارها، وزن هر کدام از معیارها و گزینه‌ها به دست آمد و سپس تجزیه و تحلیل و نمودارسازی شد. یکی از بهترین فنون تصمیم‌گیری چند منظوره، تحلیل سلسله مراتبی می‌باشد که اولین بار از سوی توماس ال ساعتی در دهه ۱۹۷۰ ارائه شد (دارابی، ۱۳۷۱). این مدل روشی است که در آن معیارها و گزینه‌ها مشخص شده و ابتدا سازگاری معیارها ارزیابی و در صورت داشتن سازگاری معیارها،

^۱ Rosalina et al

^۲ Wang et al

^۳ Lepez-sanz et al

^۴- Duote et al

^۵- Peric et al

وزن گزینه‌ها محاسبه و در یک ساختار قرار می‌گیرند. در واقع در این روش به قضاوت ذهنی، مقادیر عددی اختصاص داده می‌شود و سپس متغیرهایی که بیشترین ارزش داشته باشند مشخص می‌شوند. جهت به کارگیری روش، ضرایب اهمیت معیارها و گزینه‌ها تعیین شد. امتیازات محاسبه و سازگاری به دست آمد. و برای بدست آوردن بردار سازگاری و لاندا ماکس و نرخ سازگاری نیز به روش ذیل عمل شد:

رابطه (۱) وزن معیارها ÷ جمع مقادیر وزنی = بردار سازگاری

رابطه (۲) لاندا ماکس

$\lambda_{max} \div$ مجموع بردار سازگاری (N)

رابطه (۳) شاخص سازگاری

$(N) \div (\lambda_{max} - n) =$ شاخص سازگاری

N= 4

رابطه (۴) نرخ سازگاری $(R . I) \div (C . I) =$ نرخ سازگاری

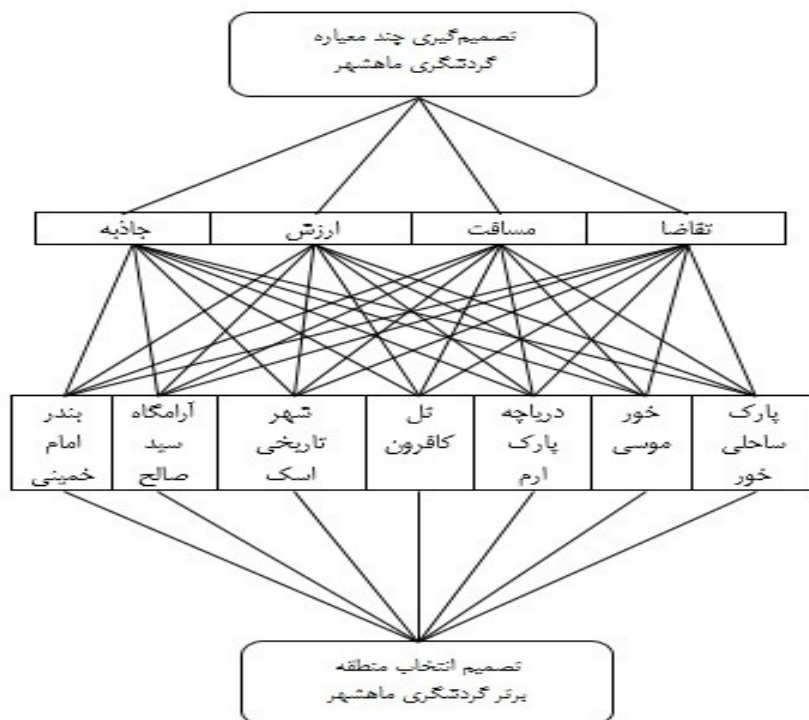
در این روش مبنای قضاوت ۹ کمیت بوده که شدت برتری معیار (i) نسبت به معیار (j) گردید:

جدول ۱- مقیاس ۹ کمیتی ال ساعتی برای مقایسه زوجی معیارها

توضیحات	تعریف	شدت اهمیت
در تحقیق دو معیار اهمیت مساوی دارند	اهمیت مساوی	۱
تجربه نشان می‌دهد که برای تحقیق هدف، اهمیت I بیشتر از J است	اهمیت اندکی بیشتر	۳
تجربه نشان می‌دهد که اهمیت I بیشتر از J است	اهمیت بیشتر	۵
تجربه نشان می‌دهد که اهمیت I خیلی بیشتر از J است	اهمیت خیلی بیشتر	۷
اهمیت خیلی بیشتر I نسبت به J به طور قطعی به اثبات رسیده است	اهمیت مطلق	۹
هنگامی که حالت‌های میانه وجود دارد	-----	۲-۴-۶-۸

ماخذ: saaty-2005

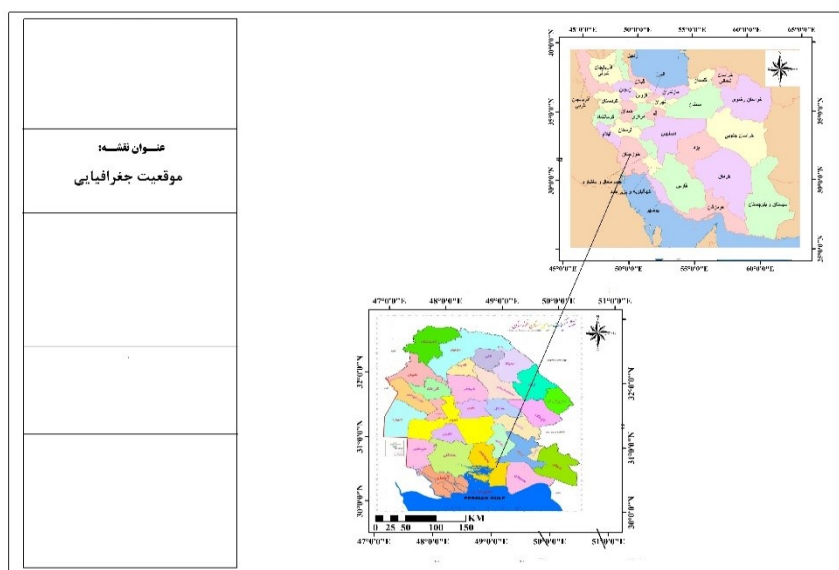
در این فرآیند ایجاد یک ساختاری که اهداف، معیارها و گزینه‌ها را نشان دهد، مد نظر است. در نهایت، با مقایسه زوجی گزینه‌ها و امتیازدهی هر کدام از آنها توسط متخصصین گردشگری، با تعیین امتیاز نهایی گزینه‌ها، اولویت اصلی مشخص گردید. در شکل (۱) مدل مفهومی تحقیق با معیارها و گزینه‌های انتخاب شده منطقه مورد مطالعه را در مورد تصمیم‌گیری چند معیاره گردشگری نشان می‌دهد:

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

معرفی محدوده مورد مطالعه

شهر ماهشهر در جنوب استان خوزستان با ارتفاع ۳ متر از سطح دریا واقع می‌باشد. این شهر با طول جغرافیایی ۴۹ درجه و ۱۳ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۰ درجه و ۳۳ دقیقه واقع شده است. این شهر از شمال به اهواز، از غرب به شادگان، از شرق به رامشیر و امیدیه، از جنوب به خلیج فارس و از جنوب شرق به هندیجان محدود می‌شود (شکل ۲).

شکل ۲: نقشه موقعیت منطقه

ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳

بحث و یافته‌ها

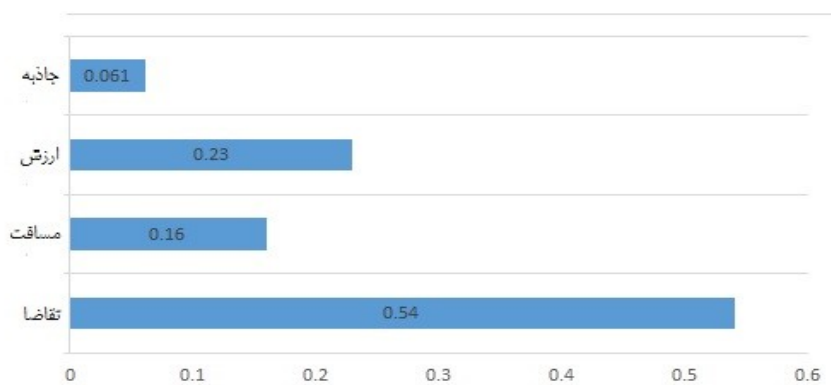
در این مرحله از تحقیق ابتدا معیارها وزن‌دهی و سازگاری هر کدام به دست آمد. تعیین مکان مناسب با استفاده از ساختار سلسله مراتبی بستگی به وجود سازگاری داده می‌باشد. اگر نرخ سازگاری کمتر یا مساوی ۰/۱ باشد، وزن داده شده به معیارها قابل قبول است. در غیر اینصورت بایستی در قضاوت‌ها بازنگری گردد. اولین قدم پس از مشخص نمودن معیارها، جهت انتخاب مناطق مهم گردشگری، تعیین ضرایب اهمیت معیارهای تعیین شده است.

جدول ۲- وزن معیارهای منتخب برای مناطق برتر گردشگری شهر ماهشهر

شاخص	تقاضا	مسافت	ارزش	جاذبه	وزن معیار
تقاضا	۱	۴	۳	۶	۰/۵۳۹۴
دسترسی	۰/۲۵	۱	۰/۵	۴	۰/۱۶۳۳
ارزش	۰/۳۳	۲	۱	۴	۰/۲۳۵۶
جاذبه	۰/۱۶	۰/۲۵	۰/۲۵	۱	۰/۰۶۱۱۳
جمع	۱/۷۴	۷/۲۵	۴/۷۵	۱۵	-----

در جدول (۲) پس از مقایسه زوجی، هر کدام از معیارها ارزش‌گذاری شدند. تقاضا: وجود حداقل تقاضا جهت توسعه پایدار گردشگری منطقه لازم است. ارزش مکان: یکی از مهمترین محرک‌های تاثیرگذار در جذب گردشگری می‌باشد. دسترسی: این عامل بستگی به وجود زیرساخت‌های ارتباطی جهت برقراری پیوند به مناطق مختلف مکان گردشگری دارد.

جاذبه: بدیهی است بین تعداد جاذبه‌های طبیعت گردی و حجم تقاضا ارتباطی مستقیم وجود دارد.

شکل ۳: نمودار ضریب اهمیت معیارهای انتخاب منطقه برتر گردشگری شهر ماهشهر

با توجه به شکل (۲) بین معیارهای جاذبه، ارزش، دسترسی و تقاضای منتخب برای گردشگری منطقه مورد مطالعه، معیار تقاضا با وزن (۰/۵۴) بیشترین اوزان و معیار جاذبه با وزن (۰/۶۰) کمترین اوزان گردشگری را به خود اختصاص داده است.

جهت محاسبه بردار سازگاری وزن هر کدام از معیارها بر مقادیر جمع وزنی معیارها تقسیم شد و برای تعیین لاندا ماکس، از بردار سازگاری بدست آمده میانگین گرفته شد. از فرمول‌های پایین شاخص سازگاری و نرخ سازگاری محاسبه شد.

$$\text{رابطه ۱) } = ۱۶/۴۶۸۳ \text{ بردار سازگاری}$$

$$\text{رابطه ۲) } = ۴/۱۱۷۰ \text{ لاندا ماکس}$$

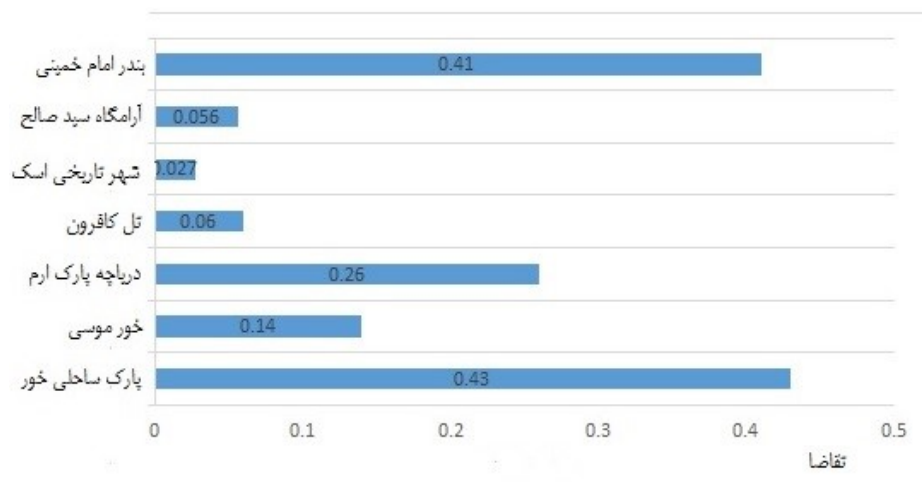
$$\text{رابطه ۳) } = ۰/۳۹۰ \text{ شاخص سازگاری}$$

$$\text{رابطه ۴) } = ۰/۰۴۳۳۳ \text{ نرخ سازگاری}$$

با توجه به اینکه ضریب سازگاری کمتر از ۰/۱ می باشد پس وزن داده شده به معیارها قابل قبول است. در مرحله بعد، معیارها به زیر معیارها یا گزینه‌ها تقسیم و به نسبت زوجی با هم مقایسه و وزن دهی شدند. در نهایت وزن معیارهای اصلی، در وزن زیر معیارها ضرب شده تا وزن‌های غیر نرمال به دست آمد. با نرمالیزه نمودن وزن‌ها، یکی یکی وزن غیر نرمال بر مجموع کل وزن‌های غیر نرمال تقسیم گردید و به این صورت وزن‌های نرمال به دست آمد و نتایج نمودارسازی شدند.

جدول ۳- وزن زیر معیار یا گزینه‌های تقاضا برای گردشگری

وزن زیر معیار	بندر امام خمینی	آرامگاه سید صالح	شهر تاریخی اسک	تل کافرون	دریاچه ارم مصنوعی پارک	خور موسی	پارک ساحلی خور	شاخص
۰/۴۳۲	۰/۲۵	۰/۳۳	۲	۰/۵	۰/۱۲۵	۰/۱۶	۱	پارک ساحلی خور
۰/۱۴۲۲	۰/۲۵	۰/۲	۶	۶	۰/۳۳	۱	۶	خور موسی
۰/۲۶۲۹	۰/۲	۸	۸	۶	۱	۳	۸	دریاچه ارم
۰/۰۵۹۹	۰/۱۱	۲	۳	۱	۰/۱۶	۰/۱۶	۲	تل کافرون
۰/۰۲۶۹	۰/۱۴	۰/۳۳	۱	۰/۳۳	۰/۱۲۵	۰/۱۶	۰/۵	شهر تاریخی اسک
۰/۰۵۶۵	۰/۱۲۵	۱	۳	۰/۵	۰/۱۲۵	۰/۲	۳	آرامگاه سید صالح
۰/۴۰۸	۱	۸	۷	۹	۵	۴	۴	بندر امام خمینی
	۲/۰۷۵	۱۹/۸۶	۳۰	۲۳/۳۳	۶/۸۶۵	۸/۶۸	۲۴/۵	جمع

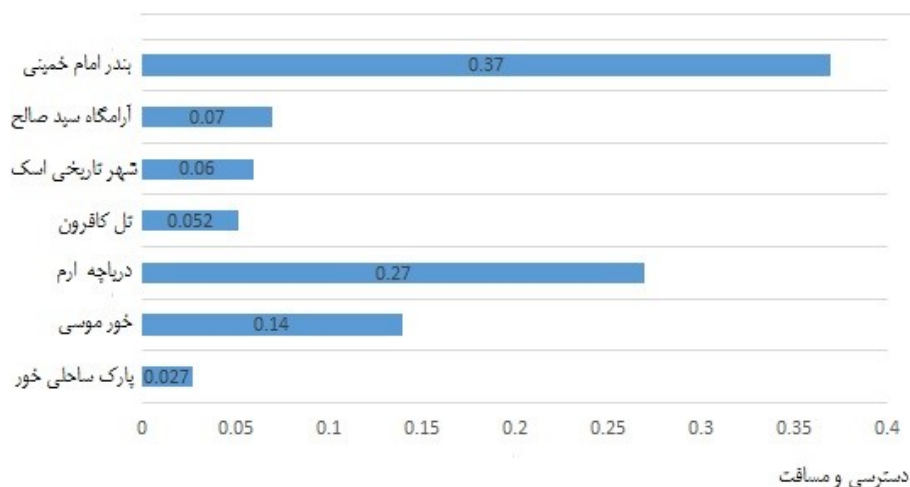

شکل ۴: نمودار گزینه‌های تقاضا برای گردشگری

بررسی گزینه‌ها یا زیر معیارهای گردشگری منطقه مورد مطالعه در شکل (۳) در ارتباط با معیار تقاضا، نشان می‌دهد که پارک ساحلی خور با وزن (۰/۴۳) و شهر تاریخی اسک با وزن (۰/۰۲۷) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به خود اختصاص داده است.

جدول ۴- وزن زیر معیار یا گزینه‌های دسترسی و مسافت برای گردشگری

وزن زیر معیار	بندر امام خمینی	آرامگاه سید صالح	شهر تاریخی اسک	تل کافرون	دریاچه مصنوعی پارک ارم	خور موسی	پارک ساحلی خور	شاخص
۰/۰۲۷۴	۰/۱۴	۰/۲۵	۰/۳۳	۰/۵	۰/۱۲۵	۰/۱۶	۱	پارک ساحلی خور
۰/۱۳۹۹	۰/۲۵	۱	۶	۴	۰/۳۳	۱	۶	خور موسی
۰/۲۶۷۲	۰/۵	۴	۸	۶	۱	۳	۸	دریاچه ارم
۰/۰۵۲۷	۰/۱۲۵	۱	۲	۱	۰/۱۶	۰/۲۵	۲	تل کافرون
۰/۰۶۲۰	۰/۱۴	۳	۱	۰/۵	۰/۱۲۵	۰/۱۶	۳	شهر تاریخی اسک
۰/۰۶۷۵	۰/۱۴	۱	۰/۳۳	۱	۰/۲۵	۰/۱	۴	آرامگاه سید صالح
۰/۳۶۷۹	۱	۶	۷	۸	۲	۴	۷	بندر امام خمینی
----	۲/۲۹۵	۱۸/۲۵	۲۴/۵۳	۲۱	۳/۹۹	۹/۵۷	۳۱	جمع

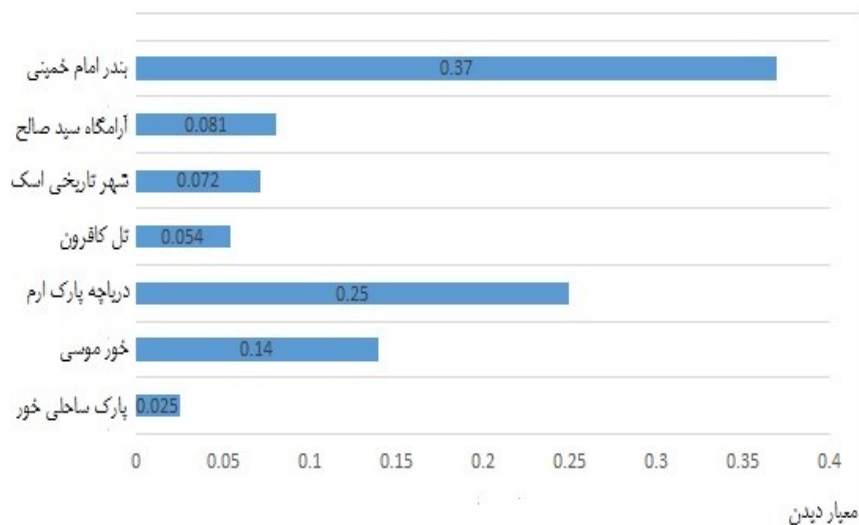

شکل ۵: نمودار وزن زیر معیار یا گزینه‌های دسترسی و مسافت برای گردشگری

بررسی گزینه‌ها یا زیر معیارهای گردشگری منطقه مورد مطالعه در شکل (۴) در ارتباط با معیار دسترسی نشان می‌دهد که بندر امام خمینی با وزن (۰/۳۷) و پارک ساحلی خور با وزن (۰/۰۲۷) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به خود اختصاص داده است.

جدول ۵- وزن زیر معیار یا گزینه‌های ارزش دیدن برای گردشگری

شاخص	پارک ساحلی خور	خور موسی	دریاچه ارم	تل کافرون	شهر تاریخی اسک	آرامگاه سید صالح	بندر امام خمینی	وزن معیار
پارک ساحلی خور	۱	۰/۲	۰/۱۴	۰/۳۳	۰/۲۵	۰/۲	۰/۱۲۵	۰/۰۲۴۹
خور موسی	۵	۱	۰/۳۳	۵	۶	۲	۰/۲۵	۰/۱۴۵۳
دریاچه ارم	۷	۳	۱	۶	۶	۵	۰/۵	۰/۲۴۹۳
تل کافرون	۳	۰/۲	۰/۱۶	۱	۲	۱	۰/۱۱	۰/۰۵۴۱
شهر تاریخی اسک	۴	۰/۱۶	۰/۱۶	۰/۵	۱	۴	۰/۱۲۵	۰/۰۷۲۰
آرامگاه سید صالح	۵	۲	۰/۲	۱	۰/۲۵	۱	۰/۱۶	۰/۰۸۱۱
بندر امام خمینی	۸	۴	۲	۹	۸	۶	۱	۰/۳۷۲۸
جمع	۳۳	۱۰/۵۶	۳/۹۹	۲۲/۸۳	۲۳/۵	۱۹/۲	۲/۲۷	----

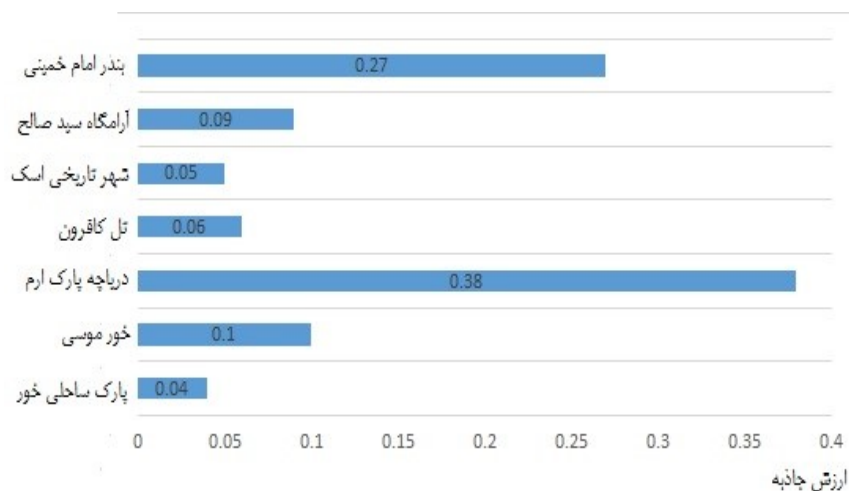
شکل ۶: وزن زیر معیار یا گزینه‌های ارزش دیدن برای گردشگری

بررسی گزینه‌ها یا زیر معیارهای گردشگری منطقه مورد مطالعه در شکل (۵) در ارتباط با معیار ارزش دیدن، نشان می‌دهد که بندر امام خمینی با وزن (۰/۳۷) و پارک ساحلی خور به وزن (۰/۲۵۰) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به خود اختصاص داده است.

جدول ۶- وزن زیر معیار یا گزینه‌های ارزش جاذبه برای گردشگری

وزن معیار	بندر امام خمینی	آرامگاه سید صالح	شهر تاریخی اسک	تل کافرون	دریاچه مصنوعی پارک ارم	خور موسی	پارک ساحلی خور	شاخص
۰/۰۳۹۴	۰/۲۵	۰/۲۵	۰/۵	۰/۳۳	۰/۱۶	۰/۵	۱	پارک ساحلی خور
۰/۱۰۲۴	۰/۵	۳	۳	۲	۰/۲۵	۱	۲	خور موسی
۰/۳۷۹۶	۳	۴	۷	۷	۱	۴	۶	دریاچه ارم
۰/۰۵۷۶	۰/۱۲۵	۰/۵	۱	۱	۰/۱۴	۰/۵	۳	تل کافرون
۰/۰۴۸۳	۰/۱۲۵	۰/۵	۱	۱	۰/۱۴	۰/۳۳	۲	شهر تاریخی اسک
۰/۰۸۷	۰/۱۶	۱	۲	۲	۰/۲۵	۰/۳۳	۴	آرامگاه سید صالح
۰/۲۶۷۸	۱	۶	۸	۸	۰/۳۳	۲	۴	بندر امام خمینی
----	۵/۱۶	۱۵/۲۵	۲۲/۵	۲۱/۳۳	۲/۲۷	۸/۶۶	۲۲	جمع

شکل ۷: وزن زیر معیار یا گزینه‌های ارزش جاذبه برای گردشگری

بررسی گزینه‌ها یا زیر معیارهای گردشگری منطقه مورد مطالعه در شکل (۶) در ارتباط با معیار ارزش جاذبه نشان می‌دهد که دریاچه پارک ارم با وزن (۰/۰۳۸) و پارک ساحلی خور (۰/۰۴) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به خود اختصاص داده است. در مجموع، مکان‌یابی دقیق گردشگری، زمانی به درستی انجام می‌گیرد که رویکرد ما از منطقه مورد مطالعه خود، سیستماتیک باشد و همه معیارها و زیر معیارها (گزینه‌ها) و وزن هر کدام از آنها را در نظر بگیریم. با تبعیت از این رویکرد، انتخاب مکان مناسب گردشگری امکان پذیر خواهد بود. بنابراین امتیاز هر مکان، نشان از ضریب اهمیت مکان بوده و در اولویت مدیریت و برنامه‌ریزی است.

جدول ۷- مجموع امتیاز نهایی مکان‌های گردشگری شهر ماهشهر با احتساب ضریب اهمیت معیارها

بندر امام خمینی	آرامگاه سید صالح	شهر تاریخی اسک	تل کافرون	دریاچه پارک ارم	خور موسی	پارک ساحلی خور	گزینه معیار
۰/۴۰۸	۰/۰۵۶۵	۰/۰۲۶۹	۰/۰۵۹۹	۰/۲۶۲۹	۰/۱۴۲۲	۰/۴۳۲	ارزش تقاضا
۰/۵۴۹							وزن معیار
۰/۳۶۷۹	۰/۰۶۷۵	۰/۰۶۲۰	۰/۰۵۲۷	۰/۲۶۷۲	۰/۱۳۹۹	۰/۰۲۷۴	دسترسی و مسافت
۰/۱۶۳							وزن معیار
۰/۳۷۲۸	۰/۰۸۱۱	۰/۰۷۲۰	۰/۰۵۴۱	۰/۲۴۹۳	۰/۱۴۵۳	۰/۰۲۴۹	ارزش دیدن
۰/۲۳۵							وزن معیار
۰/۲۶۷۸	۰/۰۸۷	۰/۰۴۸۳	۰/۰۵۷۶	۰/۳۷۹۶	۰/۱۰۲۴	۰/۰۳۹۴	ارزش جاذبه
۰/۰۶۱							وزن معیار
۰/۳۵۴	۰/۰۷۳	۰/۰۵۲۳	۰/۰۵۶	۰/۲۹	۰/۱۳۲	۰/۱۳۱	مجموع امتیازات

جدول (۷) امتیاز نهایی هر کدام از سایت‌های گردشگری ماهشهر را با احتساب ضریب اهمیت در هر کدام از معیارها نشان می‌دهد.

جدول ۸- رتبه بندی نهایی مناطق منتخب گردشگری شهر ماهشهر

ردیف	منطقه	امتیاز	اولویت
۱	بندر امام خمینی	۰/۳۵۴	۱
۲	دریاچه پارک ارم	۰/۲۹	۲
۳	خور موسی	۰/۱۳۲	۳
۴	پارک ساحلی خور	۰/۱۳۱	۴
۵	آرامگاه سید صالح	۰/۰۷۳	۵
۶	تل کافرون	۰/۰۵۶	۶
۷	شهر تاریخی اسک	۰/۰۵۲۳	۷

در نهایت رتبه‌بندی نهایی مناطق منتخب گردشگری ماهشهر مطابق جدول (۸) نشان می‌دهد که بندر امام خمینی و دریاچه پارک ارم بترتیب با امتیاز ۰/۳۵۴ و ۰/۲۹ با اولویت اول و دوم و شهر تاریخی اسک با اولویت هفتم در رتبه پایین‌تر گردشگری قرار گرفته است.

نتیجه گیری

در حکمرانی هر منطقه و ارائه راهبرد گردشگری، شناسایی عوامل کلیدی موثر بر توسعه پایدار گردشگری، جزء ضروریات می‌باشد. در این تحقیق بررسی معیارها و زیرمعیارهای گردشگری سندی است که توسعه پایدار گردشگری شهر ماهشهر را هدف قرار داده است. در صورت عدم رسیدن به نتیجه مطلوب می‌توان معیارها و زیرمعیارهای گردشگری منطقه مورد مطالعه را در جهت بهبود گردشگری اصلاح نمود. چرا که توسعه و سرمایه‌گذاری گردشگری بایستی همراه با پیوست فرهنگی، اجتماعی با تاکید بر مساله بهداشت و سلامت ساکنین منطقه و دور از آلودگی زیست محیطی و عدم تخریب محیط طبیعی و انسانی باشد. این تحقیق با هدف تعیین بهترین تصمیم‌گیری مناطق گردشگری شهر ماهشهر انجام گرفت و اولویت‌بندی مکان‌های گردشگری به عنوان بخشی از فرآیند مدیریت شهری در منطقه مورد مطالعه است. با توجه به اینکه مهمترین بخش برنامه ریزی گردشگری بر اساس دسترسی، جاذبه و ... اولویت بندی می‌گردند این معیارها می‌تواند در زمینه اقتصادی اجتماعی و زیست-محیطی جغرافیایی مورد توجه قرار گیرد تا در مورد آنها تصمیم درست اتخاذ گردد. به همین دلیل امروزه از مدل تصمیم‌گیری چند معیاره جهت تبیین مسائل مکان‌ها و اولویت‌بندی آنها استفاده می‌گردد چرا که امکان دخالت چندین تصمیم‌گیرنده با اهداف و معیارها و زیرمعیارها (گزینه‌ها) فراهم می‌شود. در تحقیق حاضر از مدل AHP یا تحلیل سلسله مراتبی با اهداف معیارها و گزینه‌های متفاوت برای اولویت‌بندی جاذبه‌های گردشگری شهر ماهشهر استفاده شد. در نهایت وزن‌های حاصل شده از روش مقایسه زوجی، ترکیب و وزن نهایی آنها محاسبه شد.

نتایج ضریب سازگاری معیارها نشان داد بین معیارهای جاذبه، ارزش، دسترسی و تقاضای منتخب برای گردشگری منطقه مورد مطالعه، معیار تقاضا با وزن (۰/۵۴) بیشترین اوزان و معیار جاذبه با وزن (۰/۰۶) کمترین اوزان گردشگری را به خود اختصاص داده است. بررسی گزینه‌های گردشگری منطقه مورد مطالعه در ارتباط با معیار تقاضا نشان می‌دهد که پارک ساحلی خور با وزن (۰/۴۳) و شهر تاریخی اسک با وزن (۰/۰۲۷) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به

خود اختصاص داده است. در ارتباط با معیار دسترسی بندر امام خمینی با وزن (۰/۳۷) و پارک ساحلی خور با وزن (۰/۲۷) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری و در ارتباط با معیار ارزش دیدن بندر امام خمینی با وزن (۰/۳۷) و پارک ساحلی خور با وزن (۰/۲۵۰) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری، در ارتباط با معیار ارزش جاذبه دریاچه پارک ارم با وزن (۰/۳۸) و پارک ساحلی خور (۰/۰۴) به ترتیب بیشترین و کمترین اوزان گردشگری را بین همه گزینه‌های منتخب به خود اختصاص داده است. در نهایت رتبه‌بندی نهایی مناطق منتخب گردشگری ماهشهر مطابق جدول (۸) نشان می‌دهد که بندر امام خمینی و دریاچه پارک ارم بترتیب با امتیاز ۰/۳۵۴ و ۰/۲۹ با اولویت اول و دوم و شهر تاریخی اسک با اولویت هفتم در رتبه پایین‌تر گردشگری قرار گرفته است.

مکان‌یابی جهت طبیعت‌گردی زمانی تحقق می‌یابد که رویکرد همه‌جانبه و سیستمی از منطقه مورد مطالعه داشته باشیم و همه معیارها و گزینه‌ها و ضرایب هر کدام از آنها را مد نظر قرار دهیم با تبعیت از این رویکرد انتخاب مکان مناسب گردشگری با بهره‌جستن از مجموع امتیازهای هر مکان با توجه به اهمیت معیارها و گزینه‌ها صورت می‌گیرد.

با تفسیر نتایج این تحقیق مشخص شد که تصمیم‌گیری درست معیارهای گردشگری بر روی فعالیت‌های اقتصادی و... اثر گذار بوده و بررسی گزینه‌ها حاکی از این است که معیار تقاضا بر توسعه گردشگری منطقه اثر گذارتر است که مهمترین آن بندر امام خمینی و دریاچه پارک ارم می‌باشد.

نتایج این تحقیق به نتایج تحقیقات پلکانپور و همکاران (۱۳۹۴)؛ عابدینی و همکاران (۱۴۰۱)؛ راهداری و همکاران (۱۴۰۱)؛ بدری و همکاران (۱۳۸۸)؛ سور و همکاران (۱۳۹۱)؛ فتح‌الهی و همکاران (۱۳۹۸)، نزدیک است.

بنابراین با توجه به عوامل و گزینه‌ها و معیارهای گردشگری ماهشهر هر گونه سرمایه‌گذاری و ارائه خدمات به مناطق گردشگری بدون در نظر گرفتن این عوامل، زمینه هدر رفت سرمایه و انرژی، شده و برنامه‌ریزی پایدار و با ثباتی نداشته و با توسعه پایدار همسو نیست.

- تدوین الگوی سیاست‌گذاری توسعه گردشگری ماهشهر بر مبنای جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی

- تحلیل ظرفیت‌های گردشگری شهرستان ماهشهر در نظام سیاست‌گذاری کشور

- حمایت همه‌جانبه دولت در تحقق اهداف تعریف شده

- توجه به سیاست‌های بودجه‌ریزی گردشگری

- تدوین پیوست فرهنگی و گردشگری و تصمیمات گرفته شده سیاست‌های اقتصاد مقاومتی در جهت نهادینه سازی برنامه‌های گردشگری راهبردی

- اولویت بندی اجرای طرح‌های محرک توسعه گردشگری ماهشهر

با توجه به اینکه تصمیم‌گیری از سوی مدیران شهری و گردشگری، موضوعات اقتصادی جامعه را نیز تحت تاثیر قرار می‌دهد، بهتر است جهت رسیدن به یک تصمیم درست و نهایی، نظرات کارشناسان دیگر حوزه‌ها هم مد نظر قرار بگیرد. با توجه به اینکه در این مدل، معیارهای کیفی در فرآیند تصمیم‌گیری مد نظر بوده است و توسعه سیستم تصمیم‌گیری جهت حل مشکلات گردشگری بسیار مفید می‌باشد، بهتر است نتایج این مدل با مدل‌های کمی دیگری نیز ترکیب شده و به بهبود روش ارائه شده کمک نماید و می‌توان یکی از مسیرهای پژوهش‌های آتی در موضوعات مختلف گردشگری باشد.

منابع و مأخذ

- ۱) ابرار خرم، استعلاجی، علیرضا و تهمینه، دانیال (۱۴۰۳). ارزیابی قسمتی از عرصه های بافت قدیم و معرفی مناسبترین محدوده سازگار با کاربری های تاریخی فرهنگی (مطالعه موردی: منطقه مرکزی شهر همدان)، نشریه اندیشه های نو در علوم جغرافیایی، ۲(۵)، ۴۳-۶۶
- ۲) اکبری، مجید، بوستان احمدی، وحید، انصاری و معصومه، سهرابی، وحید (۱۴۰۱). سنجش جایگاه کشورهای اسلامی از نظر شاخص های رقابت پذیری سفر و گردشگری جهانی با استفاده از روش ماباک، فصلنامه علمی برنامه ریزی منطقه ای، ۱۲(۴۵)، ۱-۱۸
- ۳) اکبری، مهناز، خداداد، مهدی، موسی زاده، حسین و رودگر صفاری، وحید (۱۳۹۵). ارزیابی توان اکولوژیک استان تهران در راستای توسعه اکوتوریسم با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) فصلنامه فضای گردشگری، ۶ (۲۱)، ۱۱۷-۱۳۲.
- ۴) بدری، سید علی، و یاری حصار، ارسطو. (۱۳۸۸). انتخاب مناطق نمونه گردشگری با استفاده از روش AHP (نمونه موردی: استان کهگیلویه و بویراحمد)، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۲۴(۴)، ۵۵-۸۵
- ۵) پلکانپور، پروانه، بزرگی، مهسا و معین، مهسا. (۱۳۹۴). استفاده از روش AHP جهت سطح بندی مناطق نمونه گردشگری. مطالعه موردی (بازفت، چغاخور و سامان در استان چهارمحال بختیاری). کنفرانس بین المللی تحقیقات علمی و تکنولوژی، ۱۴ دسامبر ۲۰۱۵، کوالامپور، مالزی، ۱-۱۳.
- ۶) چقاجردی، ایمان، مختاری ملک آبادی، رضا و جلیلیان، لعیبا (۱۴۰۱). تحلیل نقش توانمندی های شهرستان های استان اصفهان در توسعه گردشگری ورزشی، مجله علوم جغرافیایی، انتشار آنلاین ۱۲ دی ۱۴۰۱.
- ۷) خانزاده، حامد، رهنورد، فرج اله، بامداد، ناصر و محمود زاده، سید مجتبی (۱۴۰۱). رقابت پذیری گردشگری شهرهای ایران در پرتو مدیریت مقصد، فصلنامه گردشگری و توسعه، انجمن علمی گردشگری و توسعه انجمن علمی گردشگری ایران، ۱۱(۲)، ۷۹-۹۸
- ۸) خیری، ابراهیم، مروتی، مریم، نشاط، اکرم، و سیاحتی اردکانی، غلامرضا (۱۴۰۰). تعیین پتانسیل و تدوین استراتژیک توسعه گردشگری با استفاده از رویکرد تلفیقی تحلیل SWOT و AHP (منطقه مورد مطالعه: منطقه حفاظت شده اشترانکوه)، علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۲۳(۱)، ۱-۱۶
- ۹) دارابی، هوشنگ (۱۳۷۲). تصمیم گیری به کمک AHP، مجله مهندسی صنایع، ۱(۲)، ۱۵-۲۴
- ۱۰) دلبری، سید علی و داوودی، سیدرضا (۱۳۹۱). کاربرد تکنیک فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) در رتبه بندی شاخص های ارزیابی جاذبه های توریستی، مجله تحقیق در عملیات و کاربردهای آن، ۹(۲)، ۵۷-۷۹

- ۱۱) راهداری، وحید، سفیانیان، علیرضا، پور منافی، سعید، ملکی، سعید، و پورمروان، وحید (۱۴۰۱). ارزیابی چند معیاره قابلیت طبیعت‌گردی به روش خطی وزن دار و ترکیب آن با روش فازی، *فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه*، ۱۱(۱۱)، ۳۱-۱۹.
- ۱۲) زارعی، مرتضی، فاطمی، سید محمد رضا، مرتضوی، محمد صدیق، قدوسی، جمال، و شراره پور، ابراهیم (۱۳۹۳). انتخاب مکان بهینه گردشگری با استفاده از روش AHP و TOPSIS، (مطالعه موردی، جزیره قشم) اولین همایش بین‌المللی راهبردی توسعه گردشگری جمهوری اسلامی ایران، چالش‌ها و چشم‌اندازها، جهاد دانشگاهی، پژوهشکده گردشگری، ۲۵۲-۳۶۴.
- ۱۳) صادق، زنگنه، منجزی، نرگس، زنگنه، آزیتا و عبدالهی، مهسا (۱۴۰۳). ترکیب رویکرد AHP با GIS برای انتخاب محل دفن نخاله‌های ساختمانی و تخریب (مطالعه موردی: شهرستان هفتگل استان خوزستان)، *نشریه اندیشه‌های نو در علوم جغرافیا*، ۲(۵)، ۸۹-۱۰۸.
- ۱۴) زهره‌وندیان، کریم، احسانی، محمد و خسروی زاده، اسفندیار (۱۳۹۷). رتبه‌بندی مولفه‌های تاثیرگذار بر توسعه صنعت گردشگری ورزشی در ایران به وسیله روش تحلیل سلسله‌مراتبی، *پژوهشنامه مدیریت ورزشی و رفتار حرکتی*، ۱۴(۲۷)، ۲۹-۴۲.
- ۱۵) سور، انور، ارزانی، حسین، طویلی، علی و اسدی نیلوان، امید (۱۳۹۱). اولویت‌بندی معیارهای موثر در انتخاب مکان‌های مناسب گردشگری با استفاده از تحلیل سلسله‌مراتبی، اولین کنفرانس ملی راه‌کارهای دستیابی به توسعه پایدار (کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست)، تهران ۱۳۹۱، تالار بزرگ وزارت کشور، کد اختصاصی: ۰۳۳۶-SDCONF01.
- ۱۶) صادقی، طاهر و بهزاد، اردوان (۱۳۹۸). نقش اکوژئومورفولوژی در گسترش پهنه‌های اکوتوریستی با استفاده از مدل‌های AHP و VIKOR، (مطالعه موردی شهرستان اردبیل)، *فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری*، ۸(۳۱)، ۷۲-۵۷.
- ۱۷) عباسی، رسول، معینی، حسین، و سادات نصیری، سمانه. (۱۳۹۹). شناسایی و اولویت‌بندی عوامل موثر در موفقیت برندسازی گردشگری کویری، *مورد مطالعه: دریاچه نمک قم*، *نشریه گردشگری و توسعه*، ۹(۳)، ۱۸۹-۱۷۳.
- ۱۸) فتح‌الهی، فرشته، و استعلاجی، علیرضا. (۱۳۹۸). مکانیابی دهکده سلامت در شهرستان رامسر با مدل‌های AHP و vikor، *فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)*، ۹(۳۵)، ۵۳۳-۵۴۵.
- ۱۹) فیضی‌زاده، بختیار، فتحی، سعید، قراقیه، حمید رضا و پورمرادیان، سامره (۱۳۹۹). ارزیابی میزان آمادگی شهری از نظر گردشگری با استفاده از تحلیل تصمیم‌گیری چند معیار (GIS) مطالعه موردی تبریز، *فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه*، ۹(۴)، ۱۳۹-۱۵۲.

- ۲۰) عابدینی، موسی، همتی، طاهر، نظافت تکلہ، بهروز و خیاطی، آیلا (۱۴۰۱). ارزیابی توانمندی‌های توسعه گردشگری پایدار ژئومورفوسایت‌های مسیر توریستی سبلان گردنه حیران با استفاده از مدل کومانسکو و مدل پائولووا، فصل‌نامه فضای گردشگری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر، ۱۱(۴۴)، ۱۹-۳۸
- ۲۱) غلامی، زهرا، زیاری، یوسفعلی و اقبالی، ناصر (۱۴۰۰). برنامه‌ریزی راهبردی با رویکرد توسعه گردشگری پزشکی، منطقه ۶ تهران، مجله علوم جغرافیایی، ۱۷(۳۵)، ۴۲-۷۵
- ۲۲) فرهادی یونکی، مجید، و ایمانی خوشخو، محمدحسین (۱۴۰۱). تاثیرگذاری زیرساخت‌های گردشگری در میزان وفاداری گردشگران (شهر اصفهان)، فصلنامه گردشگری و توسعه، انجمن علمی گردشگری ایران، ۱۱(۱)، ۱۲۹-۱۴۲
- ۲۳) مسعودیان، مستوره، و سعیده زرآبادی، زهرا (۱۴۰۱). ارزیابی مولفه‌های موثر در طراحی مسیرهای گردشگری میراثی محور تاریخی فرهنگی و گردشگری جلفا، فصلنامه گردشگری و توسعه، انجمن علمی گردشگری و توسعه انجمن علمی گردشگری ایران، ۱۱(۴)، ۳۳-۴۹
- ۲۴) موحد، علی، امانپور، سعید و نادری، کاوه (۱۳۹۱). بازاریابی گردشگری شهری بر اساس برند یابی با مدل فرآیند سلسله مراتبی (AHP) مطالعه موردی شهر کرمانشاه، مجله برنامه ریزی فضایی، ۱(۳)، ۱۷-۳۶
- ۲۵) نعمتی، ولی، ابراهیم پور، حبیب، مرزبان، سیما و نظافت تکلہ، بهروز (۱۴۰۱). بررسی عوامل موثر بر توسعه گردشگری سلامت در استان تهران با رویکرد آینده پژوهی، فصلنامه علوم محیطی، ۷(۴)، ۵۷۴۶-۵۷۵۶
- ۲۶) هاتقی، سید مرتضی، کوهی حبیبی، نازنین و عبدالمهی، الهام (۱۳۹۷). ارزیابی کانون‌های گردشگری مستعد سرمایه‌گذاری با استفاده از مدل یکپارچه آنتروپی شانون فازی و روش ARAS فازی، فصلنامه علمی مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۴(۴۸)، ۲۶۹-۳۰۲
- 27) Duate., J.B. Talero-sarmiento., L.H. & Rodarigue- padillat., D.C. (2021). Mehodological proposal for the idendification for tourist routes in a particular region through clustering techniques *Heliyon, NIH Journal*, 7(4), e 06655.
- 28) Lopez-Sanz., J.M. Penelas-Leguia., A. Gutierrez-Rodriguez., p. & Cuesta-Valino. P. (2021). Sustainable Development and Rural Tourism in Depopulated Areas, *Land Journal*, 10, 1-18.
- 29) Peric., C. Dramicanin., S. & Gasic., M. (2020). impact of service quality on satisfaction and loyalty of tourists in rural tourism of sumadija and western serbia. *E conomics of Agriculture*, 67(4), 1071-1086.
- 30) Rosalina., P.D. Dupre., K. & Wang., Y. (2021). Rural tourism: A systematic literature review on definitions and challenges, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Vol. 47 , PP. 134-149.
- 31) Saaty., T. L. (2005). *The Analytical hierarchy Process. Planing Priority, Resource Allocation*, TWS puplication, USA. 15.
- 32) Yang., J. Yang., R. Chen., M.H. (2021). Effects of rural revitalization on rural tourism, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 47 , 35-45.

بررسی روند خشک‌سالی با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای (مطالعه موردی: استان آذربایجان غربی)

احسان سوره

کارشناس ارشد آب و هواشناسی، دانشگاه کردستان، کردستان، ایران

محمدصادق زنگنه^۱

کارشناس GIS، سازمان نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی استان خوزستان، خوزستان، ایران

اکرم کرامت

گروه سنجش از دور و سیستم اطلاعات جغرافیایی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران

چکیده

خشک‌سالی یک پدیده آب و هواشناسی پیچیده بوده که متکی به چندین عامل محیطی است. این پدیده یک بلای طبیعی رایج بوده که بعنوان یکی از دغدغه‌های اکولوژیکی، هیدرولوژیکی، کشاورزی و اقتصادی بشر شناخته شده است. در این پژوهش به کمک داده‌های ماهواره‌ای و سامانه گوگل ارث انجین به مطالعه پدیده خشک‌سالی در استان آذربایجان غربی پرداخته شده است. در راستای تحقق این پژوهش، چهار شاخص VCI ، $NDVI$ ، SPI و TCI انتخاب و برای یک دوره ۲۳ ساله از تصاویر ماهواره‌ای سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ استفاده گردید. در این مطالعه تعداد ۵۲۶ تصویر برای شاخص‌های VCI ، $NDVI$ و TCI و ۸۰۸۱ تصویر جهت محاسبه شاخص SPI استفاده گردید. نتایج پژوهش نشان داد، در سال‌های ۲۰۰۰، ۲۰۰۸، ۲۰۱۵، ۲۰۱۷، ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲ خشک‌سالی‌های شدید و متوسط در بیشتر پهنه استان تجربه شده و همچنین در سال‌های ۲۰۰۶، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۹ در قسمت‌های مرکزی، شمالی و جنوبی استان ترسالی‌های مختلفی وجود داشته است. همچنین شرایط نرمال نیز در سال‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۷، ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۴ و ۲۰۱۶ در تمامی مناطق استان وجود داشته است. در مقایسه بین نتایج شاخص‌ها می‌توان بیان نمود که در پهنه استان آذربایجان غربی شاخص VCI و SPI حساس‌ترین شاخص برای شناسایی خشک‌سالی بوده که قادرند انواع خشک‌سالی‌ها را به خوبی شناسایی کنند. همچنین شاخص $NDVI$ با توجه به حساسیت نسبتاً خوبی که برای شناسایی خشک‌سالی دارد، قادر است کاهش پوشش گیاهی در سال‌های خشک‌سالی را نشان دهد. در مجموع نتایج این پژوهش نشان داد که استان آذربایجان غربی در معرض خطر خشک‌سالی است.

کلمات کلیدی: آذربایجان غربی، تصاویر ماهواره، خشک‌سالی، شاخص‌های خشک‌سالی، MODIS.

مقدمه

خشک‌سالی یکی از پرهزینه‌ترین بلاایای طبیعی است که تاکنون توسط بشر شناخته شده است (Khan and Gilani, 2021a). رخداد خشک‌سالی ناگهانی نبوده بلکه به کندی در طول زمان افزایش می‌یابد. افزایش و کاهش برخی از شاخص‌های اقلیمی نظیر دمای هوا، رطوبت، سطح آب زیرزمینی، رواناب سطحی، دمای سطح زمین، تبخیر و تعرق، رطوبت خاک، بارندگی و سطح گرما و غیره می‌تواند علت اصلی خشک‌سالی در یک منطقه باشد (Khan et al, 2020). خشک‌سالی پدیده‌ای طبیعی است که با کمبود منابع آب در یک منطقه جغرافیایی بزرگ همراه است و در طول دوره زمانی قابل توجهی گسترش می‌یابد (Haied et al, 2017). این پدیده طبیعی دارای انواع مختلفی است. خشک‌سالی کشاورزی (خشکی محصولات زراعی)، خشک‌سالی هواشناسی (بارش کمتر از حد نرمال)، خشک‌سالی هیدرولوژیکی (سطح پایین آب در نهرها، مخازن و آبهای زیرزمینی) و خشک‌سالی اقتصادی-اجتماعی از انواع خشک‌سالی می‌باشد (Khan and Gilani, 2021a). خشک‌سالی تمامی اقشار مردم را تحت تاثیر قرار می‌دهد (Zargar et al, 2011). این پدیده بر بخش‌های اجتماعی-اقتصادی مانند گردشگری، انرژی، تامین آب، کشاورزی، زیرساخت‌ها و اقتصاد کشورها تأثیر می‌گذارد (Meza et al, 2019). تقریباً ۸۵ درصد از بلاایای طبیعی مربوط به حوادث شدید هواشناسی است که در این میان خشک‌سالی بیشترین خسارت را به همراه دارد (Haied et al, 2017). برای کاهش خسارات ناشی از خشک‌سالی، تشخیص و توصیف خشک‌سالی بسیار مهم است (Zargar et al, 2011).

پایش خشک‌سالی به طور سنتی براساس مشاهدات ایستگاه‌های هواشناسی بوده است (Tran et al, 2020). اخیراً شناسایی خشک‌سالی با استفاده از شاخص‌های خشک‌سالی محقق شده است. با استفاده از این شاخص‌ها می‌توان گستره و شدت خشک‌سالی را از لحاظ زمانی و مکانی تعیین کرد (Haied et al, 2017). پژوهشگران شاخص‌های محاسبه‌شده عددی را برای بررسی اثرات خشک‌سالی در یک منطقه ارائه می‌کنند. شاخص‌ها وضعیت کیفی خشک‌سالی را در یک منطقه خاص برای یک دوره زمانی توصیف کرده و ارزیابی کمی از شدت و مدت زمان آن ارائه می‌دهند. هر یک از این شاخص‌ها اهمیت خاصی داشته و به همان اندازه نقش مهمی در ارزیابی خشک‌سالی ایفا خواهند کرد (Svoboda and Fuchs, 2016). شاخص‌های خشک‌سالی معیارهای کمی هستند که سطوح خشک‌سالی را با جذب داده‌های یک یا چند متغیر مثل بارش، تبخیر و تعرق در یک مقدار عددی مشخص می‌کنند. اطلاعات در مورد شدت خشک‌سالی می‌تواند در اختیار تصمیم‌گیرندگان قرار گیرد و در صورت نیاز برای راه‌اندازی طرح‌های اضطراری خشک‌سالی استفاده و تصمیم‌گیری شود. از زمانی که مفهوم شاخص‌های خشک‌سالی بین محققین جای پیدا کرد، شاخص‌های متعددی توسعه یافته‌اند. برخی از این شاخص‌ها شامل: شاخص شدت خشک‌سالی پالمیر^۱ (PDSI)، شاخص ناهنجاری بارندگی^۲ (RAI)، شاخص رطوبت محصول^۳ (CMI)، شاخص خشک‌سالی بالم و مولی^۴ (BMDI)، شاخص تامین آب سطحی^۵ (SWSI)،

1. Palmer Drought Severity Index

2. Rainfall Anomaly Index

3. Crop Moisture Index

4. Bhalme and Mooly Drought Index

5. Surface Water Supply Index

شاخص ملی بارندگی^۱ (NRI)، شاخص بارش استاندارد شده^۲ (SPI)، شاخص خشک‌سالی احیا^۳ (RDI)، شاخص خشک‌سالی رطوبت خاک^۴ (SMDI)، شاخص خشک‌سالی محصول ویژه^۵ (CSDI)، شاخص خشک‌سالی پوشش گیاهی^۶ (NDVI) و غیره می‌باشند (Haied et al, 2017).

پلتفرم سامانه گوگل ارث انجین^۷ (GEE) به کمک زبان برنامه نویسی پایتون و جاوا قابلیت اجرا و انجام تحلیل دارد (Gorelick et al, 2017). این سامانه قدرتمند مناسب برای مجموعه پایگاه داده‌های جغرافیایی بزرگ است. همچنین سریعتر از نرم افزارهای سنتی بوده و می‌تواند زمان پردازش را به نصف کاهش دهد. همچنین این پلتفرم مجموعه داده‌های زیادی در مخزن خود دارد که محققان با کدنویسی می‌توانند به راحتی از آنها استفاده کنند (Khan and Gilani, 2021b). تغییرات اقلیمی در حال حاضر یکی از مهمترین معضلات زیست محیطی کشور است. ذوب برف ارتفاعات، کم شدن بارش و استفاده بی‌رویه از منابع آبی یکی از بزرگترین چالش‌های دهه‌های اخیر کشور را بوجود آورده است. استان آذربایجان غربی به دلیل اهمیت اقلیمی-کشاورزی و همچنین قرارگیری بخشی از حوضه آبریز دریاچه ارومیه در آن و تنش‌های آبی موجود در این حوضه نویسندگان را بر آن داشت تا در این پژوهش به کمک تصاویر ماهواره‌ای و سامانه گوگل ارث انجین به بررسی و پایش خشک‌سالی استان آذربایجان غربی براساس شاخص‌های خشک‌سالی NDVI، SPI، VCI و TCI پردازند.

پیشینه تحقیق

متین‌فر و همکاران (۱۴۰۲) به بررسی پایش خشک‌سالی بوم‌شناختی زاگرس میانی به کمک تصاویر ماهواره‌ای، داده‌های اقلیمی و شاخص‌های گیاهی NDVI، SAVI، VCI و همچنین شاخص خشک‌سالی هواشناسی SPI در استان لرستان پرداختند. نتایج شاخص VCI نشان داد منطقه مورد مطالعه در طول دوره آماری ۲۰۰۰-۲۰۲۰ اغلب تحت تأثیر خشک‌سالی خفیف بوده و بین سال‌های مورد مطالعه در سال ۲۰۰۸ بیشترین میزان مساحت خشک‌سالی مربوط به طبقه متوسط را با ۵۸۸۰/۶ هکتار دارا بوده است. نتایج شاخص SPI نشان داد در سال ۲۰۱۰ خشک‌سالی متوسط در سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۱۷ خشک‌سالی شدید در ۲۰۰۶ ترسالی ملایم و سال ۲۰۱۹ ترسالی شدید رخ داده است. نتایج شاخص‌های NDVI و SAVI نیز گویای افزایش طبقات پوشش گیاهی تنک و مناطق فاقد پوشش گیاهی به ترتیب ۳۳۱۶۷۹/۱ و ۱۱۵۱۶۴ هکتار و کاهش پوشش گیاهی نرمال و متراکم به ترتیب ۴۴۶۱۶۰/۷ و ۶۸۲/۴ هکتار در سال ۲۰۰۸ در قیاس با سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷ بوده است.

آرخی و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی شاخص‌های VCI، TCI و VHI برای ارزیابی خشک‌سالی به کمک تصاویر مادیس در مناطق مرکزی ایران (استان‌های اصفهان، چهارمحال و بختیاری، مرکزی و قم) پرداختند. نتایج این پژوهش نشان داد

1. National Rainfall Index

2. Standardized Precipitation Index

3. Reclamation Drought Index

4. Soil Moisture Drought Index

5. Crop-specific Drought Index

6. Normalized Difference Vegetation Index

7. Google Earth Engine

طی این دوره ده ساله در برخی از سال‌ها خشک‌سالی شدید وجود داشته که در همان سال نیز بارش به میزان کمتری رخ داده است.

سیدی قلدره و همکاران (۱۴۰۱) شاخص‌های سنجش از دوری پایش خشک‌سالی را به کمک رگرسیون بردار پشتیبان و مدل‌های جنگل تصادفی در شهرستان مریوان ارزیابی کردند. نتایج مدل‌سازی با استفاده از الگوریتم رگرسیون بردار پشتیبان نشان دهنده ضریب تبیین ۰/۸۸ و مجذور میانگین مربعات خطا ۰/۳۱۳ بین شاخص‌های خشک‌سالی حاصل از داده‌های ماهواره‌ای و نیز اطلاعات ایستگاه‌های زمینی می‌باشد. همچنین نتایج مدل جنگل تصادفی با مقادیر ضریب تبیین ۰/۹۰۹ و مجذور میانگین مربعات خطا ۰/۲۵۹ بیانگر کارایی بالای این مدل بوده است.

اسمعیلی و همکاران (۱۴۰۰) به کمک تصاویر مادیس و سامانه گوگل ارث انجین براساس سری زمانی در یک دوره زمانی ۲۰ ساله (۱۳۹۹)–(۱۳۷۹) به مطالعه و بررسی خشک‌سالی کشاورزی شهرستان داراب استان فارس پرداختند. نتایج به دست آمده حاکی از این است که مطابق با طبقه خشکی بسیار شدید و براساس شاخص TCI سال ۱۳۷۹ با مساحت ۲۲۵/۶۶ کیلومتر مربع وسعت و همچنین نیز بر اساس شاخص VCI سال ۱۳۹۲ با مساحت ۲۸۰/۸۰ کیلومتر مربع وسعت بیشترین مساحت خشکی را در شهرستان داراب داشته‌اند.

قاسمی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی به مطالعه و بررسی پایش خشک‌سالی در البرز جنوبی پرداختند. در این مطالعه نویسندگان به ارزیابی روند خشک‌سالی شدت و مدت آن طی سال‌های ۱۹۸۸–۲۰۱۹ نسبت به اقلیم‌های موجود در منطقه البرز جنوبی به کمک دو شاخص خشک‌سالی SPI و SPEI پرداختند. نقشه‌های شدت خشک‌سالی برای (SPI) و (SPEI) نشان داده است که منطقه با شرایط بسیار خشک مواجه بوده است.

افتخاری و همکاران (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای به تحلیل و پایش زمانی-مکانی خشک‌سالی با استفاده از محصولات سنجنده مادیس در استان اصفهان پرداختند. پایش خشک‌سالی مذکور توسط نویسندگان برای بازه زمانی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ میلادی انجام گرفت. نتایج نشان داد ضریب همبستگی ۰/۷۱ بین دو شاخص SPI و VHI وجود دارد که نشان دهنده همبستگی بالا و قابل قبول بودن شاخص VHI در پایش تغییرات زمانی و مکانی خشک‌سالی در نواحی مختلف استان می‌باشد.

تاووهمکاران^۱ (۲۰۲۳) در پژوهشی به کمک داده‌های ماهواره ای MODIS و Landsat-8 به بررسی شاخص خشک‌سالی دمای نرمال شده (NTDI) جهت پایش رطوبت خاک در ایالت ویکتوریا، استرالیا پرداختند. نتایج خاک نشان داد وضعیت آب خاک آسان تر به دست آمده و تناسب خوبی دارد. در مقایسه با دیگر شاخص‌های کشت، NTDI عملکرد نسبتاً بهتری را در نظارت بر رطوبت خاک برای اکثر روزها نشان داد.

بنزوگافی و همکاران^۲ (۲۰۲۲) در پژوهشی به نظارت و ارزیابی میزان سطح آب و شدت خشک‌سالی در سد ادریس پایین دست رودخانه ایناوتن در شمال شرقی مراکش به کمک تصاویر ماهواره‌ای لندست ۸ و سنتینل ۲ بصورت ترکیبی در

^۱ – Tao et al

^۲ – Benzougagh et al

سامانه گوگل ارث انجین پرداختند. نتایج به دست آمده از این تحقیق براساس تجزیه و تحلیل شاخص‌های SPI، NDWI و SDI نشان‌دهنده تغییر وضعیت مرطوب به سمت شرایط اقلیمی خشک از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۰ در منطقه دارد. چن و همکاران^۱ (۲۰۲۲) به کمک داده‌های سنجنده مادیس در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۰ به مطالعه پایش خشک‌سالی سنجنش از دور در استان سیچوان چین پرداختند. نتایج نشان داد که شاخص تنش آبی محصول (CWSI) برای پایش خشک‌سالی در استان سیچوان مناسب‌ترین بود. این شاخص بهترین نظارت را در علفزارها، بدترین نظارت را در جنگل‌ها و بالاترین درجه برازش همبستگی کلی را داشته است. تغییر خشک‌سالی در استان سیچوان روند کلی ترسالی را نشان داد و وضعیت خشک‌سالی تا حد زیادی کاهش یافته است.

دویانکی و همکاران^۲ (۲۰۲۱) در مقاله‌ای به بررسی پایش خشک‌سالی در منطقه گرسیک، شرق استان جاوا در کشور اندونزی با استفاده از سری زمانی تصاویر ماهواره‌ای و سامانه گوگل ارث انجین پرداختند. نتایج تحقیق نشان داد در ۹ منطقه فرعی از گرسیک استان جاوا خشک‌سالی در دوره زمانی سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۰ بوده است.

علی باقی و همکاران^۳ (۲۰۲۰) به ارزیابی خشک‌سالی هواشناسی و زراعی حوضه رودخانه چیترا کابل با استفاده از شاخص‌های چندگانه خشک‌سالی پرداختند. نتایج تحقیق نشان داد که سال ۲۰۰۰ خشک‌ترین سال در فصل باران‌های موسمی و به دنبال آن سال ۲۰۰۴ بوده که بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۸ هم خشک‌سالی هواشناسی و هم خشک‌سالی کشاورزی تجربه شده است. روند کاهشی از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۸ برای هر دو نوع خشک‌سالی مشاهده شد و پیش‌بینی می‌شود که این روند در خشک‌سالی‌های آینده بین سال‌های ۲۰۲۰ و ۲۰۳۰ ادامه یابد.

وانگ و همکاران^۴ (۲۰۱۹) شرایط خشک‌سالی در سرچشمه سه رودخانه مهم در چین را در بازه زمانی سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۱ با استفاده از چند شاخص خشک‌سالی بررسی کردند. در ناحیه مورد مطالعه نتایج شاخص‌های VCI و SMCI مناسب نبوده و شاخص CMDI و CVDI شاخص‌های امیدوارکننده در پایش خشک‌سالی کشاورزی / پوشش گیاهی در منطقه بودند.

کن‌ها و همکاران^۵ (۲۰۱۹) در مطالعه‌ای به بررسی رویداد خشک‌سالی شدید کشور برزیل در بازه زمانی سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۹ پرداختند. نتایج نشان داد که رویداد خشک‌سالی در سراسر برزیل وجود داشته که شدیدترین و گسترده‌ترین آن بین سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۷ بود است.

1 – Chen et al

2 – Dwiyaniek et al

3 - Ali Baig et al

4 –Wang et al

5 – Cunha et al

مبانی نظری

خشک‌سالی^۱

کاهش چشمگیر دسترسی آب در طول مدت زمان طولانی و در یک منطقه وسیع شاید کلی‌ترین تعریفی باشد که از خشک‌سالی وجود دارد (Cancelliere et al, 2007). خشک‌سالی یک رویداد اقلیمی است که به صورت تجمعی و آهسته در دوره‌های زمانی مختلف رخ داده و از نظر جغرافیایی متفاوت است. افزایش تبخیر و تعرق در نتیجه کمبود بارش و دمای بالا منجر به شرایط خشک‌سالی می‌شود (Aksoy & Sertel, 2022). گرم شدن کره زمین باعث افزایش دفعات و مدت خشک‌سالی می‌شود. بنابراین نظارت و درک شرایط خشک‌سالی قبل از گذر از شرایط عادی و ورود به فازهای مختلف شرایط خشک‌سالی مهم است (Kogan et al, 2020). خشک‌سالی باید به عنوان یک رویداد سه بعدی در نظر گرفته شود که با شدت، مدت و منطقه آسیب دیده مشخص می‌شود (Cancelliere et al, 2007).

پلتفرم موتور گوگل ارث^۲

گوگل یک سامانه ابری به نام گوگل ارث انجین ایجاد کرده تا به طور موثر چالش‌های تجزیه و تحلیل داده‌های بزرگ را برطرف کند. این پلتفرم در سال ۲۰۱۰ راه اندازی و پتانسیل بالای خود را برای کاربردهای مختلف ثابت کرده است (Amani et al., 2020). گوگل ارث انجین یک سامانه برای ذخیره، پردازش، تجزیه و تحلیل و تصمیم‌گیری داده‌های عظیم است (Mutanga & Kumar, 2019). این سامانه رایگان حجم زیادی از تصاویر سنجنش از راه دوری را برای استفاده در دسترس عموم قرار می‌دهد (Tamiminia et al, 2020). این پلتفرم برای دسترسی به حساب کاربری نیاز داشته و برای مقاصد آموزشی و پژوهشی رایگان است (Velastegui-Montoya et al, 2023). در این سامانه پردازش موازی با سرعت بالا و الگوریتم‌های یادگیری ماشین انجام شده و دارای کتابخانه‌ای از روابط برنامه‌نویسی کاربردی با محیط‌های توسعه‌ای که از زبان‌های برنامه‌نویسی محبوب نظیر جاوا اسکریپت و پایتون پشتیبانی می‌کنند. توسعه گوگل ارث انجین اشتیاق و مشارکت زیادی در زمینه‌های سنجنش از دوری و علم داده‌های مکانی ایجاد کرده است (Tamiminia et al, 2020). به طور خاص این سامانه پردازش داده‌های جغرافیایی حجیم را در مناطق بزرگ و نظارت بر محیط را برای مدت زمان طولانی تسهیل می‌کند (Amani et al., 2020). گوگل ارث انجین دسترسی آسان و محیطی کاربر پسند برای توسعه الگوریتم فراهم کرده است (Mutanga & Kumar, 2019). این سامانه دارای کاتالوگ وسیعی در مقیاس پتابایت^۳ بوده و

^۱ . Drought

^۲ - Google Earth Engine Platform

^۳ . Petabyte

اطلاعاتی از ماهواره‌های لندست^۱، سنتینل^۲، مادیس^۳ و داده‌هایی در مورد مدل‌های آب و هوایی، دما و ویژگی‌های ژئوفیزیکی جمع‌آوری می‌کند. این سامانه قابلیت خروجی داده‌ها را برای نمایش و پردازش‌های بعدی در نرم‌افزارهای سیستم اطلاعات جغرافیایی نظیر QGIS و ArcGIS Pro می‌دهد (Velastegui-Montoya et al, 2023).

سنجنده مادیس

در دهه ۱۹۸۰ گروهی متشکل از نوزده دانشمند و متخصص سنجش از دوری از آزمایشگاه‌های دولتی و دانشگاه‌ها، پس از بررسی علم سنجش از دور در آن زمان، مفهوم مادیس را بررسی و توسعه دادند (Salomonson et al, 2006). سنجنده مادیس یک ابزار کلیدی برای مأموریت‌های سیستم رصد زمین توسط ناسا است. از زمان راه‌اندازی بر روی ماهواره ترا در دسامبر ۱۹۹۹ بیش از دو دهه با موفقیت کار کرده است. این سنجنده در می ۲۰۰۲ بر روی ماهواره آکوا نصب، راه‌اندازی و پرتاب شد و بیش از ۲۰ سال است که به طور مداوم کار کرده (Xiong & Butler, 2020) و داده‌های مهم اقلیمی را ثبت می‌کند (Sawyer et al, 2020). برای این سنجنده ۳۶ باند طیفی با وضوح ۲۵۰ متری، ۵۰۰ متری و ۱ کیلومتر طراحی شده است (Xiong & Butler, 2020). در طول سال‌ها اخیر چندین به روزرسانی در محصولات مادیس انجام شده است. پس از تایید تغییرات در مجموعه جدید، کل آرشیو مادیس دوباره پردازش شده تا کاربران به سازگارترین و دقیق‌ترین داده‌های ممکن دسترسی داشته باشند. C6 جدیدترین مجموعه سنجنده مادیس بوده که برای بهبود چندین الگوریتم بر روی آن اعمال و از لحاظ کالیبراسیون تنظیم و برخی نوسانات سنسور اصلاح شده و از نظر تئوری محصولات را دقیق‌تر کرده است (Heck et al, 2019).

داده‌های CHIRPS^۵

پایگاه داده CHIRPS مجموعه داده‌های بارش جهانی سی سال بوده که با همکاری دانشمندان EROS^۶ و سازمان زمین‌شناسی ایالات متحده USGS^۷ به منظور ارائه اطلاعات قابل اعتماد ایجاد شده است. تا به امروز مجموعه‌ای از داده‌های کامل و قابل اعتماد برای اهدافی نظیر مانند تجزیه و تحلیل روند و پایش خشک‌سالی ارائه کرده‌اند. این پایگاه داده با گستره ۵۰ درجه جنوبی تا ۵۰ درجه شمالی و تمام طول‌های جغرافیایی از سال ۱۹۸۱ تاکنون، اطلاعات بارش با

1 . Landsat

2 . Sentinel

3 . Modis

4 . Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer

5 . Climate Hazards Group InfraRed Precipitation with Station data

6 . Earth Resources Observation and Science

7 . United States Geological Survey

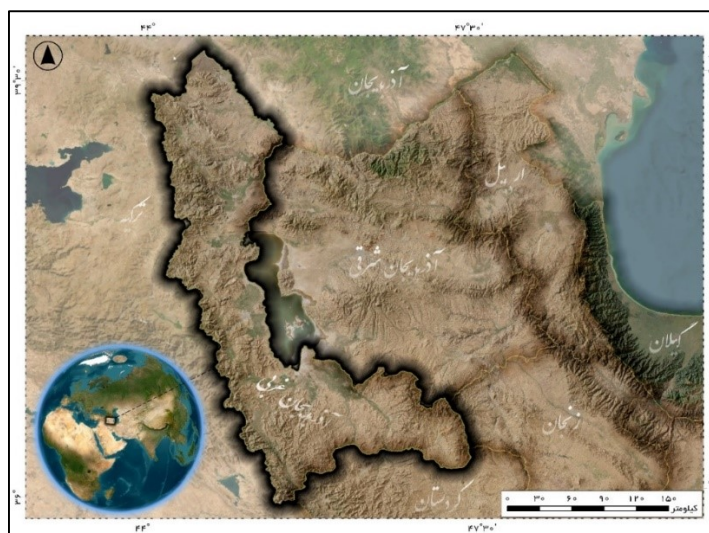
تفکیک مکانی ۰,۰۵ درجه را براساس اطلاعات ماهواره‌ای و ایستگاهی برای تحلیل روند و پایش خشک‌سالی ترکیب می‌کند (Mianabadi et al, 2022; Dutta, 2018).

روش‌شناسی تحقیق

گوگل یک سامانه ابری به نام گوگل ارث انجین ایجاد کرده تا به طور موثر چالش‌های تجزیه و تحلیل داده‌های بزرگ را برطرف کند. این پلتفرم در سال ۲۰۱۰ راه اندازی و پتانسیل بالای خود را برای کاربردهای مختلف ثابت کرده است (Amani et al., 2020). گوگل ارث انجین یک سامانه برای ذخیره، پردازش، تجزیه و تحلیل و تصمیم‌گیری داده‌های عظیم است (Mutanga and Kumar, 2019). این سامانه رایگان حجم زیادی از تصاویر سنجنش از راه دوری را برای استفاده در دسترس عموم قرار می‌دهد (Tamiminia et al., 2020). این پلتفرم برای دسترسی به حساب کاربری نیاز داشته و برای مقاصد آموزشی و پژوهشی رایگان است (Velastegui-Montoya et al., 2023). در این سامانه پردازش موازی با سرعت بالا و الگوریتم‌های یادگیری ماشین انجام شده و دارای کتابخانه‌ای از روابط برنامه‌نویسی کاربردی با محیط‌های توسعه‌ای که از زبان‌های برنامه‌نویسی محبوب نظیر جاوا اسکریپت و پایتون پشتیبانی می‌کنند. توسعه گوگل ارث انجین اشتیاق و مشارکت زیادی در زمینه‌های سنجنش از دوری و علم داده‌های مکانی ایجاد کرده است (Tamiminia et al., 2020). به طور خاص این سامانه پردازش داده‌های جغرافیایی حجیم را در مناطق بزرگ و نظارت بر محیط را برای مدت زمان طولانی تسهیل می‌کند (Amani et al., 2020). گوگل ارث انجین دسترسی آسان و محیطی کاربر پسند برای توسعه الگوریتم فراهم کرده است (Mutanga & Kumar, 2019). این سامانه دارای کاتالوگ وسیعی در مقیاس پتابایت بوده و اطلاعاتی از ماهواره‌های لندست، سنتینل، مادیس و داده‌هایی در مورد مدل‌های آب و هوایی، دما و ویژگی‌های ژئوفیزیکی جمع‌آوری می‌کند. این سامانه قابلیت خروجی داده‌ها را برای نمایش و پردازش‌های بعدی در نرم افزارهای سیستم اطلاعات جغرافیایی نظیر QGIS و ArcGIS Pro می‌دهد (Velastegui-Montoya et al., 2023). در این پژوهش جهت از داده‌های مختلفی استفاده شده است. برای محاسبه شاخص پوشش گیاهی NDVI و شاخص VCI از محصول MOD13A1 سنجنده مادیس استفاده شده است و قدرت تفکیک مکانی این داده ۵۰۰ متر است که از بازتاب سطحی دو جهته تصحیح اتمسفر محاسبه شده‌اند. برای محاسبه شاخص TCI نیز از داده MOD11A2 سنجنده مادیس که میانگین ۸ روزه دمای سطح زمین را در پیکسل‌های ۱۲۰۰*۱۲۰۰ کیلومتری ارائه می‌کند و از قدرت تفکیک مکانی ۱ کیلومتر بهره‌مند است، بهره گرفته شد. جهت ترسیم نقشه‌های مربوط به شاخص SPI از داده‌های ماهواره CHIRPS استفاده شد. CHIRPS یک مجموعه داده بارشی شبه جهانی ۳۰ ساله است که دارای وضوح ۰,۰۵ درجه با داده‌های ایستگاهی برای ایجاد سری‌های زمانی بارندگی شبکه‌ای برای تحلیل روند و پایش خشک‌سالی فصلی استفاده می‌کند. به دلیل تطابق زمانی، محصولات هشت روزه به شانزده روزه تبدیل گردید. همچنین اطلاعات برای یک دوره ۲۳ ساله مربوط به سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ مورد استفاده قرار گرفت. از این محصولات تعداد ۵۲۶ تصویر برای شاخص‌های NDVI، VCI و TCI و ۸۰۸۱ تصویر از ماهواره CHIRPS جهت محاسبه شاخص SPI استفاده شد. محاسبات مربوطه در سامانه گوگل ارث انجین و ArcGIS Pro انجام گردید. همچنین دقت نقشه‌های تولید شده با استفاده از روش همبستگی پیرسون ارزیابی شد و با مطالعات انجام شده مقایسه گردید.

معرفی محدوده مورد مطالعه

استان آذربایجان غربی در شمال غربی ایران و با مرکزیت شهر ارومیه قرار دارد. بر اساس آخرین آمار تقسیمات کشوری این استان دارای ۱۲ شهرستان، ۲۸ بخش، ۱۴ شهر، ۱۰۳ دهستان و ۳۲۲۷ آبادی دارای سکنه می‌باشد. آذربایجان غربی تنها استان هم مرز با کشور ترکیه است. از شمال به جمهوری آذربایجان، از غرب به ترکیه و عراق، از شرق به استان آذربایجان شرقی و زنجان و از جنوب به استان کردستان محدود است (شکل ۱). مساحت این استان ۳۷۰۵۹ کیلومترمربع بوده و سیزدهمین استان بزرگ کشور به حساب می‌آید. این استان ۲٫۶۵ درصد از مساحت کل کشور را شامل شده و در محدوده ۳۵ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۴۶ دقیقه عرض شمالی (از خط استوا) و ۴۴ درجه و ۳ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۲۳ دقیقه طول شرقی (از نصف‌النهار گرینویچ) قرار گرفته است. استان آذربایجان غربی یکی از مناطق کوهستانی کشور بوده و توپوگرافی متنوع و گسترده‌ای دارد. براساس ساختار طبیعی استان اکوسیستم‌های ویژه‌ای از ترکیب گیاهان در سطوح مختلف پوشش گیاهی در اشکوره‌های مختلف توپوگرافی به وجود آمده است که اهم آن‌ها به شکل جنگل‌ها و مراتع خودنمایی می‌کند.

شکل ۱: نقشه منطقه مورد مطالعه

مآخذ: نگارندگان

بحث و یافته‌ها

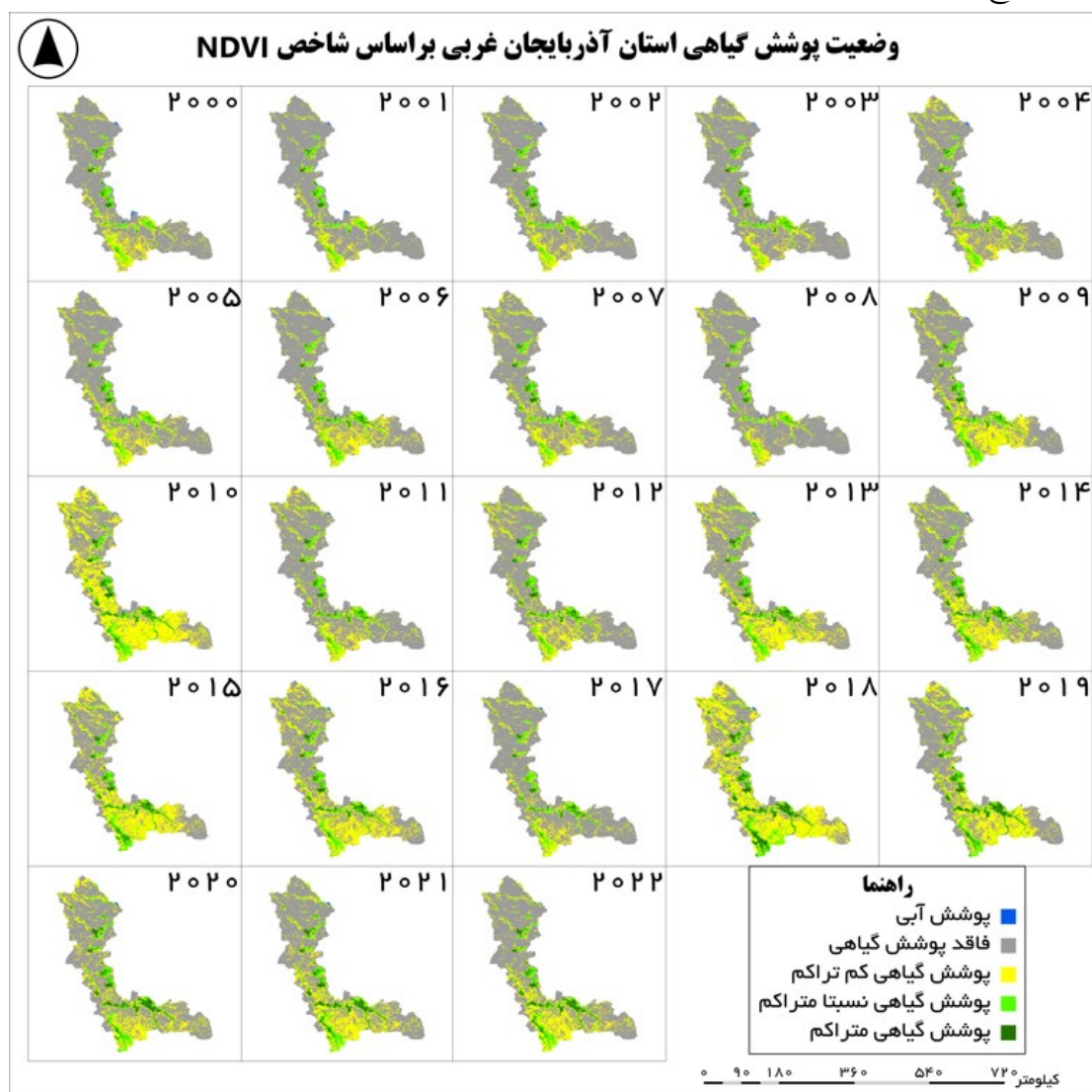
در این تحقیق، از شاخص NDVI به عنوان یکی از روش‌های مؤثر سنجش از دور برای ارزیابی وضعیت تغییرات پوشش گیاهی استفاده شده است. این شاخص از ترکیب باندهای قرمز و مادون قرمز نزدیک در تصاویر ماهواره‌ای استخراج می‌شود (Gulácsi and Kovács, 2015). مقادیر شاخص NDVI در محصولات MODIS3A1 تصاویر مادیس ارائه شده‌اند. در این مطالعه، برای جداسازی مناطق دارای پوشش گیاهی از مناطق فاقد پوشش گیاهی، از روش آستانه گذاری پوشش گیاهی استفاده شد. مقادیر آستانه با توجه به شرایط منطقه و اطلاعات جانبی علم و تجربه تعیین و اعمال شدند (Kabiri, 2001). در این پژوهش، مناطق با مقادیر NDVI بزرگتر از ۰٫۴ به عنوان مناطق دارای پوشش گیاهی مشخص

شدند. نقشه‌های پوشش گیاهی از داده‌های ۸ روزه استخراج و سپس جهت تطابق زمانی با دیگر شاخص‌ها به ۱۶ روزه تبدیل شدند و برای کل سال میانگین آن محاسبه شد. شاخص NDVI از طریق فرمول زیر محاسبه می‌شود:

$$NDVI = (NIR - RED) / (NIR + RED)$$

در شکل زیر نتایج حاصل از تغییرات پوشش گیاهی با استفاده از شاخص NDVI ارائه شده است.

شکل ۲: پهنه‌بندی پوشش گیاهی استان آذربایجان غربی با استفاده از شاخص NDVI

مآخذ: نگارندگان

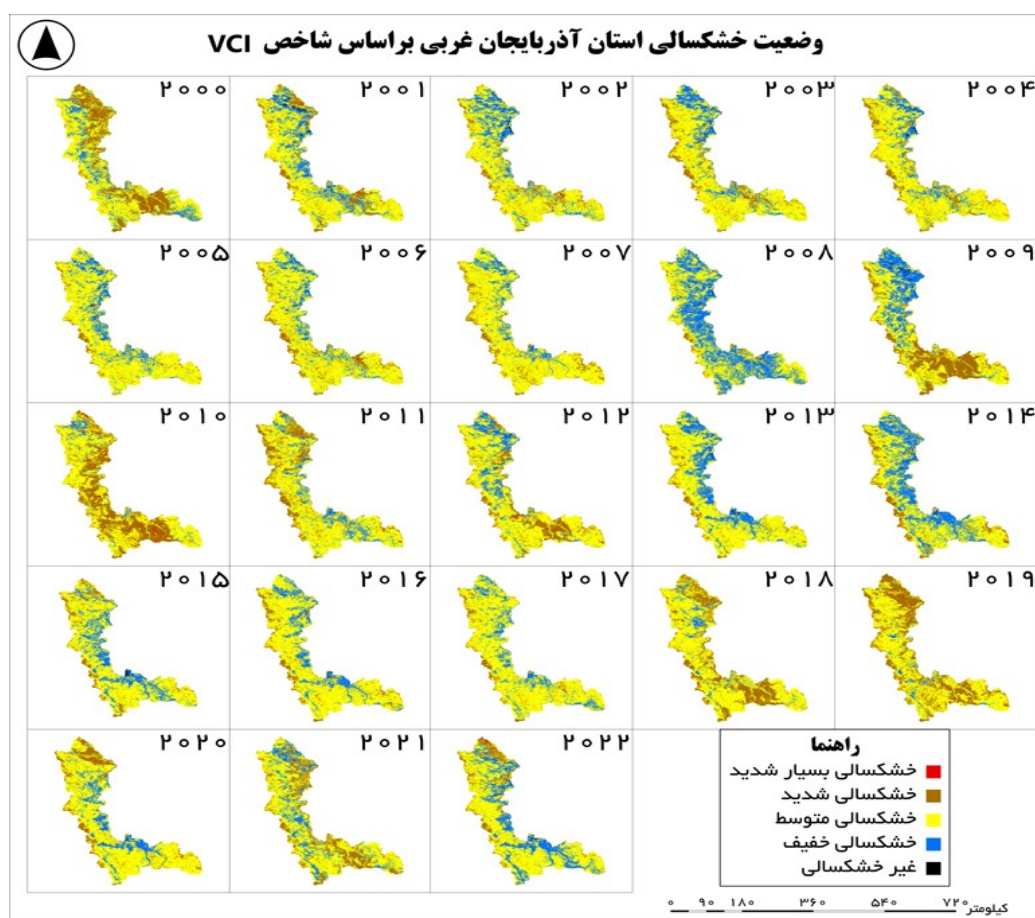
براساس شکل ۲ که شاخص NDVI برای کل پهنه استان محاسبه شده، مشخص است که در اکثر سال‌های مورد مطالعه قسمت اعظم منطقه، پوشش معمولی و نیمه متراکم را داشته و در سال‌های ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۶ و ۲۰۱۸ تا ۲۰۲۲ بیشتر در قسمت‌های جنوبی استان پوشش گیاهی متراکم‌تری مشاهده می‌شود. شاخص VCI که برای نخستین بار توسط کوگان و سولیوان توسعه یافت (Kogan and Sullivan, 1993). از مقادیر حداکثر و حداقل NDVI به عنوان مؤلفه‌های اصلی خود استفاده می‌نماید. شاخص VCI تغییرات زمانی NDVI را ارزیابی می‌نماید، در حالی که اثرات تغییرات مکانی

فاکتورهای محیطی از جمله اقلیم، خاک، نوع گیاه و توپوگرافی را به حداقل می‌رساند (Kogan, 1995). همچنین این شاخص به عنوان یک ابزار موثر برای نظارت بر شرایط هواشناسی کشاورزی عنوان می‌شود، زیرا قادر است برآورد کمی از اثرات آب‌وهوایی بر پوشش گیاهی را فراهم آورد (Zhang et al, 2013). شاخص VCI نسبت به شاخص NDVI، به ویژه در مناطقی با جغرافیای ناهمگن، نتایج دقیق‌تری ارائه می‌دهد. این شاخص دارای بازه تغییرات بین صفر تا یک است (Kogan, 1995). هنگامی که مقدار VCI به صفر نزدیک می‌شود، نشان‌دهنده یک ماه بسیار خشک بوده و در صورتی که به مقدار بیشینه‌اش یعنی یک نزدیک می‌شود، وضعیت خشک‌سالی بهبود می‌یابد. این شاخص به کمک فرمول زیر قابل محاسبه است:

$$VCI = \frac{NDVI - NDVImin}{NDVImax - NDVImin}$$

که در آن NDVImax و NDVImin به ترتیب مقادیر NDVI حداکثر و حداقل برای هر ماه می‌باشد (Bayarjargal et al, 2006). مقدار شاخص NDVI وابسته به تغییرات گیاه از شرایط شدید نامطلوب تا شرایط بالای نرمال و بین صفر تا یک متغیر است (Zhang et al, 2013). جدول ۱ نحوه طبقه‌بندی خشک‌سالی براساس مقادیر این شاخص را توسط کوگان نشان می‌دهد. در شکل ۳ نتایج حاصل از خشک‌سالی سالانه با استفاده از شاخص VCI نشان داده شده است.

شکل ۳: پهنه‌بندی خشک‌سالی سالانه استان آذربایجان غربی با استفاده از شاخص VCI

مآخذ: نگارندگان

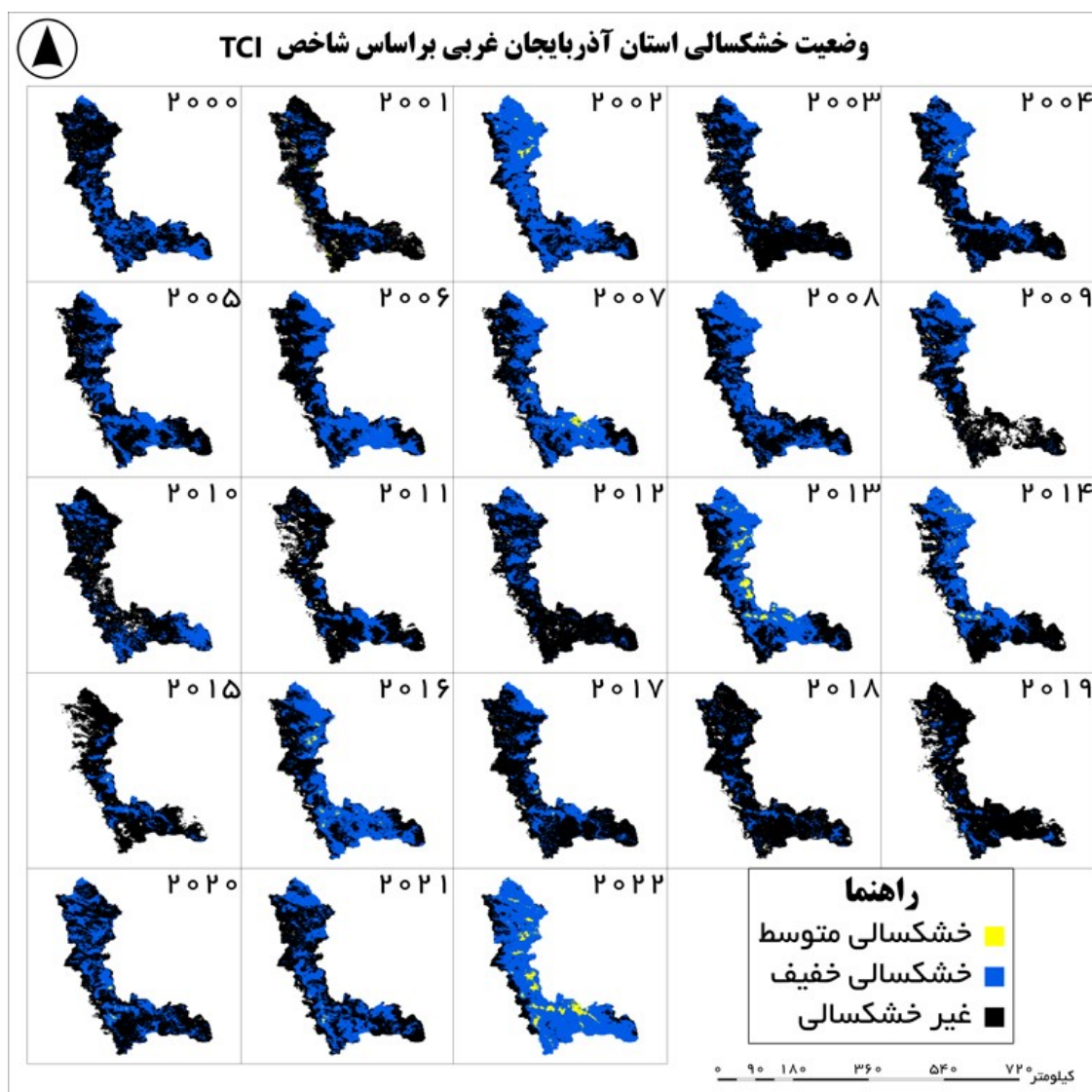
جدول ۱: نحوه طبقه‌بندی خشک‌سالی براساس مقادیر شاخص VCI.

وضعیت	VCI (درصد)
خشک‌سالی بسیار شدید	< ۰,۱
خشک‌سالی شدید	۰,۱-۰,۲
خشک‌سالی متوسط	۰,۲-۰,۳
خشک‌سالی ملایم	۰,۳-۰,۴
خشک‌سالی نرمال	۰,۴-۰,۶
ترسالی	≤ ۰,۶

با توجه به نتایج بدست آمده از شاخص VCI میزان خشک‌سالی در همه سال‌ها از بسیار شدید تا خفیف متغیر است. در سال ۲۰۰۰ در قسمت‌های شمال شرقی و جنوب شرقی خشک‌سالی شدید مشاهده می‌شود. در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۷ بخش‌های شرقی استان دارای خشک‌سالی خفیف و بخش‌های غربی و جنوبی دارای شرایط خشک‌سالی متوسط بوده است. در سال ۲۰۰۸ اکثر پهنه استان را خشک‌سالی خفیف و بخش‌هایی نیز خشک‌سالی متوسط دربر گرفته است. در سال‌های ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ قسمت‌های جنوبی استان دارای خشک‌سالی شدید بوده است. همچنین در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۷ و ۲۰۲۰ تا ۲۰۲۲ در قسمت‌های شرقی استان خشک‌سالی خفیف و در اکثر بخش‌های دیگر خشک‌سالی متوسط حاکم بوده است. در سال‌های ۲۰۱۸ و ۲۰۱۹ بخش‌های شمالی و جنوبی دارای خشک‌سالی شدید بوده است. در کل با توجه به تحلیل سری زمانی در پهنه مورد نظر از شدت خشک‌سالی کاسته شده است. شاخص TCI در سال ۱۹۹۵ توسط کوگان پیشنهاد شد که الگوریتم محاسباتی آن همانند شاخص وضعیت پوشش گیاهی است اما معادله‌اش برای انعکاس پاسخ حرارتی پوشش گیاهی تعریف شده است. در شرایط خشکی، به دلیل کمبود آب برای تبخیر و در نتیجه کاهش تبخیر، دمای سطح زمین افزایش می‌یابد. بنابراین، در نمایه‌های ارزیابی خشک‌سالی دخالت دمای سطح زمین می‌تواند به عنوان یک عامل موثر در تعیین خشک‌سالی مورد نظر محسوب شود (کوگان، ۱۹۹۵). شاخص TCI به صورت زیر توسط کوگان معرفی شد:

$$TCI = \frac{BT_{max} - BT}{BT_{max} - BT_{min}}$$

در این نمایه، مقدار عددی بین صفر و یک است که توسط دماهای درخشنده‌گی حداکثر و حداقل برای هر پیکسل در مقیاس زمانی مورد نظر، به ترتیب به عنوان BT_{max} و BT_{min} نمایش داده می‌شود. مقادیر نزدیک به صفر این نمایه نشان‌دهنده وجود دماهای بالا طی دوره مورد نظر می‌باشد، که در اواسط فصل رویش، شرایط نامطلوب خشک‌سالی را نشان می‌دهد، در حالی که دماهای پایین، شرایط مطلوب را نمایش می‌دهند (Singh et al, 2003). دسته‌بندی خشک‌سالی بر اساس شاخص TCI مشابه شاخص VCI می‌باشد. در شکل ۴ نتایج حاصل از خشک‌سالی سالانه با استفاده از شاخص TCI ارائه شده است.

شکل ۴: پهنه‌بندی خشک‌سالی سالانه استان آذربایجان غربی با استفاده از شاخص TCI

مآخذ: نگارندگان

براساس نتایج محاسبه شده خشک‌سالی براساس شاخص TCI، پهنه استان به دو طبقه متوسط و خفیف دسته‌بندی شده است. در سال‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۳، ۲۰۱۵، ۲۰۱۸ و ۲۰۱۹ بیشتر پهنه استان را شرایط غیر خشک‌سالی به خود اختصاص داده است. در سال‌های ۲۰۰۲، ۲۰۰۶، ۲۰۰۷، ۲۰۱۳، ۲۰۱۶، ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲ در بیشتر مناطق استان شرایط خشک‌سالی خفیف رخ داده است. همچنین در برخی نقاط در سال‌های ۲۰۰۲، ۲۰۰۷، ۲۰۱۳، ۲۰۲۳ شرایط خشک‌سالی متوسط تجربه شده است. در دیگر سال‌ها اغلب خشک‌سالی خفیف به صورت پراکنده در پهنه استان گزارش شده است. شاخص SPI که اولین بار توسط مک‌کی و همکاران از دانشگاه ایالات کلرادو در سال ۱۹۹۳ گسترش یافت، برای کمی‌سازی کمبود بارش یا میزان خشک‌سالی در بازه‌های زمانی چندگانه طراحی شده است (باعقیده و ضیاییان، ۱۳۹۰) و اثرات ویژه بر روی قابلیت دسترسی به منابع آبی مختلف را بیان می‌کند و دقت محاسبات را افزایش می‌دهد (Wu et al, 2001). این

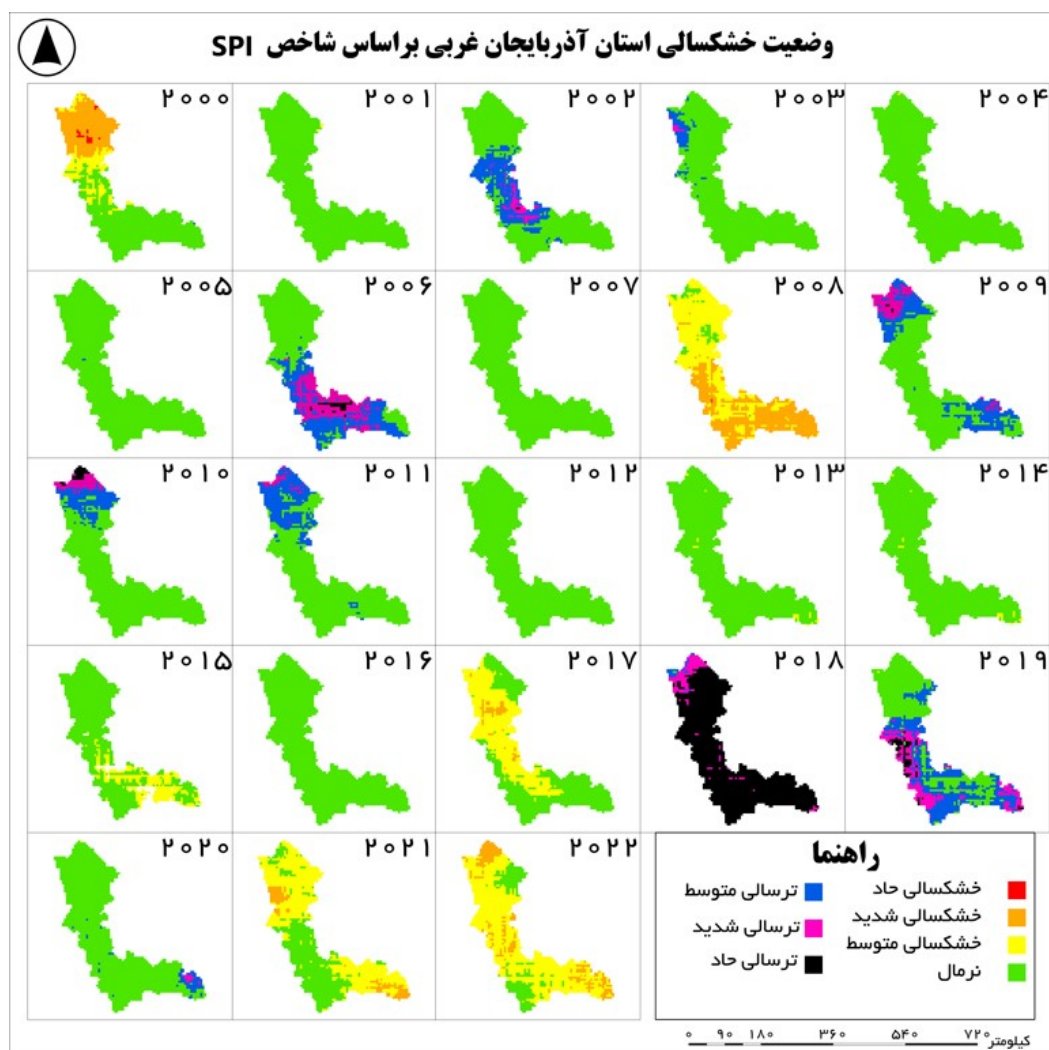

شاخص در مطالعه تأثیرات کمبود بارش بر ذخایر آب زیرزمینی، منابع آب سطحی، رطوبت خاک و جریان آبراهه‌ها عملکرد مناسبی دارد (قلی‌زاده، ۱۳۸۳). این شاخص از طریق رابطه زیر قابل محاسبه است:

$$SPI = (P_i - P) / S$$

که در آن مقدار بارش در دوره مورد نظر P_i ، میانگین دراز مدت بارش برای دوره مورد نظر P و S انحراف معیار مقدار بارش می‌باشد. برای محاسبه این شاخص داده‌های بارش با توزیع گاما برازش شده که پس از انجام محاسبات و تعیین پارامترهای SPI انجام می‌شود. پس از محاسبه SPI ارزیابی وضعیت خشک‌سالی بر اساس جدول زیر قابل انجام خواهد بود.

مطابق جدول ۲، خشک‌سالی زمانی اتفاق می‌افتد که شاخص استاندارد شده منفی تداوم داشته باشد و همچنین وقوع یک خشک‌سالی زمانی شدید است که SPI کوچکتر و مساوی ۱- باشد و در صورتی که SPI مثبت شود رخداد خشک‌سالی به پایان خواهد رسید. نقشه پهنه‌بندی خشک‌سالی سالانه تهیه شده با استفاده از شاخص SPI در شکل ۵ ارائه شده است.

شکل ۵: پهنه‌بندی خشک‌سالی استان آذربایجان غربی با استفاده از شاخص SPI

مآخذ: نگارندگان

جدول ۲: نحوه طبقه‌بندی خشک‌سالی براساس مقادیر شاخص SPI

وضعیت	VCI (درصد)
خشک‌سالی بسیار شدید	< -2
خشک‌سالی شدید	-2 تا $-1/5$
خشک‌سالی متوسط	-1 تا $1/5$
خشک‌سالی نرمال	1 تا -1
ترسالی متوسط	$1/5$ تا 1
ترسالی شدید	$1/5$ تا 2
ترسالی بسیار شدید	≥ 2

ماخذ: Mckee et al, 1993

با توجه به شکل ۵ که پهنه‌بندی خشک‌سالی براساس شاخص SPI محاسبه شده است، در سال ۲۰۰۰ مناطق شمالی استان با خشک‌سالی با درجات مختلفی مانند خشک‌سالی حاد، شدید و متوسط مواجه شده‌اند و قسمت‌های جنوبی استان دارای شرایط نرمال بوده‌اند. در سال‌های ۲۰۰۸، ۲۰۱۵، ۲۰۱۷، ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲ در بیشتر پهنه استان خشک‌سالی‌های شدید و متوسط تجربه شده است. همچنین در سال‌های ۲۰۰۲، ۲۰۰۶، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۹ در قسمت‌های مرکزی، شمالی و جنوبی استان، ترسالی‌های مختلفی مشاهده می‌شود. شرایط نرمال نیز در سال‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۷، ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۴ و ۲۰۱۶ در تمامی مناطق استان وجود داشته است. ضریب همبستگی بین شاخص VCI و SPI برابر ۱۹،۷۳۷ و بین شاخص TCI و SPI، برابر ۰،۳۲- به دست آمد. سطح معناداری نیز برای شاخص VCI قابل قبول بوده ولی برای شاخص VCI قابل قبول نیست. بنابراین شاخص VCI همبستگی بیشتری را با شاخص SPI داشته و نتایج آن قابل اعتمادتر از شاخص TCI است. نتایج این پژوهش با برخی مطالعات مشابه مقایسه شد. از این رو نتایج پژوهش رضایی مقدم و همکاران (۱۳۹۱)، که کارایی داده‌های سنجنده MODIS در برآورد خشک‌سالی را در حوضه آبریز دریچه ارومیه را ارزیابی کردند، نتایج نشان داد که شاخص TCI نتایج نامناسبی را ارائه می‌دهد، همچنین سطح معناداری شاخص VCI قابل قبول بود و می‌تواند جایگزین مناسبی برای شاخص‌های هواشناسی در برآورد خشک‌سالی باشد. همچنین کاظم‌پور چورسی و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان ارزیابی داده‌های ماهواره MODIS و TRMM در پایش خشک‌سالی حوضه آبریز دریاچه ارومیه، نتایج نشان دادند که شاخص VCI برخلاف دیگر شاخص‌ها همبستگی قوی با شاخص SPI داشته و بهترین عملکرد را در پایش خشک‌سالی از خود نشان می‌دهد. جهانگیر و مشیدی (۱۳۹۹) نیز در مطالعه‌ای پایش خشک‌سالی کشاورزی مبتنی بر سنجش‌ازدور در حوضه آبریز کارون بزرگ را ارزیابی کردند. براساس نتایج بدست آمده از بین شاخص‌های منتج از ماهواره، شاخص VCI همبستگی بالایی با شاخص SPI داشت و شاخص مناسبی جهت پایش خشک‌سالی به شمار می‌رود.

نتیجه گیری

در پژوهش حاضر دو هدف بکارگیری داده‌های سنجنده MODIS و کارایی شاخص‌های سنجش‌ازدوری در پایش خشک‌سالی در استان آذربایجان غربی دنبال شد. این پژوهش با هدف پایش خشک‌سالی و ارزیابی قابلیت داده‌های ماهواره‌ای در استان آذربایجان غربی انجام شد. بهره‌گیری از داده‌ها و اطلاعات هواشناسی و کشاورزی در محاسبه شاخص‌ها، ترکیب شاخص‌های به منظور پایش جامع خشک‌سالی و ارزیابی نتایج آن، از مزایای پژوهش حاضر محسوب می‌شود. نتایج پایش خشک‌سالی با استفاده از چهار شاخص SPI، NDVI، VCI و TCI نشان داد که شدت خشک‌سالی در این استان در طی دوره مورد مطالعه متغیر بوده است. در سال‌های ۲۰۰۰، ۲۰۰۸، ۲۰۱۵، ۲۰۱۷، ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲ خشک‌سالی‌های شدید و متوسط در بیشتر پهنه استان تجربه شده است. همچنین در سال‌های ۲۰۰۲، ۲۰۰۶، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۹ در قسمت‌های مرکزی، شمالی و جنوبی استان، ترسالی‌های مختلفی مشاهده شد. همچنین شرایط نرمال نیز در سال‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۷، ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۴ و ۲۰۱۶ در تمامی مناطق استان وجود داشته است.

در مجموع نتایج این تحقیق نشان داد که استان آذربایجان غربی در معرض خطر خشک‌سالی است. شدت خشک‌سالی در این استان طی دوره مربوطه متغیر بوده است و در برخی سال‌ها خشک‌سالی‌های شدید در برخی مناطق رخ داده است. پوشش گیاهی در این استان نیز در سال‌های خشک‌سالی کاهش می‌یابد. بنابراین مدیریت منابع آب و خاک در استان آذربایجان غربی باید با توجه به خطر خشک‌سالی صورت گیرد. در مقایسه بین نتایج چهار شاخص مورد مطالعه، می‌توان گفت که در پهنه استان آذربایجان غربی شاخص VCI و SPI حساس‌ترین‌ها برای شناسایی خشک‌سالی بوده که قادرند انواع خشک‌سالی‌ها را به خوبی شناسایی کنند. شاخص NDVI نیز حساسیت نسبتاً خوبی برای شناسایی خشک‌سالی دارد و قادر است کاهش پوشش گیاهی در سال‌های خشک‌سالی را بررسی و نشان دهد. همچنین شاخص TCI حساسیت کمتری برای شناسایی خشک‌سالی دارد و بیشتر خشک‌سالی‌های خفیف را شناسایی می‌کند. نهایتاً می‌توان گفت که داده‌های MODIS و شاخص VCI می‌توانند جایگزین مناسبی برای شاخص‌های هواشناسی جهت پایش خشک‌سالی باشند و باتوجه به اینکه در تصاویر ماهواره‌ای، تعداد نقاط نمونه‌برداری بسیار بیشتر از تعداد ایستگاه‌های زمینی است، بکارگیری داده‌های سنجش‌از دوری پیشنهاد می‌شود. همچنین استفاده از نقشه‌های حاصل از شاخص‌های ارزیابی خشک‌سالی می‌تواند به بهبود برنامه‌های مدیریت خشک‌سالی کمک نموده و نقش بسزایی را در کاهش اثرات خشک‌سالی ایفا می‌کند.

منابع و مآخذ

- ۱) آرخی، صالح، برزگر سواسری، مرضیه، وعمادالدین، سمیه (۱۴۰۱). بررسی کارایی شاخص‌های منتج از فناوری سنجنش از دور VCI، TCI و VHI در ارزیابی خشک‌سالی با تصاویر مودیس (مطالعه موردی مناطق مرکزی ایران). *مجله جغرافیا و مخاطرات محیطی*. ۱۱ (۳)، ۱۸۹-۲۲۴
- ۲) اسمعیلی، حسین، میرموسوی، سیدحسین، وسهیلی، اسماعیل (۱۴۰۰). بررسی سری زمانی خشک‌سالی کشاورزی شهرستان داراب با استفاده از سنجنش از دور و سامانه گوگل ارث انجین. *مجله جغرافیا و مخاطرات محیطی*. ۱۰ (۴)، ۱۷۵-۱۹۲
- ۳) افتخاری، مبین، محمودی‌زاده، سعید، قزل سولفو، عباسعلی، اسماعیلی، علی، واکبری، محمد (۱۴۰۰). تحلیل و پایش زمانی و مکانی خشک‌سالی با استفاده از محصولات سنجنده MODIS مطالعه موردی استان اصفهان. *مجله علوم جغرافیایی (جغرافیای کاربردی)*. ۱۷ (۳۴)، ۱۷-۲۷
- ۴) باعقیده، محمد، وضیایان، پرویز (۱۳۹۰). بررسی امکان استفاده از شاخص پوشش گیاهی NDVI در تحلیل خشک‌سالی های استان اصفهان. *مجله مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*. ۱ (۴)، ۱-۱۶.
- ۵) جهانگیر، محمدحسین، و مشیدی، ضحی (۱۳۹۹). ارزیابی پایش خشک‌سالی کشاورزی مبتنی بر سنجنش از دور با استفاده از شاخص استاندارد شده بارش در ماه های رشد (مطالعه موردی: حوضه آبریز کارون بزرگ). *مجله آبیاری و زهکشی ایران*، ۱۴ (۴)، ۱۲۶۴-۱۲۵۲.
- ۶) رضایی‌مقدم، محمدحسین، ولی زاده کامران، خلیل، رستم زاده، هاشم، و رضایی، علی (۱۳۹۱). ارزیابی کارایی داده های سنجنده MODIS در برآورد خشک‌سالی (مطالعه موردی: حوضه آبریز دریاچه ارومیه). *جغرافیا و پایداری محیط (پژوهشنامه جغرافیایی)*، ۲ (۵)، ۳۷-۵۲.
- ۷) سیدی قلدره، جمال، احمدی، سلمان، و غلام نیا، مهدی (۱۴۰۱). ارزیابی شاخص‌های سنجنش از دوری پایش خشک‌سالی با استفاده از رگرسیون بردار پشتیبان و مدل های جنگل تصادفی (مطالعه موردی: شهرستان مریوان). *نشریه علمی مهندسی فناوری اطلاعات مکانی*، ۱۰ (۳)، ۱۲۱-۱۴۱.
- ۸) قاسمی، پوریا، مسعودکرباسی، مسعود، زمانی‌نوری، علیرضا، و سرائی‌تبریزی، مهدی (۱۴۰۰). پایش و پهنه بندی خشک سالی در البرز جنوبی، *مجله جغرافیا و مطالعات محیطی*، ۱۰ (۳۹)، ۹۰-۱۰۴.
- ۹) قلی‌زاده، محمدحسین (۱۳۸۳). پایش‌بینی و پایش‌آگاهی خشک‌سالی در غرب ایران. دانشگاه تربیت معلم تهران. پایان‌نامه دکتری اقلیم‌شناسی، ۱۸۹
- ۱۰) کاظم پورچورسی، سیما، عرفانیان، مهدی، و عبادی‌نهار، زهرا. (۱۳۹۸). ارزیابی داده های ماهواره ای MODIS و TRMM در پایش خشک‌سالی حوضه آبریز دریاچه ارومیه. *جغرافیا و برنامه ریزی محیطی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان)*، ۳۰ (۲)، ۱۷-۳۳.
- ۱۱) متین‌فر، حمیدرضا؛ شمسی پور، علی‌اکبر؛ صادقی، حدیث (۱۴۰۲). پایش خشک‌سالی بوم شناختی زاگرس میانی بر پایه داده‌های ماهواره لندست ۷ و داده‌های اقلیمی (مطالعه موردی: استان لرستان). *سنجنش از دور و GIS ایران*، ۱۵ (۳)، ۱۴۲-۱۲۵.
- 12) Aksoy, S., Sertel, E., (2022) *Comparison of landsat and modis derived vegetation health indices for Drought monitoring using google earth engine platform.*
- 13) Ali Baig, M. H., Abid, M., Khan, M. R., Jiao, W., Amin, M., Adnan, S., (2020) *Assessing meteorological and agricultural drought in Chitral Kabul river basin using multiple drought indices. Remote Sensing*, 12(9), 1417.

- 14) Amani, M., Ghorbanian, A., Ahmadi, S. A., Kakooei, M., Moghimi, A., Mirmazloumi, S. M., Brisco, B., (2020) Google earth engine cloud computing platform for remote sensing big data applications: A comprehensive review. *IEEE Journal of Selected Topics in Applied Earth Observations and Remote Sensing*, 13, 5326-5350.
- 15) Bayarjargal, Y., Karnieli, A., Bayasgalan, M., Khudulmur, S., Gandush, C., Tucker, C. J., (2006) A comparative study of NOAA–AVHRR derived drought indices using change vector analysis. *Remote Sensing of Environment*, 105(1), 9-22.
- 16) Benzougagh, B., Meshram, S. G., El Fellah, B., Mastere, M., Dridri, A., Sadkaoui, D., Khedher, K. M., (2022) Combined use of Sentinel-2 and Landsat-8 to monitor water surface area and evaluated drought risk severity using Google Earth Engine. *Earth Science Informatics*, 15(2), 929-940.
- 17) Cancelliere, A., Loukas, A., Pangalou, D., Rossi, G., Tigkas, D., Tsakiris, G., Vangelis, H., (2007) Drought characterization [Part 1. Components of drought planning. 1.3. Methodological component]. *Drought management guidelines technical annex*, 85-102.
- 18) Chen, Y., Yang, J., Xu, Y., Zhang, W., Wang, Y., Wei, J., & Cheng, W. (2022). Remote-Sensing Drought Monitoring in Sichuan Province from 2001 to 2020 Based on MODIS Data. *Atmosphere*, 13(12), 1970.
- 19) Cunha, A. P. M., Zeri, M., Deusdará Leal, K., Costa, L., Cuartas, L. A., Marengo, J. A., Ribeiro-Neto, G., (2019) Extreme drought events over Brazil from 2011 to 2019. *Atmosphere*, 10(11), 642.
- 20) Dutta, R., (2018) Drought monitoring in the dry zone of Myanmar using MODIS derived NDVI and satellite derived CHIRPS precipitation data. *Sustainable Agriculture Research*, 7(2), 46-55.
- 21) Dwiyaniek, R., Sukojo, B. M., Bioresita, F., (2021) Drought Monitoring in Gresik Regency East Java using Satellite Image Time Series and Google Earth Engine. In IOP Conference Series: *Earth and Environmental Science* (Vol. 936, No. 1, p. 012003). IOP Publishing.
- 22) Gorelick, N., Hancher, M., Dixon, M., Ilyushchenko, S., Thau, D., Moore, R., (2017) Google Earth Engine: Planetary-scale geospatial analysis for everyone. *Remote sensing of Environment*, 202, 18-27.
- 23) Gulácsi, A., & Kovács, F., (2015) Drought monitoring with spectral indices calculated from MODIS satellite images in Hungary. *Journal of Environmental Geography*, 8(3-4), 11-20.
- 24) Haied, N., Foufou, A., Chaab, S., Azlaoui, M., Khadri, S., Benzahia, K., Benzahia, I., (2017) Drought assessment and monitoring using meteorological indices in a semi-arid region. *Energy Procedia*, 119, 518-529.
- 25) Heck, E., de Beurs, K. M., Owsley, B. C., Henebry, G. M., (2019) Evaluation of the MODIS collections 5 and 6 for change analysis of vegetation and land surface temperature dynamics in North and South America. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 156, 121-134.
- 26) Khan, R., Gilani, H., (2021)a. Global drought monitoring with big geospatial datasets using Google Earth Engine. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 17244-17264.

- 27) Khan, R., Gilani, H., (2021)b. Global drought monitoring with drought severity index (DSI) using Google Earth Engine. *Theoretical and Applied Climatology*, 146(1-2), 411-427.
- 28) Khan, R., Gilani, H., Iqbal, N., Shahid, I., (2020) Satellite-based (2000–2015) drought hazard assessment with indices, mapping, and monitoring of Potohar plateau, Punjab, Pakistan. *Environmental Earth Sciences*, 79, 1-18.
- 29) Kogan, F. N., (1995) Application of vegetation index and brightness temperature for drought detection. *Advances in space research*, 15(11), 91-100.
- 30) Kogan, F., Guo, W., Yang, W.,(2020) Near 40-year drought trend during 1981-2019 earth warming and food security. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, 11(1), 469-490.
- 31) Kogan, F., Sullivan, J., (1993)Development of global drought-watch system using NOAA/AVHRR data. *Advances in Space Research*, 13(5), 219-222.
- 32) McKee, T. B., Doesken, N. J., Kleist, J., (1993) The relationship of drought frequency and duration to time scales. *In Proceedings of the 8th Conference on Applied Climatology* (Vol. 17, No. 22, pp. 179-183).
- 33) Meza, I., Siebert, S., Döll, P., Kusche, J., Herbert, C., Eyshi Rezaei, E., Hagenlocher, M., (2020) Global-scale drought risk assessment for agricultural systems. *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 20(2), 695-712.
- 34) Mianabadi, A., Salari, K., Pourmohamad, Y.,(2022) Drought monitoring using the long-term CHIRPS precipitation over Southeastern Iran. *Applied Water Science*, 12(8), 183.
- 35) Mutanga, O., Kumar, L.,(2019) Google earth engine applications. *Remote sensing*, 11(5), 591.
- 36) Salomonson, V. V., Barnes, W., Masuoka, E. J.,(2006) Introduction to MODIS and an overview of associated activities. *Earth Science Satellite Remote Sensing: Vol. 1: Science and Instruments*, 12-32.
- 37) Sawyer, V., Levy, R. C., Mattoo, S., Cureton, G., Shi, Y., Remer, L. A.,(2020) Continuing the MODIS dark target aerosol time series with VIIRS. *Remote Sensing*, 12(2), 308.
- 38) Singh, R. P., Roy, S., Kogan, F., (2003) Vegetation and temperature condition indices from NOAA AVHRR data for drought monitoring over India. *International journal of remote sensing*, 24(22), 4393-4402.
- 39) Svoboda, M., Fuchs, B., (2016) Handbook of drought indicators and indices. *Drought and water crises: Integrating science, management, and policy*, 155-208.
- 40) Tamiminia, H., Salehi, B., Mahdianpari, M., Quackenbush, L., Adeli, S., Brisco, B., 2020. Google Earth Engine for geo-big data applications: A meta-analysis and systematic review. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 164, 152-170.
- 41) Tao, L., Di, Y., Wang, Y., & Ryu, D. (2023). Normalized Temperature Drought Index (NTDI) for Soil Moisture Monitoring Using MODIS and Landsat-8 Data. *Remote Sensing*, 15(11), 2830.
- 42) Tran, T. V., Tran, D. X., Huynh, P. D. P., Dao, H. N., Vo, T. M. T., Trinh, H. P., Tran, X. Q., 2020. Analysing Drought Intensity in the Mekong River Delta using Time Series Analysis and Google Earth Engine. *International Journal of Geoinformatics*, 16(1).
- 43) Velastegui-Montoya, A., Montalván-Burbano, N., Carrión-Mero, P., Rivera-Torres, H., Sadeck, L., Adami, M.,(2023)Google Earth Engine: a global analysis and future trends. *Remote Sensing*, 15(14), 3675.

- 44) Wang, K., Li, T., Wei, J.,(2019) Exploring drought conditions in the Three River Headwaters Region from 2002 to 2011 using multiple drought indices. *Water*, 11(2), 190.
- 45) Wu, H., Hayes, M. J., Weiss, A., Hu, Q. I., (2001) An evaluation of the Standardized Precipitation Index, the China-Z Index and the statistical Z-Score. *International Journal of Climatology: A Journal of the Royal Meteorological Society*, 21(6), 745-758.
- 46) Xiong, X., Butler, J. J., (2020) MODIS and VIIRS calibration history and future outlook. *Remote Sensing*, 12(16), 2523
- 47) Zargar, A., Sadiq, R., Naser, B., Khan, F. I.,(2011)A review of drought indices. *Environmental Reviews*, 19(NA), 333-349.

شناسایی مشکلات محله با رویکرد برنامه‌ریزی محله محور (مطالعه موردی: محله ۴۹ منطقه ۲ شهرداری زاهدان)

محمداسماعیل مالکی مقدم

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

حسین ملاشاهی

استادیار، گروه جغرافیا، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

چکیده

در گذشته مرزهای یک محله شهری را تفاوت‌های قومی، نژادی، طبقاتی، گروهی و گاه تقسیم‌بندی‌های طبیعی و تفاوت‌های ژئومورفولوژی (مثل وجود یک رودخانه، مسیل و ...) تعیین می‌کردند. محله‌های یک شهر هر کدام دارای یک هویت فرهنگی نیز بودند و با شنیدن اسم محله بلافاصله خصوصیات ساکنان آنها به لحاظ شغل، میزان ثروت و نیز خلق و خوی غالب در محله به ذهن متبادر می‌شد. اما در شهرهای کنونی با انفجار جمعیت بوجود آمده در قرن ماضی که سبب درهم ریختن نظام‌های سنتی زیستی قدیم شد، عملاً مفهوم محله دستخوش تغییر شده و تعابیر جدیدی جای آن را گرفت. شکل‌گیری محله‌ها در عصر حاضر نه بر اساس تجانس‌های قومی، نژادی مذهبی و ... بلکه براساس توان اقتصادی افراد، تجانس شغلی (کوی‌های کارمندی و ...) قرار گرفته است لذا در مطالعات میدانی در محلات جدید اخلاف عقیده و سلیقه بسیاری مشاهده می‌شود و محله‌ها از یک نوع عدم وحدت نظر در بین ساکنان خود رنج می‌برند. در تحقیق حاضر که به روش اسنادی - میدانی انجام گرفته ضمن جمع‌آوری اطلاعاتی در خصوص محله ۴۹ شهر زاهدان تعداد ۳۸۰ پرسشنامه بین ساکنان این محله توزیع شد و پس از جمع‌آوری آنها اطلاعات حاصل به کمک نرم افزار SPSS و براساس آزمون رگرسیون تجزیه و تحلیل گردید. در محله مورد مطالعه علی‌رغم اینکه ۶۱ درصد از ساکنان محله از زندگی در این محله رضایت داشتند اما مشکلات عدیده‌ای درون محله مشاهده شده مانند کمبود سطل‌های زباله و رها شدن زباله در سطح آسفالت، وضعیت نامناسب آسفالت، زمین‌های مخروبه که محل تجمع زباله و حشرات موذی می‌باشند. افزایش فضای سبز مهمترین مطالبه ساکنان این محله بوده و کمبود مراکز تفریحی و ورزشی، پیاده‌روهای نامناسب، عدم وجود شبکه حمل‌و‌نقل مناسب، جوی‌های مسدود شده نیز به ترتیب به عنوان بزرگترین مشکلات محله شناخته شدند.

کلمات کلیدی: محله، کیفیت زندگی، رضایتمندی، شهرزاهدان

مقدمه

محلّه؛ نشانه‌ای آشنا است برای همه ما شهروندان، چرا که نسبت به آن احساس نزدیکی می‌کنیم. مگر محلّه چه در خود دارد که ضمیرمان با آن غریبی نمی‌کند و آن را واژه‌ای صمیمی از جنس خودی می‌پندارد؟ حس تعلقی که در ژرفای وجود به محلّه داریم از کجا آمده؟ از کوچه‌ها و خانه‌های چسبیده به هم؟ از زیست همدلانه در کنار جمع؟ از مناسبات دوستانه یا همان اصطلاح خودمانی «همسایگی»؟ از خرده فرهنگ جاری در بافت خاص؟ یا چیزهایی دیگر؟ همسایگی یا محلّه به اجتماع ساکن و متمرکز در یک منطقه یا محلّه کوچک در داخل یک مکان بزرگتر مانند شهر، شهرک، حومه شهر یا منطقه روستایی گفته می‌شود. همسایگان اغلب گروه‌هایی اجتماعی هستند که دارای تعاملات چهره به چهره و روزمره هستند. محققان بر روی یک تعریف دقیق از همسایگی توافق ندارند اما یک تعریف اولیه می‌تواند این باشد که: همسایگی از نظر فضایی، به عنوان یک حوزه جغرافیایی خاص در نظر گرفته می‌شود و از نظر عملکردی هم عبارت است از مجموعه‌ای از شبکه‌های اجتماعی. همسایگی فضایی واحد است که در آن برخورد و تعامل چهره به چهره اجتماعی رخ می‌دهد. این تعامل‌ها تنظیمات شخصی و موقعیت‌هایی هستند که ساکنان محلّه از آن‌ها به عنوان ارزشهای مشترک، معاشرت در جوانی و حفظ مؤثر کنترل اجتماعی یاد می‌کنند (Booi & Boterman, 2020).

محلّه ارزش اجتماعی خود را مرهون کارکردهایی ویژه و حیاتی است. «انسجام و یکپارچگی»، «تعلق خاطر»، «هویت برخاسته از خاطرات و علائق مشترک»، «روابط اعتماد آمیز اجتماعی»، «نشاط، شادابی و آرامش»، «نظارت اجتماعی»، «میانجی روابط خانواده، شهر و نهادهای اجتماعی»، «جایگاه گفت و گو و تعمیق روابط انسانی»، همه اینها کلیدواژه‌هایی از کارکردهای محلّه‌اند (Richardson & Mitchell, 2010). در رویکرد فرهنگی اجتماعی مدیریت شهری، پیمایش مطالعاتی محلّه محور یک اصل و ضرورت است زیرا شناختی جامعه محور از شهر ارایه می‌کند که همراستای با مقتضیات توسعه پایدار شهری است. منتقدانی که نگاهی آسیب شناسانه به طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه شهری دارند، به خوبی بر زیان ناشی از بی توجهی به رویکرد محلّه محور در برنامه ریزی شهری آشنا هستند. هم آنان به موازات سفارش بر اتخاذ رویکرد محلّه محور، همواره بر انجام پژوهش‌های محلّه‌ای به عنوان مقدمه الزامی مدیریت محلّه محور تأکید دارند. پژوهش‌های محلّه‌ای، اما کاری است نه چندان ساده، آن هم در جوامعی که از ضعف روش شناختی پژوهش‌های اجتماعی، همراهی نکردن دستگاه‌ها و سازمان‌های مربوط، تلقی‌های نادرست از جمع‌آوری و پردازش آماری و مانند اینها در رنج‌اند. بدرستی به همین دلایل است که پژوهشگران این عرصه، به موازات شناخت علمی نسبت به پیمایش‌های اجتماعی، اثربخش بودن تلاش پژوهشی خود را در گرو توسعه مهارت‌های ارتباطی و بالا بردن توانایی جستار اطلاعاتی محلّه‌ای به ویژه در ابعاد جمعیت شناختی و مردم شناختی، و همچنین ارتقاء توانمندی پردازش و راستی‌آزمایی داده‌های اطلاعاتی و آماری متناقض می‌دانند (محکی، ۱۳۹۲).

در شهر زاهدان، با اینکه از تاسیس آن زمان زیادی نمی‌گذرد اما موقعیت ویژه سیاسی و جغرافیایی آن باعث شده تا نقطه برخورد خرده فرهنگ‌های گوناگون ناشی از مهاجرت اقوام مذاهب و ملیتهای گوناگون باشد. اقوام گوناگون فارس، بلوچ، کرد، ترک با مذاهب سنی و شیعه و نیز حضور ملیت‌های مختلف افغانی، پاکستانی، هندی و ... آمیزه‌ای ناهمگون از بافت

محله های قدیم و جدید شهری را بوجود آورده است. به گونه‌ای که می توان به رغم وجود برخی اشتراکات، تفاوت های زیادی را در این محله ها مشاهده کرد. ویژگی های انحصاری هر کدام از محله ها را می توان بسان نماد هویت بخش هر محله شناسایی کرد. برخی از این ویژگی ها، به تاریخچه و خصوصیات مذهبی، اجتماعی و فرهنگی محله ها ارجاع می دهند و دسته ای دیگر مربوط به معماری و بافت و سیمای عمومی محله هایند. حتی می توان فضای فرهنگی و اجتماعی متفاوت محله های زاهدان را براساس مناسبات و تعاملات، آداب و مناسک خاص مذهبی و قومی، رفتارشناسی و واکنش های محیطی از یکدیگر تشخیص داد. همین تفاوت ها، مدیران شهری را وامی دارد تا از پیچیدن نسخه واحد برای همه محله های شهر پرهیز جدی داشته باشند. گام نخست برای تجویز نسخه درست به ازای هر محله، شناخت دقیق است. کاوش ژرف نگر، نتیجه حضور و مشاهده عینی ابعاد و زوایای گسترده نهان و آشکار کالبد و روح محله، انجام گفت گویهای کیفی با آحاد و گروه های مرجع و برگزاری هم اندیشی های محله ای است. پژوهشگر محله، به اقتضای کار دشواری که برعهده دارد، نیازمند اعتماد و همکاری اجتماع محلی است تا به نتایج ارزنده دست یابد و درستی یافته هایش را از این راه تضمین نماید (خوش فر و همکاران، ۱۳۹۸).

دستاورد پژوهشگران محله، آن چنان ارزشمند است که بردباری و حوصله در برابر هر ناملایماتی را توجیه می کند. با پاسداشت سهم و نقش مسئولانه پژوهشگران محله، امیدواریم دستاورد مطالعات محله محور، همراه با تعهد، خیراندیشی و ارزش باوری مدیران، سند پیشرفت و تعالی شهرهای ایران اسلامی را مهر تایید زند. شهر زاهدان به عنوان مهمترین کلانشهر و یا به عبارت دقیق تر مادر شهر شرق کشور که محل تلاقی اقوام و مذاهب مختلف می باشد به عنوان سنبل وحدت اسلامی مطرح می گردد. تنوع فرهنگی، قومی و قبیله‌ای شرایط خاصی را به لحاظ اکولوژی شهری بوجود آورده است. این شهر که برخلاف بسیاری از شهرهای ایران در سمت شمال دچار معضلات حاشیه نشینی است و افراد کم بضاعت و فقیر در این مناطق سکونت دارند که از محیط زیست مناسب شهری برخوردار نبوده و به لحاظ رعایت فضای مورد نیاز محله (رعایت سرانه‌ها) و بهداشت در مضیغه هستند اما در سمت جنوب شهر محلات وضعیت بهتری داشته طراحی مهندسی و با دسترسی بهتر همچنین وضعیت مطلوب تر خدمات و امکانات رفاهی بیشتری دارند. طبعاً این تبعیض آشکار شهری موجب شده تا قشرهای متفاوتی با تفاوت های فرهنگی و اقتصادی در شهر زاهدان زندگی کنند. در سمت شمال عموماً شغل افراد کارگری و بازاری های خرده فروش و دستفروشان و ... و در سمت جنوب شهر قشر کارمند، دانشگاهی و افرادی که توان مالی متوسط به بالا دارند ساکن هستند. در این بین محدوده مرکزی شهر که عمدتاً در منطقه ۲ شهرداری قرار می گیرد حالتی بینابین دارد و تقریباً از هر قشر می توان افرادی را در این محدوده یافت.

منطقه مورد مطالعه محله ۴۹ از منطقه ۲ شهرداری واقع در خیابان خیام می باشد. این محله در مجاورت مسجد مکی قرار گرفته است. به لحاظ کالبدی دارای بافت فرسوده بوده و معابر آن نیز متناسب با حجم ترافیک محله نیست لذا همیشه در این محله مشکل کندی ترافیک وجود دارد. به لحاظ بهداشتی نیز شرایط مطلوبی ندارد و شبکه انتقال آب های سطحی آن بسیار ضعیف و ناکارآمد است و نیز ورود فاضلاب خانگی به همین شبکه ناقص موجب افزایش آلودگی در محله می گردد. از سویی مجاورت به مسجد مکی که قطب اهل سنت شرق کشور می باشد موجب شده تا افرادی بسیار ثروتمند و

عموما بازاری و تاجر این محله را برای سکونت انتخاب نمایند. که این موضوع موجب علاقه‌مندی محققان به بررسی شرایط این محله گردیده است.

شکل ۱: نمایی از مسجد مکی زاهدان-قطب اهل سنت شرق کشور

ماخذ: نگارندگان

طرح مسئله، اهمیت و ضرورت موضوع

محله‌ها از دیر باز به عنوان هسته اصلی کالبد شهرها مطرح بوده و به عنوان مهمترین اجزای عملکردی جغرافیایی شهرها محسوب می‌شده‌اند. هر محله تمامی تاسیسات و تجهیزات اولیه مورد نیاز ساکنان خود را مانند بازارچه، آب انبار، مسجد، گرمابه و ... در برداشت. شبکه راه‌های ارتباطی محله نیز متناسب با سیستم حمل و نقل آن زمان از نظم سلسله مراتبی نسبتا خوبی برخوردار بوده است. امور محله‌ها از طریق یک سیستم خودیار و توسط معتمدین، ریش سفیدان و پیشوایان قومی و مذهبی اداره می‌شده و نیاز چندانی به تشکیلات عریض و طویل دولتی احساس نمی‌شد. در اوایل قرن بیستم با هجوم مدرنیته ساختارهای سنتی جامعه ایران دگرگون شد و محلات شکل و فرم و نیز کارکردهای خود را از دست دادند و سیستم مدیریتی از بالا به پایین جایگزین سیستم سنتی سابق شد. محلات دچار تغییرات عمده‌ای شدند و یک نوع بی‌هویتی در آنها رواج پیدا کرد. در دهه‌های اخیر با اهمیت یافتن سیستم مدیریتی از پایین به بالا توجه به برنامه‌ریزی خرد و برنامه‌ریزی در سطح محله اهمیت بسزایی پیدا کرد و انجام مطالعات در سطح محله زمینه‌ساز برنامه‌ریزی شهری گردید. یکی از مهمترین مسائلی که در مورد محلات مطرح می‌باشد ترجیح افراد برای انتخاب محله مناسب برای زندگی می‌باشد. در حقیقت شهر را از دیدگاه بوم‌شناختی و اکولوژیکی می‌توان به زیستگاهی تشبیه کرد که هر فرد براساس طبقه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بخشی از شهر را برای سکونت بر می‌گزیند. هرچند در جهان سوم عموماً فاکتور اقتصادی و توان مالی افراد بر سایر فاکتورها غلبه داشته لذا عمده افراد ساکن در یک محله از سطح اقتصادی و توان مالی مشابه برخوردار می‌باشند.

بازآفرینی شهری و ابعاد آن

در کلامی بازآفرینی شهری را می‌توان فرآیند زیست‌پذیر کردن مناطق شهری کم کیفیت با حداکثر مشارکت ذینفعان شهری و مدیریت یکپارچه در سطح محلی دانست. فلسفه شکل‌گیری این مفهوم را می‌توان به انقلاب صنعتی، پیشرفت‌های تکنولوژیکی و افزایش جمعیت شهرها و به تبع آن پاسخگو نبودن بافت‌های ناکارآمد شهری به نیاز شهروندان، مرتبط دانست. مفهومی که در آن اصولی نظیر نقش حمایتگر و تسهیلگر دولت، توجه به محوریت مدیریت شهری، رویکرد چندوجهی، رویکرد محله محور، رویکرد تقاضا محور، توجه به بستر فعالیت، مشارکت مردمی، تأکید بر توسعه درونی و پایدار، اولویت‌بندی محلات و همچنین توجه توأمان به پیشگیری و حل مسئله بر آن حاکم است (بشارتی‌فر و محسنی، ۱۴۰۲). محله ۴۹ زاهدان (واقع در منطقه ۲ شهرداری زاهدان و خیابان خیام) به دلیل مجاورت با مسجد مکی که قطب اهل سنت شرق کشور می‌باشد از این قاعده مستثنی است. نزدیکی به مسجد و امکان شرکت افراد در نمازهای جماعت مسجد در اوقات پنجگانه شبانه روز موجب شده تا برخی از افراد ثروتمند، تجار و بازرگانان و ... نیز این محله را برای زندگی انتخاب نمایند. شناسایی مشکلات و معضلات این محله با مشورت عموم ساکنان و نیز جلب مشارکت آنها در حل و فصل معضلات می‌تواند گامی موثر در ارتقای زیست شهر با رویکرد برنامه‌ریزی محله محور باشد.

پیشینه پژوهش

همانند بسیاری از مفاهیم حوزه شهری در تعریف محله و نیز نوع نگرش به آن تنوع زیادی وجود دارد که ناشی از تنوع نقطه نظرات متخصصین این رشته می‌باشد. اغلب متخصصین در تعاریف خود بیشتر به مفاهیم کالبدی تأکید کرده‌اند. مفهوم محله نیز در کشورهای مختلف متفاوت است.

کوپن لینچ در کتاب سیمای شهر عنوان می‌کند: محله قسمت نسبتاً بزرگی از شهر است که واجد خصوصیات یکدست و مشابه باشد. این خصوصیات در سرتاسر محله ادامه می‌یابد و هر جا محله پایان یابد قطع می‌شود. هر اندازه این وجوه تشابه بیشتر باشد محله وحدت بیشتری می‌یابد (لینچ، ۱۳۹۷).

به نظر مرحوم شکویی (۱۳۷۲)، محله از تجمع پیوستگی کم یا زیاد، معاشرت نزدیک، روابط محکم همسایگی و اتحاد غیر رسمی میان گروهی از مردم به وجود می‌آید. محله متشکل از خانه‌های مجاور هم در یک فضای جغرافیایی خاص است و خانواده‌ها نسبت به محله خود همان احساس خانه مسکونی خود را دارند و با ورود به محله خود در یک محیط آشنا و مانوس قرار می‌گیرند (شکویی، ۱۳۹۲).

تولایی (۱۳۹۱)، معتقد است محله‌ها واحدهای فضایی مشخصی هستند که محدوده آن توسط ساکنان آنها درک می‌شود. ساکنانی که در این مناطق مستقر شده با هم ارتباط نزدیک برقرار کرده و هویت مشترک پیدا کرده‌اند. برک‌پور (۱۳۸۹) برای تشکیل یک محله شهری ۳ شرط را لازم می‌داند که عبارتند از:

۱. دارا بودن یک حوزه جغرافیایی از شهر با وسعت کم یا زیاد.

۲. تکوین یک اجتماع کوچک از گروهی از مردم شهر.

۳. ایجاد وابستگی بین این مردم.

بصیرت نوع ارتباطات، روابط اجتماعی، نوع مشاغل، زبان، قومیت و حتی سرو صدای موجود در یک بخش هر نیز به درک مفهوم محله کمک می‌کند. وی بیان می‌دارد: یک محله شهری را می‌توان اجتماعی دارای وحدت از نظر کالبدی و فضایی و برخوردار از استقلال نسبی از نظر عملکردی دانست که گروهی متجانس از مردم، خانه‌های آنها و مراکز تامین خدمات اولیه زندگی آنها را در خود جای داده است. تشابهات فرهنگی موجود در آن که مبتنی بر عواملی چون دین، مذهب، قومیت، زبان، شغل و ... هستند به حیات روزمره، اندیشه‌ها و فعالیت‌های ساکنین آن نظم می‌بخشد و سبب شکل‌گیری روابط اجتماعی چهره به چهره و سازمان مدیریتی برخاسته از میان اهالی محله می‌شود (برک‌پور، ۱۳۸۹).

جایگاه مفهوم محله در شهرسازی

مفهوم محله در برنامه ریزی و طراحی شهری از آن روی جایگاهی ویژه می‌یابد که با القای هویت به آن می‌توان حس تعلق به مکان و به نوعی حس جا و هویت شهروندان را تقویت نمود. سهم مهمی از سطح شهرها را ساختمان‌ها و محله‌های مسکونی می‌پوشاند؛ از این رو کیفیت آن‌ها تأثیر مهمی در سیما و منظر عمومی شهر دارد. در واقع در نگاه اول هر شهر از ویژگی‌های محله‌های مسکونی آن می‌توان شناخت. روند توسعه‌های موجود در شهرهای محله‌های مسکونی آن می‌توان شناخت. روند توسعه‌های موجود در شهرهای ما، به ویژه شهرهای بزرگ نشان می‌دهد که مناطق مسکونی به دلیل توسعه نابسامان و مغشوش، در معرض از دست دادن شخصیت و هویت دیرینه خود قرار گرفته‌اند. لذا شهرساز امروز ایران باید علاوه بر وظایف همیشگی یک شهرساز، کاستی‌هایی که در دهه‌های اخیر به فراموشی سپرده شدن را نیز جبران کند (خیرالدین و صلاحی مقدم، ۱۴۰۰). پایداری هویت در محله با ارجاع به ریشه‌ها و خاستگاه‌های قدیمی آن قابل دستیابی است. هویت سیمای مجموعه خصلت‌های بصری، کالبدی و معماری است که به صورت غالب در سیمای محله تداوم دارد. به عبارت دیگر منظور همان ارزش‌های محیطی است که در مناطق مسکونی گذشته وجود داشته و مردم با آن خو گرفته‌اند (رسولی، ۱۴۰۰). نظم فضاها، پر و خالی، خوانایی فضا و سیمای محله‌ای و کیفیت‌های بصری مناطق مسکونی گذشته از جمله ارزش‌هایی هستند که در ذهن مردم نقش بسته‌اند. در واقع مجموعه این‌ها هویت محله‌های مسکونی را شکل می‌دهند و نیاز به بقا و پایداری آن را ضروری می‌نمایند (برک‌پور، ۱۳۸۹).

ویژگی‌های محله ایرانی

چنانچه مفهوم محله را به شکلی که در تاریخ ایران مشهود است، تنها منحصر به شهرسازی اسلامی یا ایرانی بدانیم باید ویژگی‌های آن را نیز در همین شهرسازی بیابیم. در سرزمین‌های اسلامی، شهر مجموعه‌ای است از محلات متجانس و همگن که براساس روابط، مناسبات، شکل و وابستگی‌های قومی، مذهبی و حرفه‌ای یا سرزمینی، در مکانی مشخص متجمع شده و هویت و اصالت خود را سال‌ها به همین صورت نگاه داشته‌اند (مشهدی‌زاده دهقانی، ۱۳۸۳). همچنین فلامکی (۱۳۸۰) در مورد اصول زندگی محله‌ای شهرهای ایران پنج خصوصیت ذکر می‌کند که عبارتند از:

۱. هر یک از محلات مسکونی شهرها از خودیاری و استقلال سکونت‌مشروط و محدود برخوردارند.

۲. نوع زندگی اجتماعی محدود و مستقل از بازار (و تحرک اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن) در طرح شهر و محلات مسکونی وجود دارد.
۳. در مقابل مجموعه فضایی بازار، به عنوان فضای عمومی برای همه شهروندان و برای تازه‌واردان به شهر - محلات مسکونی دارای حجاب سکونتی خاص است.
۴. به خاطر ویژگی‌های سنتی بالقوه‌ای که نزد خانواده‌های ساکن در محلات مسکونی وجود دارد، رفتار اجتماعی ساکنان در محله شکل خاص می‌یابد و هر فرد معرف شخصیتی است عاری از بی‌رنگی.
۵. همزیستی متشکل خانواده‌های ساکن یک محله از وقایع تاریخی و اتفاقی غیرمنتظره شهری منطقه‌ای تأثیر می‌پذیرد. وی اضافه می‌کند که تنها در لحظه‌هایی زندگی مردم شهرها آرام و در رفاه است که همه اصول ذکر شده به نحوی شایسته اعمال می‌شود. ولی در هر حال تداوم فکری و نیاز به اتکا بر این اصول را در لحظه‌هایی که شهر و محلات آن دچار بحران هستند، همیشه می‌توان به عنوان پدیده‌های خاص زندگی محله‌ای در شهرهای ایران بازشناخت.

سوال‌های پژوهش

- آیا اکثریت ساکنان محله ۴۹ شهر زاهدان از زندگی در این محله رضایت دارند؟
- مهمترین عوامل نارضایتی ساکنان محله ۴۹ شهر زاهدان کدامند؟
- مهمترین خواسته ساکنان محله از مدیران شهری (شهرداری) کدامند؟

فرضیه‌های پژوهش

- اکثر افراد ساکن در محله ۴۹ شهر زاهدان از زندگی در این محله رضایت دارند.
- به نظر می‌رسد عدم جمع‌آوری به موقع زباله و عدم نظافت مطلوب مهمترین عامل نارضایتی مردم محله ۴۹ شهر زاهدان باشد.
- ایجاد فضای سبز و مراکز تفریحی مهمترین خواسته مردم محله ۴۹ شهر زاهدان می‌باشد.

اهداف پژوهش

یکی از مهمترین راه‌های اخذ اطلاعات لازم جهت برنامه‌ریزی شهری تهیه پرسشنامه از شهروندان و نیز مطالعه منطقه از نزدیک می‌باشد. در این پژوهش ضمن انجام مطالعات اسنادی تعداد ۳۸۰ پرسشنامه تهیه و بین ساکنان محله توزیع شد و پس از جمع‌آوری و تجزیه تحلیل آنها عمده مشکلات محله و نیز بیشترین خواسته‌های ساکنان مشخص شد و نتیجه در اختیار مسئولین و برنامه‌ریزان قرار می‌گیرد.

روش انجام پژوهش

این پژوهش به روش اسنادی - میدانی صورت پذیرفته است. در ابتدای امر با مراجعه به کتابخانه‌ها و مراکز اسناد نسبت به جمع‌آوری اطلاعات در خصوص مساحت، جمعیت و ... که در طرح‌های سرشماری و توسط شرکت‌ها، موسسات و ادارت مختلف جمع‌آوری شده، پرداخته شد و سپس نسبت به توزیع پرسشنامه بین ساکنان محله و نیز مراجعه به درب منازل و صحبت با ساکنان محل و نیز مشاهده مشکلات محله از نزدیک اقدام شد.

روش تحلیل اطلاعات، جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

محله ۴۹ شهر زاهدان در ناحیه ۱۴ و منطقه ۲ شهرداری قرار گرفته با مساحت ۳۶,۴ هکتار جمعیتی بالغ بر ۷۶۴۴ نفر دارد. برای انجام این پژوهش از یک پرسشنامه محقق ساخته با ۳۰ سوال که بر اساس طیف لیکرد (۵ گزینه ای) و با مشورت اساتید برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد زاهدان تهیه گردیده بود استفاده شد. با توجه به اینکه جمعیت این محله براساس بولتن‌های آماری ۷۶۴۴ نفر گزارش شده لذا بر اساس فرمول کوکران و با ضریب آلفای ۰,۰۵ (دقت ۹۵ درصد) تعداد ۳۶۶ پرسشنامه مورد نیاز می‌باشد که با احتمال وجود پرسشنامه‌های ناقص و غیر قابل استفاده تعداد ۳۸۰ پرسشنامه تهیه شده و به صورت تصادفی در محله توزیع شد. داده‌ها در محیط نرم‌افزاری SPSS و براساس تحلیل رگرسیون (سنجش ارتباط بین هر کدام از مشکلات مطرح شده با میزان رضایت) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

معرفی منطقه مورد مطالعه

نام: زاهدان

موقعیت سیاسی: مرکز استان سیستان و بلوچستان

نام قدیم: دزداب

جمعیت: ۵۸۷۷۳۰ (در سال ۱۳۹۵)

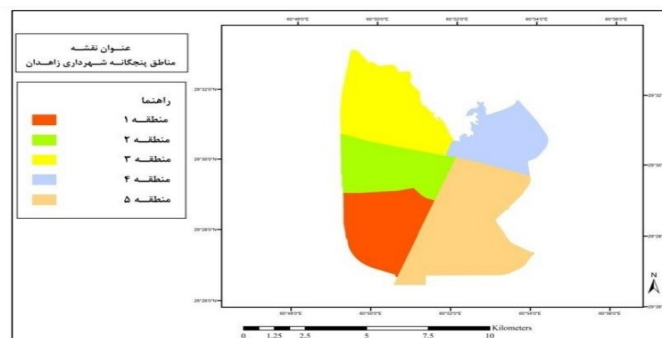
مساحت: ۵۵/۷ کیلومتر مربع

ارتفاع از سطح دریا: ۱۳۸۵ متر

میانگین بارش سالانه: ۷۲ میلیمتر

میانگین دمای سالانه: بیشترین ۴۲,۵ درجه، کمترین منفی ۱۲ درجه

مختصات جغرافیایی: ۶۰ درجه و ۵۱ دقیقه و ۲۵ ثانیه طول شرقی و ۲۹ درجه و ۳۰ دقیقه و ۴۵ ثانیه عرض شمالی

شکل ۲: نقشه مناطق پنجگانه زاهدان

ماخذ: نگارندگان

در سال ۱۳۹۳ شهر زاهدان از ۳ منطقه به ۵ منطقه تقسیم شد. بهبود وضعیت خدمات رسانی به شهروندان و تمرکززدایی از جمله مهمترین دلایل این تغییر بوده است. مناطق ۳ و ۴ شهر زاهدان کمتر توسعه یافته بوده و دارای مناطق حاشیه نشین و حلبی آباد می باشد و مناطق ۱ و ۵ جزو مناطق توسعه یافته و مهندسی ساز شهر بوده و جمعیت ساکن در آن دارای راه نسبی می باشند منطقه ۲ در حد فاصل این نواحی قرار گرفته و نتیجه مطالعات انجام شده در این ناحیه را می توان به کل شهر تعمیم داد.

جدول ۱: مشخصات محلات واقع در مناطق پنج گانه شهرداری زاهدان

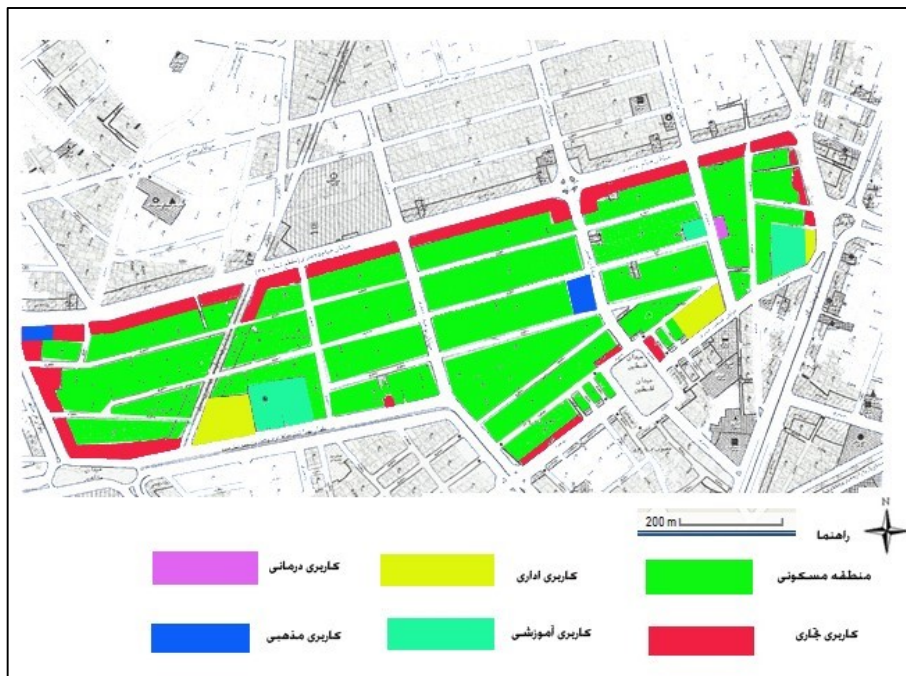
تراکم نسبی	جمعیت مناطق (نفر)	وسعت مناطق (هکتار)	تعداد محلات	مناطق شهرداری
۶۷	۸۵۱۷۱	۱۲۵۹/۱	۱۱	منطقه یک
۹۶	۱۰۶۶۲۸	۱۱۰۵/۲	۱۱	منطقه دو
۱۰۴	۱۶۱۴۸۵	۱۵۵۵/۲	۱۱	منطقه سه
۱۱۶	۱۲۰۴۴۴	۱۰۳۲/۲	۱۱	منطقه چهار
۴۵	۱۰۱۷۲۰	۲۲۴۸/۳	۱۱	منطقه پنج
۷۹/۹	۵۷۵۴۴۸	۷۲۰۰	۵۵	شهر زاهدان

ماخذ: طرح تفصیلی سال ۱۳۹۷

جدول ۲: جدول مشخصات جمعیتی محله

تراکم پیشنهادی	جمعیت پیشنهادی (۱۳۹۵)	تراکم موجود	جمعیت موجود (۱۳۸۵)	مساحت (هکتار)	شماره هسته (محله)
۲۱۰	۷۶۴۴	۱۲۸	۴۶۵۴	۳۶/۴	۴۹
۱۷۲	۳۷۴۲۷	۱۱۹	۲۵۹۲۲	۲۱۸/۲	۱۴ ناحیه

ماخذ: راه و شهرسازی سال ۱۳۹۵

شکل ۳: کاربری‌های محله در یک نگاه

ماخذ: نگارندگان

پس از جمع آوری پرسشنامه‌ها و تجزیه و تحلیل آنها با روشهای آماری و با کمک نرم افزار SPSS نتایج ذیل حاصل شد:

پاسخ فرضیه‌ها

فرضیه ۱: به نظر میرسد اکثر افراد ساکن در محله ۴۹ شهر زاهدان از زندگی در این محله رضایت دارند. مطالعات میدانی نشان می‌دهد ۶۱ درصد از ساکنان محله از زندگی در این محله رضایت دارند و ۳۹ درصد ناراضی هستند لذا در مجموع می‌توان گفت فرضیه اول اثبات می‌شود.

فرضیه ۲: به نظر می‌رسد عدم جمع آوری به موقع زباله و عدم نظافت مطلوب مهمترین عامل نارضایتی مردم محله باشد. نگارندگان بر اساس مشاهدات عینی از محل حدس می‌زدند که عدم جمع آوری به موقع زباله مهمترین دلیل نارضایتی مردم باشد اما تحقیقات میدانی نشان داد که این امر فقط ۶ درصد پاسخ‌ها را به خود اختصاص داده و ۵۵ درصد اهالی نبود آسفالت مناسب را مهمترین مشکل محله دانسته‌اند لذا فرضیه ۲ رد می‌شود.

فرضیه ۳: به نظر می‌رسد ایجاد فضای سبز و مراکز تفریحی عمده خواسته مردم محله باشد. مطالعات نشان می‌دهد ۴۲ درصد ساکنان محله متقاضی توسعه فضای سبز هستند که بیشترین خواسته در بین سایر موارد می‌باشد لذا فرضیه ۳ اثبات می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

امروزه زیست‌پذیری در بیشتر کشورهای توسعه‌یافته به عنوان یک اصل راهنما در چارچوب گفتمان پایداری در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی شهری گسترش پیدا کرده است. زیست‌پذیری شهری و حق به شهر مفاهیمی مرتبط با توسعه پایدار و عدالت اجتماعی در شهرها هستند و در ایجاد شهرهایی سالم، پویا و عادل تأثیرگذار هستند (دولت‌شاه، ۱۴۰۲). هدف از انجام این پژوهش و شناسایی مشکلات محله با رویکرد محله محور و با کمک اهالی ساکن و ارائه پیشنهادات مربوطه تلاشی است برای جلب مشارکت مردمی، افزایش زیست‌پذیری و تلاش جهت حرکت به سمت برقراری عدالت اجتماعی در شهر. در محله مورد مطالعه علائق این محله ۶۱ درصد از ساکنان محله از زندگی در این محله رضایت داشتند اما مشکلات عدیده‌ای درون محله مشاهده شده مانند:

۱. کمبود سطل‌های زباله و رها شدن زباله در سطح آسفالت

۲. وضعیت نامناسب آسفالت

۳. زمین‌های مخروبه که محل تجمع زباله و حشرات موزی می‌باشند.

افزایش فضای سبز به عنوان مهمترین مطالبه مردم شناخته شد، کمبود مراکز تفریحی و ورزشی، پیاده‌روهای نامناسب، عدم وجود شبکه حمل‌و‌نقل مناسب، جویهای مسدود شده به عنوان بزرگترین مشکلات محله شناخته می‌شوند. نکته حائز اهمیت در این میان این است که گاه خواست مردم ساکن محله با پیشبینی مسئولین تفاوت دارد لذا سوالی که مطرح می‌شود این است که آیا باید اولویت با خواست مردم باشد یا تشخیص مسئولین به نظر می‌رسد اصول حاکم بر برنامه‌ریزی از پایین به بالا و محله محور حکم می‌کند که خواست مردم باید در اولویت بالا باشد اما گاهی مسئولین امر اعتقاد راسخ دارند که اکثریت مردم شناخت کافی نسبت به مشکلات خود ندارند و لذا تصمیم‌گیری‌های مدیریتی بدون توجه به خواست مردم صورت می‌پذیرد. موارد پیشنهادی در این پژوهش را می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

نسبت به بهسازی و نوسازی آسفالت اقدام شود. علی‌رغم اینکه نگارندگان مهمترین مشکل منطقه را عدم نظافت به موقع می‌دانستند اما مطالعات نشان داد مهمترین عامل نارضایتی وضعیت آسفالت محله می‌باشد لذا نوسازی آسفالت و بهسازی معبر مهمترین پیشنهاد این پژوهش می‌باشد. با توجه به مشکل عدم هدایت مناسب آب‌های سطحی در بخشی از محله که مشکل تجمع آبهای جاری وجود دارد با ایجاد کانال، جوی و کانویو نسبت به هدایت مناسب آبهای جاری به خارج از محله اقدام گردد. با توجه به حجم بالای تردد خودروها در این محله و خطرات حاصل از آن در مناطق حادثه‌خیز با نصب سرعت‌گیر و برطرف کردن موانع دید نسبت به کاهش خطر اقدام گردد. ایجاد مراکز تفریحی و ورزشی در محله می‌تواند ضمن پر کردن اوقات فراغت اهالی محله خصوصاً جوانان و نوجوانان از ایجاد کانون‌های بزهکاری نیز در بین

نوجوانان جلوگیری بعمل می‌آید. ایجاد کتابخانه، فرهنگسرا، استخر و ... نیز می‌تواند به ایجاد شور و نشاط در محل و پویایی بیشتر محله کمک نماید.

منابع و مآخذ

- ۱) برک‌پور، ناصر (۱۳۸۹). پایداری هویت در محله های مسکونی-گفتگو با کامران ذکاوت، *مجله شهرداری‌ها*، تهران، شماره ۲۵.
- ۲) بشارتی فر، صادق، محسنی، بهروز (۱۴۰۲). ارزیابی بازآفرینی شهری در محلات بافت فرسوده با رویکرد کالبدی زیست محیطی و اجتماعی - فرهنگی (نمونه موردی بندرماهشهر)، *نشریه علمی اندیشه‌های نو در علوم جغرافیایی*، ۱(۲)، ۱-۱۸.
- ۳) تولایی، نوین (۱۳۹۱). فضای شهری و روابط اجتماعی و فرهنگی، پایان نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- ۴) خزایی، مصطفی و رضویان، محمدتقی (۱۳۹۸). بافت فرسوده؛ فرصت یا تهدید مدیریت شهری، نمونه موردی: بافت فرسوده شهر نهاوند، *آمایش محیطی*، ۱۲(۴۶)، ۱۰۱-۱۲۵.
- ۵) خوش‌فر، غلامرضا، خسروی، سمیه، وحسین نژاد، مجتبی (۱۳۹۸). مهاجرت، حاشیه‌نشینی و آسیب‌های اجتماعی، *پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی*.
- ۶) خیرالدین، رضا و صلاحی مقدم، علیرضا (۱۴۰۰). توانمندسازی اسکان های غیررسمی با گذر از رویکرد نیازمنا به دارایی مبنا(موردکاوی محله فرحزاد تهران)، *فصلنامه برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه ای*، ۶(۱۷)، ۲۹-۵۸.
- ۷) داداش‌پور، هاشم و علیزاده، بهرام (۱۳۹۰). اسکان غیررسمی و امنیت تصرف زمین، *انتشارات آذرخش*، تهران، چاپ اول.
- ۸) دولت‌شاه، صدیقه (۱۴۰۲). زیست پذیری شهری با رویکرد حق به شهر: مفاهیم، ابعاد و شاخص ها ، *نشریه علمی اندیشه های نو در علوم جغرافیایی*، ۱(۱)، ۴۵-۶۸.
- ۹) شکوئی، حسین (۱۳۹۲). *فلسفه جغرافیا*. انتشارات گیتاشناسی، چاپ شانزدهم، ۳۲۸ صفحه.
- ۱۰) فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۰). *فردایی برای یک ربع قرن تجربه مرمت شهری در ایران*، *مجله هفت شهر*، شماره ۳، ۱۰۴-۱۱۲.
- ۱۱) لینچ؛ کوین (۱۳۹۷). *سیمای شهر*، ترجمه منوچهر مزینی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، تهران.
- ۱۲) مشهدی زاده دهاقانی، ناصر (۱۳۹۳). *تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران*، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
- ۱۳) ربانی، رسول، عباس‌زاده، محمد و قاسمی، وحید (۱۳۸۶). بررسی تاثیر رفاه اقتصادی و اجتماعی بر میزان مشارکت شهروندان در امور شهری (مورد مطالعه شهر اصفهان)، *مجله علوم اجتماعی*، ۴(۲)، ۷۳-۹۹.
- ۱۴) رسولی، محمد، احدنژاد، محسن و حیدری، محمدتقی (۱۴۰۰). تحلیل اهمیت عملکرد عوامل کلیدی موفقیت در بازآفرینی بافت های فرسوده شهری با تأکید بر ذینفعان(مطالعه موردی شهر زنجان)، *فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه ای*، ۶(۱۶)، ۱۴۹-۱۸۷.
- ۱۵) محکی، اصغر (۱۳۹۲). *فصلنامه مطالعات اجتماعی فرهنگی شهرداری تهران*.

- 16) Booi, H., & Boterman, W. R. (2020). Changing patterns in residential preferences for urban or suburban living of city dwellers. *Journal of Housing and the Built Environment*, 35(1), 93-123.
- 17) Galster, G. (2001). On the nature of neighbourhood. *Urban studies*, 38(12), 2111-2124.
- 18) Harper, Douglas (2019). "neighborhood (n.)". *Online Etymology Dictionary*. Retrieved July 28, 2019.
- 19) Heng, Chye Kiang (2017) Cities of Aristocrats and Bureaucrats: *The Development of Medieval Chinese Cityscapes*.
- 20) Richardson, E. A., & Mitchell, R. (2010). Gender differences in relationships between urban green space and health in the United Kingdom. *Social science & medicine*, 71(3), 568-575.

چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان (مطالعه موردی: حکومت طالبان)

شعبان ماهگل

دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد لاهورد، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهورد، ایران

غفار زارعی^۱

استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد لاهورد، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهورد، ایران

امین روان‌بد

استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد لاهورد، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهورد، ایران

چکیده

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و روابط با افغانستان به‌عنوان همسایه ایران، چه از لحاظ ژئوپلیتیکی و چه از نظر سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، دارای اهمیت است و بر این اساس افغانستان کشوری است که باید در سیاست خارجی ایران مورد توجه قرار گیرد. لذا هدف از این مطالعه بررسی چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان به‌ویژه با توجه به تحولات اخیر در این کشور است. این مقاله از نوع توصیفی تحلیلی می‌باشد. روش تحقیق و مواد و داده‌ها کیفی است و از فیش‌برداری در گردآوری مطالب استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد از جمله چالش‌های سیاست خارجی ایران در قبال کشور افغانستان می‌توان به ناامنی و بی‌ثباتی ناشی از تسلط طالبان، افزایش موج مهاجرت افغان‌ها، وجود گروه‌های تروریستی مانند داعش، لزوم مدیریت روابط با سایر بازیگران منطقه‌ای و مسائل قومی و مذهبی اشاره کرد. در عین حال، فرصت‌هایی نظیر امکان همکاری‌های اقتصادی و تجاری، نقش‌آفرینی مثبت در کاهش تنش‌ها و فرآیندهای صلح، مدیریت مرزها، گسترش نفوذ سیاسی و تقویت همکاری‌های منطقه‌ای در این مسیر وجود دارد؛ بنابراین برای بهره‌برداری از این فرصت‌ها و پاسخگویی به چالش‌ها، ایران نیازمند راهبردی جامع و متوازن در سیاست خارجی خود است. در این بین بایستی بر چالش‌های مهمی از جمله آینده‌ی مبهم چگونگی برخورد طالبان با شیعیان افغانستان و تنش بر سر هریرود و همچنین فرصت‌هایی مانند همکاری جمهوری اسلامی با چین و روسیه در افغانستان و روابط اقتصادی با این کشور تأکید شود. در مجموع می‌توان گفت پیشینه روابط جمهوری اسلامی با افغانستان می‌تواند در سیاست خارجی دو کشور با توجه به حاکمیت طالبان در این کشور در روابط دو کشور و سیاست خارجی آن‌ها تأثیرگذار باشد.

کلمات کلیدی: چالش‌ها، فرصت‌ها، حکومت طالبان، سیاست خارجی ایران.

مقدمه

تهران پس از قدرت گرفتن طالبان، روابط خود را با آن‌ها به عنوان حاکمیت جدید افغانستان بازتعریف کرده است. چه اینکه در سال ۱۹۹۸، پس از قتل تعدادی از دیپلمات‌های ایرانی توسط طالبان، ایران و افغانستان تقریباً وارد جنگ شدند؛ اما پس از ۱۱ سپتامبر و شورش طالبان علیه ناتو/آمریکا، با اشغال افغانستان، تنش‌های ایران و افغانستان رو به کاهش نهاد، زیرا تهران از چالش‌هایی که طالبان برای حضور نظامی ایالات متحده در آنجا ایجاد کرده بود استقبال می‌کرد. با این حال، تنها در سال ۲۰۱۵ بود که روابط تهران و طالبان توجه بین‌المللی را به خود جلب کرد. از آن زمان به بعد، ایران به تدریج تماس‌های خود را با طالبان برقرار کرد و آن را به عنوان تلاشی برای آشتی دادن منافع رقیب در یک کشور همسایه توجیه کرد. بازگشت حاکمیت طالبان بر افغانستان در سال ۲۰۲۱ پس از خروج آمریکا، پیامدهای مهمی برای منطقه و سیاست بین‌المللی به‌طور گسترده‌تر خواهد داشت. برای جمهوری اسلامی ایران، شکست واشنگتن در افغانستان چیزی بیش از پیروزی طالبان است. تهران در پیام‌های خود سعی کرده این ایده را برای شرکا و متحدان خود تقویت کند که تنها بازیگر قابل اعتماد در خاورمیانه در تقابل با واشنگتن است. با این حال، این دستاوردهای ژئوپلیتیکی و ایدئولوژیک فوری می‌تواند تحت‌الشعاع چالش‌های بالقوه‌ای قرار گیرد که افغانستان تحت حاکمیت طالبان ممکن است برای امنیت و منافع منطقه‌ای ایران در درازمدت ایجاد کند. مقامات ایرانی خروج ایالات متحده را در واقع تسلیم شدن به طالبان، یک گروه شبه‌نظامی نسبتاً کوچک و ایدئولوژیک می‌دانند - پیروزی که آن‌ها احساس می‌کنند سرمایه‌گذاری آن‌ها در «محور مقاومت» و شبکه منطقه‌ای گروه‌های شبه‌نظامی آن را توجیه می‌کند. این احتمالاً استراتژی منطقه‌ای «واقع‌گرایانه تهاجمی» ایران را جسورتر می‌کند و به دلیل منطبق حاصل جمع صفر، به‌طور بالقوه تنش‌ها را تشدید می‌کند.

پیروزی طالبان در برابر ایالات متحده همچنین می‌تواند به عنوان یک فرصت در دست تهران برای تضعیف فشار واشنگتن باشد. ایران یکی از معدود کشورهای بی‌طرف بوده است که سفارت آن هنوز در کابل باز است. براین اساس به نظر می‌رسد که به دلیل تقابل دولت رئیسی با غرب و آمریکا و تمایل به چین و روسیه، تمرکز جمهوری اسلامی بر فرصت‌سازی در افغانستان است چراکه چین و روسیه نیز به دنبال منافع خود در افغانستان هستند و جمهوری اسلامی درصدد ایجاد نوعی اتحاد با این دو کشور در افغانستان است تا هم منافع استراتژیک خود را در منطقه و افغانستان پیگیری کند و هم مسئله پرونده هسته‌ای و غرب و آمریکا را بی‌اهمیت جلوه دهد. در حال حاضر [برای ایران] رابطه با چین و روسیه مهم‌تر از مذاکرات هسته‌ای است. غرب و به‌ویژه آمریکا از شکست در افغانستان شوکه شده‌اند و این بهترین فرصت برای هر سه طرف (ایران، روسیه و چین) است تا از آن استفاده کنند. همچنین فراتر از دستاوردهای بالقوه ژئوپلیتیک، تسلط طالبان همچنین ممکن است فرصت‌های اقتصادی برای ایران ایجاد کند و البته مسئله هیدروپولیتیک و آب‌های مرزی‌ای که از افغانستان وارد ایران می‌شود مورد مذاکره قرار گیرد (آقاجری و کریمی، ۱۳۹۴). علیرغم فرصت‌های واقعی و بالقوه ایران در افغانستان، تحکیم حاکمیت طالبان نیز می‌تواند چالش‌های جدی برای ایران به همراه داشته باشد. اول از همه، رویکرد طالبان به شیعیان محلی تأثیر بسزایی در روابط تهران و کابل خواهد داشت. در طول حاکمیت خود در دهه ۱۹۹۰، طالبان، از جمله، به دلیل ایدئولوژی قوی ضد شیعی خود که در آزار و اذیت، شکنجه و کشتار اقلیت شیعه هزاره منعکس شده بود، شناخته شده بودند.

در حال حاضر، ایران به‌طور علنی هنوز هم افسانه طالبان اصلاح شده را حفظ می‌کند که به حقوق اقلیت‌های قومی و مذهبی احترام می‌گذارد. در واقع، از زمان تسلط طالبان بر حاکمیت افغانستان، طالبان تلاش کرده‌اند تا تهران را در مورد این موضوع اطمینان دهند، از جمله با اجازه دادن به شیعیان برای برگزاری مراسم عزاداری عاشورا در افغانستان. با این حال، مشخص نیست که آیا طالبان پس از تحکیم حکومت خود به این کار ادامه خواهند داد یا خیر. اگر در آینده شیعیان افغانستان به دست طالبان کشته شوند، این امر ممکن است به تنش‌های دوجانبه یا حتی درگیری منجر شود. چنین سناریویی ایران را بین صخره و سختی قرار می‌دهد: اگر تصمیم به مداخله نظامی در افغانستان بگیرد، ممکن است در همان باتلاقی گرفتار شود که پیش از آن ایالات متحده و اتحاد جماهیر شوروی را فراگرفته بود. با این حال، بیکار نشستن درحالی‌که طالبان شیعیان افغانستان را سرکوب می‌کنند، اعتبار ایران را به عنوان محافظ فرقه شیعه تضعیف می‌کند (نوریان، ۱۳۹۴). هدف از این مقاله بررسی چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان در حکومت طالبان، بررسی نقش جمهوری اسلامی ایران در فرآیند جنگ و صلح در افغانستان، بررسی پیشینه روابط جمهوری اسلامی با افغانستان در سیاست خارجی دو کشور با توجه به حاکمیت طالبان در آینده است. براین اساس سؤال اصلی این مقاله این‌گونه مطرح شده است که چالش‌ها و فرصت‌های سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان در حکومت طالبان چیست؟

پیشینه تحقیق

داودی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعه خود با عنوان «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال تحولات افغانستان؛ مورد مطالعه: ظهور مجدد طالبان» به این نتیجه رسیده است که مواضع ایران با توجه به رویکرد طالبان متفاوت خواهد بود. اگر طالبان به سمت توزیع قدرت حرکت کند و اقوام دیگر به‌ویژه شیعیان و مردم ترک‌زبان را در ساختار حکومت مشارکت دهد، با توجه به این‌که ایران از نظر ایدئولوژیک، با شیعیان و هزاره‌های افغانستان اشتراکات زیادی دارد و همه این مسائل به نفع ایران است، می‌تواند هدف طالبان با آنچه مورد علاقه جمهوری اسلامی ایران است هماهنگ شود؛ اما اگر رویکرد طالبان براساس انحصار قدرت باشد، با توجه به این‌که ایدئولوژی این گروه با ایران متفاوت است و به عربستان سعودی نزدیک‌تر هستند، به نظر می‌رسد که روابط ایران و طالبان دوستانه نخواهد بود؛ بنابراین جمهوری اسلامی ایران برای تحکیم موقعیت خود، در عین حال که آرمان‌های انقلابی را دنبال می‌کند رویکرد واقع‌بینانه‌ایی در خصوص طالبان اتخاذ می‌کند تا به افزایش ضریب امنیت و بقای جمهوری اسلامی ایران بینجامد.

کریمی فرد (۱۴۰۰) در مطالعه خود با عنوان «تبیین سیاست خارجی ایران در قبال طالبان (۱۹۹۶-۲۰۲۱)» سیاست خارجی کارآمد ایران در افغانستان در گرو تدوین سیاست خارجی پراگماتیستی با ویژگی‌هایی همچون خودداری از تقابل گرایبی بی‌فایده، ترجیح منافع عینی بر منافع ذهنی و انعطاف‌پذیری تاکتیکی در فرآیند سیاست‌گذاری خارجی است.

مرتضوی (۱۳۹۸) در مطالعه خود با عنوان «واکاوی سیاست خارجی ایران در برابر افغانستان» مطرح نموده است سیاست خارجی ایران در تمام دوران‌ها در افغانستان نقشی سازنده داشته است و ایران توانسته نقش مهمی در پیشبرد اهداف و منافع مشترک دو کشور ایفا کند. همواره یکی از اصول سیاست خارجی ایران نفی سلطه‌گری و سلطه‌پذیری بوده است لذا ایران با داشتن سیاست خارجی توسعه محور با نگرش ژئوپلیتیک زمینه بازگشت آوارگان افغان به سرزمین خویش، کاهش تولید و

قاچاق مواد مخدر و کاهش شرارت‌های مرزی و ثبات و امنیت مرزی، مخالفت حضور نظامیان آمریکایی در منطقه و مرزهای ایران و افغانستان، تعامل مفید و سودمندی با حکومت کشور افغانستان داشته است.

فاطمی نژاد و محمدزاده (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی جایگاه افغانستان جدید در مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای از آسیای مرکزی تا آسیای جنوبی» بر این اعتقادند که هدف این نوشتار بررسی جایگاه افغانستان در مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای است. با تغییر روابط دوقطبی جنگ سرد، مناطق و جایگاه کشورها در آن‌ها نقش مهمی در تحلیل‌های امنیتی پیدا کردند؛ اما پژوهشگران مختلف درباره جایگاه کشورها در مناطق امنیتی دیدگاه‌های متفاوتی دارند.

محمدجواد حق شناس و عمران یوسفی (۱۳۸۹) در مقاله «فرصت‌ها و چالش‌های ملت‌سازی در افغانستان برای ایران» بر این اعتقادند که سیاست‌گذاران و تصمیم‌سازان ایران باید در مورد تحولات آتی افغانستان دست کم دو سناریوی محتمل زیر را در دستور کار قرار دهند.

آقاجری و کریمی (۱۳۹۴) در مطالعه خود با عنوان «نقش بازیگران منطقه‌ای در فرایند دولت‌سازی افغانستان در دوران طالبان و پسا طالبان» به بررسی و تجزیه و تحلیل نقش بازیگران منطقه‌ای و شبه منطقه‌ای سه کشور پاکستان، هند و ایران و تأثیرگذاری آنان در فرایند دولت‌سازی افغانستان در دوران طالبان و بعد از سقوط وی پرداختند. در این مطالعه آمده است که ایران و پاکستان که قبلاً خود بازیگران اصلی بحران افغانستان بودند اکنون جایگاه شبه پیرامونی پیدا کرده‌اند به طوری که نقش پاکستان تحت الشعاع نقش آمریکا قرار گرفته و ایران نیز اگرچه از بعضی پتانسیل‌ها برای تأثیرگذاری در افغانستان برخوردار است اما آمریکا به طور جدی مانع از به کارگیری این قابلیت‌هاست.

در میان مطالعات خارجی حسن زیدی و همکاران (۲۰۲۲) در مطالعه خود با عنوان «تعامل عملی ایران با طالبان پس از خروج آمریکا: چالش‌ها و عوامل تعیین‌کننده» مطرح نمودند گزارش‌های تاریخی نشان‌دهنده دیدگاه کاملاً متفاوتی از تعاملات ایران و افغانستان است. در این مطالعه، فرقه‌گرایی، پناهندگان افغان و قاچاق مواد مخدر به عنوان چالش‌های این تعاملات به شمار می‌رود. علاوه بر این، چالش‌های بین ایران و طالبان عوامل مشوق داخلی افغانستان را هدایت می‌کند و عوامل خارجی نیز مانند هر کشور دیگری نقش کلیدی در اقدامات سیاست خارجی ایران ایفا می‌کنند که عبارت‌اند از: انگیزه‌های اقتصادی از طریق تجارت دوجانبه، مشارکت ایران در طرح‌های اتصال منطقه‌ای نیز به شدت به روابط بهتر آن با طالبان به دلیل موقعیت ژئواستراتژیک قابل توجه افغانستان بستگی دارد.

برنر و والین در پژوهش خود (۲۰۲۱) با جمع‌آوری نظرات اندیشمندان مختلف بر این اعتقادند که خروج نیروهای خارجی به معنی پایان دادن به درگیری‌های افغانستان نیست. مذاکرات بین افغانه هنوز در جریان است، درگیری بین نیروهای امنیتی افغان و طالبان ادامه دارد و غیرنظامیان افغان با عصبانیت در انتظار سرنوشت کشور خود هستند. دولت بایدن با درک اینکه حضور نظامی ایالات متحده راه حلی برای دستیابی به صلح پایدار در افغانستان نیست، تصمیم گرفته است که با اجرای مهلت خروج بدون شرط، از استراتژی قبلی شکسته شود.

طریق و همکاران (۲۰۲۰) در مقاله خود در مورد مشارکت ایالات متحده در افغانستان با اشاره به خروج آن‌ها در یک دوره معین چهارده ماهه بحث می‌کنند. توافقنامه‌ای بین ایالات متحده و طالبان در ۲۹ فوریه ۲۰۲۰ در دوحه (قطر) و به دنبال آن مذاکرات بین‌افغانی صورت گرفته است. مسائل بن‌بست بین دولت افغانستان و طالبان و همه‌گیری COVID-19 برخی از

موانع بر سر راه صلح است. نظریه معامله یک چارچوب نظری برای مقاله ارائه می‌دهد. دوپینز و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهش خود بر این اعتقادند که برنامه‌ی دونالد ترامپ برای خروج از امریکا می‌تواند عواقب وحشتناکی را برای این کشور داشته باشد. پژوهشگران این پروژه، عواقب خروج امریکا را در بررسی می‌کنند که مهم‌ترین آن تغییر بدون پشتوانه در استراتژی ایالات متحده که موجب عدم داشتن برنامه‌ای منسجم می‌شود و تعهدات امریکا برای مبارزه با تروریسم در افغانستان زیر سؤال می‌رود.

مبانی نظری

سیاست خارجی یک حوزه چند وجهی است که تعامل پیچیده بین منافع ملی، روابط بین‌المللی و چالش‌های جهانی را منعکس می‌کند. به موازات تعامل کشورها در جهانی که به‌طور فزاینده‌ای به هم مرتبط است، چالش‌ها و فرصت‌هایی ایجاد می‌شود که استراتژی‌های سیاست خارجی کشورها را شکل می‌دهد (حسین^۱، ۲۰۲۳). مرور ادبیات نظری سیاست خارجی میان کشورها و یافته‌های تحقیقاتی سیاست خارجی، برخی چالش‌ها و فرصت‌ها را در حوزه سیاست خارجی دو کشور مورد تأکید قرار می‌دهد:

چالش‌ها در سیاست خارجی

چالش‌های اقتصادی

یکی از چالش‌های مهم در سیاست خارجی، ترویج و بهبود محیط کسب‌وکار برای زنجیره‌های ارزش جهانی (GVCs)^۲ است. بوکاس و زیاکاس^۳ (۲۰۱۳) در مورد اثرات سو بحران اقتصادی جهانی بحث می‌کنند و نشان می‌دهند که چگونه رکود اقتصادی می‌تواند مانع سرمایه‌گذاری و تغییر نامطلوب الگوهای تجاری روابط میان کشورها شود. علاوه بر این، دارلی^۴ (۲۰۱۲) به چالش‌های سیاست عمومی درباره مسیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) در کشورها بحث می‌کند و بر نیاز به مداخلات استراتژیک برای افزایش جریان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در چشم‌انداز رقابتی جهانی تأکید می‌نماید.

چالش‌های سیاسی و نهادی

در حوزه حاکمیت کشورها، چالش‌ها در روابط سیاسی و نهادی با توجه به مکانیزم‌های بررسی سیاست خارجی همواره مورد توجه قرار داشته است (انیس و مومانی^۵، ۲۰۱۳). این امر پیچیدگی‌های موجود در ساختارهای حاکمیت چندسطحی و نیاز به ارتباط و همکاری مؤثر میان نهادهای سیاسی مختلف را برجسته می‌سازد. علاوه بر این، هرنز - سوراللز^۶ (۲۰۱۴) به چالش‌های پیش روی حکومت‌ها به‌ویژه در زمینه نفوذ ژئوپولیتیک از طریق نهادهای منطقه‌ای اشاره می‌کند. این یافته‌ها پیچیدگی‌های سیاسی تدوین و اجرای سیاست خارجی را مورد تأکید قرار می‌دهند.

1 Hussain

2 Global value chains

3 Boukas & Ziakas

4 Darley

5 Ennis & Momani

6 Herranz-Surrallés

چالش‌های ژئوپلیتیکی

چشم‌انداز ژئوپلیتیک نیز مجموعه چالش‌های خود را دارد. لوئیس^۱ (۲۰۱۸) موانع بر سر راه پروژه اوراسیای بزرگ‌تر^۲ را مطرح می‌کند و بر تغییر پویایی ژئوپلیتیکی که بر سیاست خارجی روسیه تأثیر می‌گذارد، تأکید می‌کند. همچنین، کودوره^۳ (۲۰۱۲) چالش‌های موجود در روابط اقتصادی چین و روسیه را مورد بحث قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که پیچیدگی‌های روابط دو جانبه می‌تواند مانع تلاش‌های توسعه جمعی در خاور دور شود. این چالش‌های ژئوپلیتیکی مستلزم درک دقیق پویایی منطقه‌ای و پیامدهای آن برای استراتژی‌های سیاست خارجی کشورها است.

در مورد موضوع این مطالعه، افغانستان صرف‌نظر از دولت یا ساختار حکومتی آن، کشوری مهم برای ایران است که در وهله اول، به دلیل نزدیکی افغانستان با جمهوری اسلامی می‌باشد (حاجی یوسفی، ۲۰۱۲). علاوه بر این، پس از انقلاب اسلامی، ایران اقدامات احتیاطی بیشتری در همسایگی خود به‌ویژه با کشور افغانستان انجام داده است (کائورا^۴، ۲۰۲۰). اهمیت افغانستان برای ایران را می‌توان تعامل با طالبان و پشتیبانی مالی و لجستیکی به دنبال حضور آمریکا دانست (مرجانی^۵، ۲۰۲۰).

از طرفی امنیت مرزی یکی از چالش‌های عمده در روابط میان ایران و افغانستان است. ایران حدود ۹۳۸ کیلومتر مرز مشترک با افغانستان در شرق خود دارد (دورانی^۶، ۲۰۲۲). این چالش در دوران پیشین حکومت طالبان، برای ایران دردسرساز شده بود. پیش از تصرف کابل در اوت ۲۰۲۱، هنگامی که طالبان موفق به تأمین امنیت مرزهای اصلی افغانستان با ایران، یعنی گذرگاه مرزی «اسلام قلعه» در شمال غربی استان هرات، شدند، به نیروهای ایرانی حمله کردند و این امر منجر به استقرار سپاه پاسداران در این منطقه شد (الجزیره، ۲۰۲۱). اندکی پس از آنکه گذرگاه مرزی «اسلام قلعه» به دست طالبان افتاد، نیروهای امنیتی افغانستان و مقامات گمرک مستقر در این گذرگاه مرزی از مرزها عبور کرده و به ایران رسیدند. یک چالش ژئوپلیتیکی دیگر عبور از مرز زرنج است که شاهد هجوم هزاران پناهنده افغان به ایران بوده است (امان^۷، ۲۰۲۱)؛ بنابراین امنیت مرزی یک عامل تهدیدکننده بالقوه برای گسترش روابط میان افغانستان و ایران می‌باشد (ایتلبریف^۸، ۲۰۲۲).

چالش‌های حوزه سلامت و محیط‌زیست

پاندمی کرونا چالش‌های مدیریتی مهمی را در مناطق مختلف به وجود آورد. در این رابطه امول و همکاران^۹ (۲۰۲۱) بر واکنش‌های متنوع سیاسی در جنوب شرق آسیا تأکید کرده‌اند. چنین چالش‌هایی بر اهمیت همکاری چندجانبه در دیپلماسی سلامت که به‌طور فزاینده‌ای در زمینه بحران‌های سلامت جهانی اهمیت یافته است، تأکید دارند. علاوه بر این، مک^{۱۰} و همکاران

1 Lewis

2 Greater Eurasia

3 Kuhrt

4 Kaura

5 Marjani

6 Durrani

7 Aman

8 Intelbrief

9 Amul et al

10 Mace

(۲۰۲۱) بحث می‌کنند شکاف‌های حکومتی که مانع اجرای کاهش انتشار گاز دی‌اکسید کربن در مقیاس بزرگ می‌شوند، فصل مشترک اهداف آب و هوایی و واکنش‌های سیاست خارجی را در پرداختن به چالش‌های زیست‌محیطی جهانی آشکار می‌سازند. از طرفی به گفته دفتر مواد مخدر و جرائم سازمان ملل متحد^۱، بخش قابل‌توجهی از تریاک تولیدشده در افغانستان به ایران وارد می‌شود و این مسئله تهدیدات جدی برای امنیت داخلی ایران در برابر مواد مخدر ایجاد می‌کند و جامعه ایران را به‌طور گسترده تحت تأثیر قرار داده است (عامری^۲، ۲۰۲۰). در طول حکومت پیشین طالبان، منبع اصلی تولید منابع مالی طالبان به‌شدت وابسته به قاچاق مواد مخدر بود. باوجود این‌که در مورد استفاده از آن به دلیل ممنوع بودن در شریعت تردید داشتند، اما به‌منظور مقابله با مشکلات اقتصادی، این راه را برای درآمد مالی انتخاب کردند (براون^۳، ۲۰۲۱)؛ بنابراین، با در نظر داشتن حجم عظیم مواد مخدر که به ایران سرازیر می‌شود، در میان مسئولان ایرانی نگرانی فزاینده‌ای وجود دارد که دولت طالبان مواد مخدر را به عنوان منبع ثروت انتخاب کند؛ لذا علی‌رغم اقدامات سخت‌گیرانه علیه برداشت غیرقانونی و قاچاق مواد مخدر توسط طالبان، این مسئله هنوز هم به عنوان یک عامل بی‌اعتمادی بالقوه در میان طالبان و ایران عمل می‌کند (چاکسی^۴، ۲۰۲۱).

فرصت‌ها در سیاست خارجی

فرصت‌های اقتصادی

علی‌رغم چالش‌ها، فرصت‌های قابل‌توجهی برای افزایش اثربخشی سیاست خارجی وجود دارد. به‌عنوان مثال، از دیدگاه دارلی (۲۰۱۲) ترویج FDI در کشورها یک فرصت استراتژیک برای رشد و توسعه اقتصادی ارائه می‌دهد. با اتخاذ سیاست‌های عمومی نوآورانه که سرمایه‌گذاری را جذب می‌کنند، کشورها می‌توانند از منابع خود برای تقویت انعطاف‌پذیری اقتصادی استفاده کنند. در خصوص فرصت‌های اقتصادی دو کشور ایران و افغانستان، لازم به ذکر است به دلیل تحریم‌های ایالات متحده، افغانستان نقش مهمی در اقتصاد ایران دارد، چراکه بازارهای افغانستان به عنوان یک گزینه مناسب برای صادرات ایران در نظر گرفته می‌شوند. پیش از طالبان، صادرات ایران به افغانستان به ارزش ۳/۵ میلیارد دلار بود. باوجود شرایط کنونی، ایران همچنان نزدیک‌ترین شریک تجاری افغانستان است که بخش عمده‌ای از نفت ایران را خریداری می‌کند. همچنین توافقنامه‌ای که در سال ۲۰۱۹ بین ایران و افغانستان امضا شد منجر به افزایش ۲۰ درصدی صادرات ایران به افغانستان شد و در سال ۲۰۲۰ تجارت بین افغانستان و ایران به ارزش ۱،۲۶۴،۰۰۰،۰۰۰ دلار شامل نفت، منسوجات و مصالح ساختمانی، نشان از رونق تجاری فیمابین دو کشور داشت. شایان‌ذکر است که تجارت ایران و افغانستان به شکلی قابل‌توجه بیش از تجارت افغانستان با دیگر کشورهای منطقه مانند چین و پاکستان ارزش دارد (راسانا^۵، ۲۰۲۰).

1 United Nations Office on Drugs and Crime

2 Ameri

3 Brown

4 Choksy

5 Rasanah

فرصت‌های ژئوپلیتیکی

افغانستان از نظر جغرافیایی یک کشور محصور در خشکی است که این کشور را به شدت به ایران و پاکستان برای تجارت خود و سایر فعالیت‌های اقتصادی وابسته کرده است (ایگناتیف، ۲۰۱۵). بندر چابهار نه تنها یک موهبت برای ایران است، بلکه به عنوان مسیری کمکی برای افغانستان محصور در خشکی عمل می‌کند. موانع موجود بر سر راه تجارت بین افغانستان و پاکستان، بندر چابهار را گزینه‌ای بسیار مناسب برای افزایش وابستگی به ایران می‌سازد (سانی^۱، ۲۰۱۹). از طرفی اگر چین به دنبال افزایش سرمایه‌گذاری‌های بیشتر و بیشتر در افغانستان با هدف یکپارچه‌سازی بازارهای آسیای مرکزی باشد، ایران به عنوان یک ذی‌نفع تلقی خواهد شد زیرا ایران به مرکز منطقه‌ای چنین اقدامات اقتصادی تبدیل خواهد شد (خواجه‌پور^۲، ۲۰۲۱). این عامل بار دیگر اهمیت افغانستان در اقتصاد ایران را روشن می‌سازد.

دیپلماسی دیجیتال

آدسینا^۳ (۲۰۱۶) پتانسیل دیپلماسی دیجیتال را به عنوان یک نیروی متحول‌کننده در سیاست خارجی مورد تأکید قرار می‌دهد. سازگاری با رسانه‌های دیجیتال راه‌های جدیدی را برای تعامل و ارتباط به کشورها ارائه می‌دهد، در نتیجه روابط دیپلماتیک و تلاش‌های گسترده را افزایش می‌دهد. تغییر به سمت پلتفرم‌های دیجیتال، نشان‌دهنده فرصتی برای ملت‌ها برای مدرن کردن استراتژی‌های سیاست خارجی خود در راستای پیشرفت‌های فن‌آوری است.

مشخصه‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سیاست خارجی این کشور را برگرفته از ایدئولوژی اسلام و شیعه نشان می‌دهد. در عین حال اهداف سیاست خارجی ایران «حفظ تمامیت ارضی ایران»، «دفاع از حقوق همگان» و «نفی قدرت‌های سلطه‌گر» (ایران از طریق گفتمان‌های سیاسی-مذهبی خود همواره آمریکا را به عنوان یک قدرت نوامپریالیستی معرفی کرده است) است (فیضی^۴، ۲۰۱۸). همچنین هویت نیز نقش مهمی در شکل‌دهی به سیاست خارجی ایران ایفا می‌کند. پس از انقلاب اسلامی ایران، علاوه بر هویت «فارسی»، هویت «اسلامی» نیز مورد تأکید قرار گرفته است (فیضی، ۲۰۱۸).

اهداف سیاست خارجی ایران حفظ موجودیت حاکمیت (از طریق تمامیت ارضی)، تعالی اقتصادی، تنزل قدرت‌های سلطه‌گر خارجی و ترویج دولت اسلامی است (فیضی، ۲۰۱۸) تا آنجا که به افغانستان مربوط می‌شود، هدف اصلی سیاست خارجی ایران «نفی سلطه قدرت‌های خارجی» است، اهداف دیگر به عنوان «ترویج سیاسی حاکمیت اسلامی» و گفتمان «برادری / برابری» نسبت به کشورهای دیگر است (کائورا، ۲۰۲۰).

چارچوب‌های نظری که روابط بین‌الملل و سیاست خارجی ایران با افغانستان را توصیف می‌کنند، رویکرد «واقع‌گرایانه» و رویکرد «سازندگی» هستند. لازم به ذکر است، ایران پس از انقلاب به بازیگر منطقی عرصه سیاست بین‌الملل تبدیل شده است و با توجه به هزینه و منافع تعامل در عرصه سیاسی بین‌المللی، به شیوه‌ای حساب‌شده رفتار می‌کند (اکبرزاده، ۲۰۱۴). لذا

1 Sawhney

2 Khajehpour

3 Adesina

4 Feizi

تصمیمات ایران در خصوص سیاست خارجی با افغانستان براساس «دستاوردهای استراتژیک» حاکمیت است (اکبرزاده و همکاران، ۲۰۲۱).

روش‌شناسی تحقیق

مقاله حاضر توصیفی تحلیلی است. مواد و داده‌ها نیز کیفی است و از فیش‌برداری در گردآوری مطالب و داده‌ها استفاده شده است.

بحث و یافته‌ها

بررسی و تحلیل موقعیت کشور افغانستان و حکومت طالبان

کشور افغانستان از نگاه جغرافیای در مرکز آسیا حیثیت چهارراه را در بین مناطق بزرگ این قاره دارد. در جریان تاریخ درازمدت خود به گونه مکرر مورد هجوم قرار گرفته و حرص و آز جهان‌گشایان را تحریک کرده است (غبار، ۱۳۹۹: ۱۳۱). افغانستان در میان چهار منطقه پرجمعیت جهان و سرشار از منابع معدنی در دنیا در میانه، آسیای جنوبی، آسیای مرکزی و شمالی، شرق میانه و شرق دور قرار دارد. درحالی‌که افغانستان بخش‌های کوچک هر یک از این مناطق را احترام می‌نماید و علائق مشترک فرهنگی، نژادی و تجارتنی با آن‌ها دارد، ولی به صورت مشخص مربوط هیچ‌یک از این‌ها نیست. حال آنکه نمی‌تواند از هیچ‌کدام از آن‌ها جدا هم باشد، درنتیجه از اینکه افغانستان در محدوده هر یک از این مناطق عظیم قرار دارد. این مملکت میان آن‌ها من حیث پل وصل‌کننده واقع گردیده است (بی‌نا، ۱۳۸۷: ۱۰).

افغانستان به عنوان کشوری که در موقعیت حساس جغرافیایی - وصل‌کننده آسیای مرکزی به جنوب آسیا - واقع شده همواره مورد توجه قدرت‌های جهانی برای رسیدن به اهدافشان در این نقطه از جهان بوده است. افغانستان از قدیم تا امروز از دیدگاه ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک اهمیت خاصی در منطقه دارد و بسیاری حوادث و وقایع تاریخی در همین کشور رخ داده است. از قدیم تا سال ۱۸۰۰ میلادی به عنوان دروازه‌های هند همواره از شمال و غرب مورد تهاجم قرار گرفت؛ زیرا مناسب‌ترین راه رسیدن به سرزمین هندوستان محسوب می‌شد. فرمانروایان زیادی بر افغانستان یورش بردند تا از این طریق به هند برسند، آخرین امپراتوری که می‌خواست از این طریق به هند حمله کند و انگلیس‌ها را از هند طرد نماید ناپلیون بناپارت فرانسوی بود که پلان وی از طرف شاه زمان پادشاه وقت افغانستان خنثی شد (غیاثی، ۱۳۸۳: ۱۲). موقعیت استراتژیک افغانستان به مثابه حلقه وصل حوزه آسیای مرکزی و جنوب آسیا زمینه‌ای را فراهم ساخته تا این کشور بتواند در راستای موفقیت پروژه‌های بزرگ اقتصادی منطقه و... نقش فوق‌العاده مهم داشته باشد (رحیمی، ۱۳۹۳: ۵۱۶).

هرچند موقعیت افغانستان یک موقعیت بری محسوب می‌گردد، اما موقعیت جغرافیایی آن با توجه به همسایگی با کشورهای مهم و پس از کشف نفت و گاز در حوزه‌های آسیای مرکزی و خلیج فارس موقعیت مهم استراتژیک به این کشور در نزدیکی و برقراری ارتباط با مناطق مذکور بخشیده است. همچنین همین موقعیت استراتژیک باعث مبدل شدن افغانستان

به یک منطقه حایل در دوره رقابت دو امپراتوری روسیه تزاری و بریتانیا در قرن ۱۹ و جنگ سرد در قرن ۲۰ گردیده بود. این موقعیت خاص جغرافیایی در قرن حاضر نیز باعث توجه جدی غرب و بخصوص ایالات متحده در حضور مستقیم و درازمدت برای پیگیری منافع ژئواستراتژیک غرب در منطقه گردیده است (رحیمی، ۱۳۹۰: ۱۰۱). افغانستان به دلیل موقعیت استراتژیک خود به عنوان پل ارتباطی بری میان شبه‌قاره هند، آسیای مرکزی و خلیج فارس از اهمیت ژئوپولتیک و اقتصادی بسزایی برخوردار است. نظر بعضی از اعضای جامعه‌ی بین‌المللی این است که بیشتر مشکلات امنیتی و ثبات جهان از شرق میانه و منطقه‌ی که افغانستان را احاطه کرده است سرچشمه می‌گیرد. بناً، امنیت و ثبات افغانستان نه تنها برای مردم افغانستان بلکه برای تمام جهان اهمیت حیاتی دارد. برخلاف چین و فدراسیون روسیه دیگر کشورها عمده دسترسی عملی به ذخایر بزرگ انرژی آسیای میانه و منطقه‌ی بحیره کاسپین نداشته و در تلاش این هستند تا از این منابع درچوکات روابط اقتصاد بازار مستفید گردند. افغانستان می‌تواند یکی از گزینه‌ها برای احداث زیربنای انتقال منابع انرژی باشد (بی‌نا، ۱۳۸۷: ۱).

وضعیت مردم در افغانستان

بررسی‌ها نشان می‌دهند که مردم افغانستان در مقایسه با دولت قبلی از وضعیت جدید رضایت نسبی بیشتری دارند. در حال حاضر بزرگ‌ترین مشکل مردم اقتصاد و وضعیت معیشت است. تا قبل از روی کار آمدن طالبان بعضاً در یک روز سه تا چهار مرتبه انفجار در کابل رخ می‌داد. فساد اداری تقریباً از بین رفته است و گذشت زمان نشان خواهد داد که آیا طالبان می‌تواند ضمن حفظ وضع موجود مانع ایجاد فساد طبقاتی شود یا خیر. طالبان هنوز نتوانسته از ظرفیت نیروها و طرفداران خود برای حل مشکلات استفاده کند. مردم بیشتر نظاره‌گر هستند و دخالتی در امور کشور ندارند. فضا برای عموم مردم مبهم هست، هرچند طیف سنتی و روستایی افغانستان که بالای ۷۵ درصد جامعه‌ی افغانستان را تشکیل می‌دهند، به تغییر ایجادشده خوش‌بین و امیدوارند (آقاجری و کریمی، ۱۳۹۴). سیستم سیاسی طالبان که پس از تسلط آن‌ها در اوت ۲۰۲۱ ایجاد شد، بازتابی از تعامل پیچیده پویایی قومی، ایدئولوژی مذهبی و چالش‌های حکومتی است. این رژیم جدید که امارت اسلامی افغانستان نامیده می‌شود، با ساختار پشتون‌محور مشخص می‌شود که در آن وابستگی‌های قومی به‌طور قابل‌توجهی بر قدرت سیاسی و تصمیم‌گیری تأثیر می‌گذارند (ایسچنکو^۱، ۲۰۲۲). حکومت طالبان عمدتاً تحت تأثیر انجمن‌های قبیله‌ای پشتون است که سیاست داخلی و خارجی این کشور را شکل می‌دهد (ایسچنکو، ۲۰۲۲). عدم شمولیت در دولت منجر به چالش‌های مربوط به مشروعیت داخلی شده است و مانع شناخت بین‌المللی شده است (لالتین، ۲۰۲۴). سیستم قضایی طالبان که در جریان شورش قبلی آن‌ها توسعه‌یافته بود، علیرغم انتقادهایی که در مورد ماهیت اجباری آن وجود داشت، به عنوان ابزاری برای حکومت و کنترل اجتماعی عمل می‌کند (گیستوزی و باکزکو^۲، ۲۰۱۴؛ باچکو^۳، ۲۰۲۳). درحالی‌که مدل حکومتی طالبان ریشه در چارچوب‌های قومی و مذهبی دارد، اثربخشی آن به

1 Ishchenko

2 Giustozzi & Baczo

3 Baczo

دلیل تضادهای داخلی و حذف گروه‌های اقلیت که ممکن است جنبش‌های مخالف را تقویت کند، به چالش کشیده شده است.

قدرت‌یابی دوباره طالبان در افغانستان منجر به ارائه دیدگاه‌های متفاوتی در زمینه‌های سیاسی و امنیتی شده است. برخی از اندیشمندان ظهور دوباره طالبان را تهدید و برخی دیگر آن را فرصتی برای جمهوری اسلامی ایران می‌دانند. بررسی ریشه‌ای تحولات افغانستان و آشنایی با ویژگی‌های ایدئولوژیک طالبان می‌تواند فرصتی برای جمهوری اسلامی ایران باشد تا بیشترین استفاده و بهره را از روی کار آمدن یک حرکت ایدئولوژیک اسلامی در همسایگی خود ببرد (نوریان، ۱۳۹۴). پس از انقلاب اسلامی ایران، همواره مسئله افغانستان به دلایل مختلفی مانند ویژگی‌های ژئوپلیتیک، اشتراکات فرهنگی - تمدنی و حضور انبوه مهاجران افغانستانی در ایران یکی از مهم‌ترین مسائل سیاست خارجی ایران بوده است. تحولات اخیر افغانستان که منجر به سقوط حکومت اشرف غنی و شکل‌گیری مجدد امارت اسلامی شد؛ توجه تمامی کارشناسان و تحلیلگران را به مسئله افغانستان دوچندان کرد. در این دوران به دلایل مختلفی چون پیچیدگی مسئله و وجود ذی‌نفعان مختلف، انعکاسات رسانه‌ها با جهت‌گیری‌های سیاسی همراه بوده است. به همین دلیل رسانه‌ها نتوانسته‌اند تصویری واقعی و منصفانه از حقایق موجود در افغانستان نشان دهند. از همین رو گروه سیاست خارجی برهان بر آن شد تا حضوری میدانی در افغانستان داشته باشد تا اولاً بتواند شناختی واقعی و به‌دوراز فضا سازی رسانه‌ها نسبت به مسائل امروز افغانستان پیدا کند و ثانیاً بتواند نسبت به تعریف چند پروژه مشخص عملیاتی امکان‌سنجی انجام دهد. در این سفر در راستای شناخت واقعی نسبت به نظام مسائل افغانستان، محورهای نسبت مردم افغانستان با طالبان و امارت اسلامی، بررسی میزان تغییر طالبان نسبت به حکومت پیشین ایشان، میزان اسلامی بودن یا قومی بودن حرکت طالبان و بررسی دقیق‌تر جریان طالبان از منظر سیاسی مورد بررسی قرار گرفته‌اند (فرزانه پور و یوسف زهی، ۱۳۹۶).

تحلیل سیاسی امارت اسلامی در افغانستان

در این بخش به بررسی و تحلیل وضع سیاسی موجود از منظرهای مختلف پرداخته می‌شود:

- **اختلافات داخلی در امارت اسلامی:** بعضاً گفته می‌شود کشورهایمانند ایران و روسیه نتوانسته‌اند طالب سیاسی (دورانی‌ها) را از طالب مجاهد (حقانی) جدا کنند. طالب مجاهد در صحنه می‌جنگد اما طالب دورانی اهل مذاکره است. به نظر می‌رسد چندان نمی‌توان بر روی این اختلافات حساب کرد. وجود اختلافات در ابتدای رسیدن به قدرت طبیعی است؛ اما این اختلافات در حدی نیست که به درگیری داخلی درون طالبان منجر شود.
- **رفتار و موضع دیگر اقوام:** در افغانستان، هویت قومی اولین عامل هویتی است. امارت از همان ابتدا در ذهن مردمان نماینده قوم پشتون محسوب می‌شد و حتی در دوره اول حکومت بعضی از سنت‌های پشتون‌ها به عنوان قوانین اجرا شد. این سابقه امارت موجب ابهام‌ها و ترس‌های بسیاری در اقوام مختلف نسبت به حرکت طالبان شده بود. طالبان در این دور از حکومت سعی در مدیریت این ابهام‌ها و ترس‌ها دارد. در حال حاضر اقوام مختلف راهبردهایی را در پیش روی خود قرار داده‌اند. اقوام غیر پشتون علی‌رغم آنکه دل‌خوشی از پیشینه امارت نداشتند عمدتاً کناره‌گیری از مسئله را اتخاذ کردند. لذا اکنون دیگر اقوام غیر از پشتون تشکیلات جدی و پذیرش مردمی ندارند و همه بدون سازمان‌دهی هستند.

- **طالبان و انتخابات:** مسئله‌ی مهم دیگر مسئله‌ی مشروعیت طالبان است. این مسئله از مناظر مختلفی موردسنجش قرار می‌گیرد. یکی از مناظر این است که نظر واقعی مردم مهم است یا صندوق رأی؟ در این مورد باید بیان داشت که نظر مردم تابع عوامل بسیاری است. آنچه در حال حاضر نیاز است مواردی چون عدم احساس اختناق، امکان زندگی، دین‌داری، ابزار فرهنگ، رشد و ... برای مردم است و در یک کلمه «نظر واقعی مردم» فارغ از این که چگونه کشف شود. نظر مردم از میان همه اقتضائات تعیین می‌شود و رفع مظلومیت از آنان لزوماً به گذاشتن صندوق رأی جلوی‌شان نیست (فاطمی نژاد و محمدزاده، ۱۳۹۷).

چگونگی تعامل کشورهای همسایه با طالبان

مسئله‌ی مهم برای همسایگان و اقوام درون افغانستان مسئله‌ی نحوه‌ی تعامل با طالبان است. به نظر می‌رسد اصل قابلیت تعامل چندان قابل‌تردید نیست اما چگونگی این تعامل است که مورد بحث است. چگونگی این تعامل از منظرهای گوناگون بررسی می‌شود. به نظر می‌رسد نمی‌توان با زبان سهم خواهی و باج‌گیری از پشتون‌ها، جامعه و حاکمیت را متعادل و متحد کرد و شاید راه معقول ورود از منظر «اسلامی بودن» و ایدئولوژیک بودن امارت باشد. البته این امر کار ساده‌ای نیست چراکه بیشتر از اینکه ادبیات دینی خریدار داشته باشد ادبیات کارآمدی و اثرگذاری مهم است. همچنین افغان‌ها از سمتی روحیه ضد خارجی دارند و باید این نگاه را در هر ارتباطی لحاظ کرد و از سمت دیگر نیازمند میانجی‌گری خیرخواهانه در میان اقوام و دیگر کمک‌های واقعی از این قبیل هستند. بعضی از این کمک‌ها را کشور دیگری غیر از ایران نمی‌تواند ارائه دهد. چراکه پاکستان به شدت درگیر مسائل سیاسی و امنیتی طالبان است و چین و دیگر ابرقدرت‌ها نیز تنها به معامله راهبردی با کشورها روی آورده‌اند. درنهایت نیز باید بیان کرد که افغانستان نیاز به اتحاد، همدلی و رقابت‌های سالم دارد. گرفتن دولت و نظام سیاسی با کودتا و حرکت نظامی، نباید تبدیل به رویه شود. باید تلاش کرد همین نظام حتی‌الامکان اصلاح شود و راه نقل و انتقالات ذیل پرچم اسلام باز شود (عظیمی، ۱۳۹۱).

پیشنهادهایی برای شروع تعامل با افغانستان

آنچه در مورد حکومت فعلی افغانستان به نظر می‌رسد این است که همکاری و تعامل در سطح افراد بالادستی به ثمر نمی‌نشیند. لذا جوانان باید شروع‌کننده‌ی این حرکت باشند و نمونه‌هایی را نشان دهند. جوانان ایرانی باید بایان، پیشنهاد اولیه را ارائه کنند و سپس به کمک اندیشکده‌ها به تصمیم‌سازی بپردازند. به تدریج جوانان افغانستانی نیز باید این فضا را بومی‌تر کنند و برای مسائل حاکمیت افغانستان پیشنهاد داشته باشند. جمهوری اسلامی ایران باید از مزیت‌های نسبی خود در مسیر کمک به افغانستان بهره‌برد. همچنین باید به اداره اسلامی در افغانستان کمک کند تا حکومت افغانستان صرفاً تحت نفوذ اداره مدرن چین و روسیه قرار نگیرد. مزیت همسایگی برای ایران نیز، هم می‌تواند برای اثبات برادری و کمک به برادران افغان مفید باشد و هم به نفع دو طرف از طریق همکاری‌های اقتصادی تمام شود. همچنین باید با نفوذ و کنترل امریکا مقابله کرد. راهبرد اخراج امریکا از منطقه ارزش همکاری با طالبان را دارد. چراکه ایران سال‌ها به دنبال شکست امریکا در افغانستان و عراق بود و اکنون این اتفاق افتاده است. اصلی‌ترین اگر نه تنها گروهی هم که درگیر این

فرایند بوده طالبان بوده است. جنگجویان طالبان به‌طور شگفت‌آوری، نمایان وحشت و هرج‌ومرج افغانستان، بر پایتخت این کشور مسلط شد و در آستانه تشکیل دولت هستند. شکست آمریکا و پیروزی طالبان آشکار است اما روشن نیست که این تحول برای ایران یک تهدید است یا یک فرصت (فاطمی نژاد و محمدزاده، ۱۳۹۷).

بررسی فرصت‌ها و تهدیدات سیاست خارجی ایران در قبال حکومت طالبان

تهدیدات حکومت طالبان

اول: سلطه طالبان بر افغانستان می‌تواند یک تهدید جدی برای امنیت ملی ایران باشد. ایدئولوژی طالبان برگرفته از مکتب وهابیت عربستان است که ماهیت ضد شیعی دارد و لذا ظهور مجدد طالبان می‌تواند؛ به عنوان یک چالش ایدئولوژیکی جدید در مرزهای ایران، موجب تقویت تحرکات فرقه‌گرایی و تجزیه‌طلبانه در ایران باشد.

دوم: سیاست فشار حداکثری ترامپ علیه ایران، موجب تقویت گرایش ایران به شرق، گسترش روابط با قدرت‌های بلوک شرق به‌ویژه چین و روسیه گردید. برخی از تحلیل‌گران معتقدند یکی از اهداف خروج آمریکا از افغانستان ایجاد چالش‌های امنیتی برای چین و روسیه و ایران است (رحیمی، ۱۳۹۳).

سوم: در دوره ترامپ، جبهه مشترک اسرائیل و عربستان علیه ایران شکل گرفت. در نتیجه، آمریکا، اسرائیل و عربستان همراه با کشورهای متحد عربش، همکاری‌های مشترک امنیتی و سیاسی را آغاز و هر اقدامی علیه ایران که در توان داشتند را علیه ایران انجام دادند که نابودی برجام تنها یکی از اقداماتشان بود. جبهه مشترکی عربی-عبری می‌تواند از طالبان به‌عنوان ابزاری علیه ایران استفاده کند که مورد خوشایند و حمایت آمریکا هم خواهد بود (غبار، ۱۳۹۹).

چهارم: بعد از حمله شوروی در اوائل ۱۹۸۰ صدها هزار افغانی به ایران پناهنده شدند. با حمله نظامی آمریکا به افغانستان، برشمار پناهندگان افغانی به ایران افزوده شد. متعاقب پیروزی‌های اخیر طالبان نیز ده‌ها هزار افغانی عازم مرزهای ایران شده‌اند. در حالی که ایران به خاطر سیاست فشار حداکثری ترامپ که در دوره بایدن هم ادامه دارد، همچنان با مشکلات بی‌سابقه اقتصادی دست و پنجه نرم می‌کند، افزایش پناهندگان افغانی می‌تواند مشکلات اقتصادی ایران را تشدید کند. این‌ها چند نمونه از تهدیدهایی است که سلطه طالبان بر افغانستان می‌تواند برای امنیت ملی ایران به ارمغان آورد (آقاجری و کریمی، ۱۳۹۴). در مجموع می‌توان جمع بندی ذیل را برای تهدیدهای سیاست خارجی ایران و افغانستان مطرح نمود:

- امنی و بی‌ثباتی: با تسلط طالبان بر افغانستان، ایران با یک هم‌سایه بی‌ثبات مواجه است که می‌تواند تأثیراتی بر امنیت مرزهای خود و وضعیت معیشتی ساکنان مرزی داشته باشد.

- مسئله مهاجرت: افزایش موج مهاجرت افغان‌ها به ایران می‌تواند فشارهای اجتماعی و اقتصادی قابل توجهی به کشور وارد کند.

- گروه‌های تروریستی: وجود گروه‌های تروریستی و افراطی در افغانستان، همچون داعش، می‌تواند تهدیدی برای امنیت ملی ایران باشد و نیاز به پیگیری‌های امنیتی بیشتری دارد.

- توازن در روابط با بازیگران دیگر: ایران باید به دقت روابط خود با دیگر بازیگران منطقه‌ای و جهانی مانند آمریکا، چین و روسیه را مدیریت کند تا منافع خود را در افغانستان حفظ کند.

-مسائل قومی و مذهبی: تنوع قومی و مذهبی در افغانستان می‌تواند به ایجاد تنش‌های داخلی و همچنین تنش در روابط ایران با گروه‌های مختلف منجر شود.

فرصت‌های حکومت طالبان

اما پیروزی طالبان ظرفیت ایجاد فرصت برای ایران را دارد که چهار مورد آن به شرح است:

اول: ایران بعد از انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ مواضع سرسختانه ضدآمریکایی داشته و سعی می‌کند جبهه مقاومت علیه هژمونی آمریکا را در منطقه رهبری کند. محور اصلی شعارهای طالبان نیز ضد حضور و سلطه آمریکا در افغانستان و منطقه است. اگر طالبان در این مورد جدی باشد، ایران را یک متحد خود خواهد یافت. حماس نمونه‌ای است از یک جنبش سنی با روابطی گرم با کشورهای مصر و عربستان که هر دو با ایران قطع دیپلماتیک دارند. درعین حال حماس و ایران روابط گرم و فعال دارند چون درمقابل با امپریالیسم و صهیونیسم، دارای اهداف مشترک هستند.

دوم: ایران و افغانستان دارای اشتراکات فرهنگی و تاریخی و جغرافیایی عظیمی هستند ضمن اینکه زبان رسمی آن فارسی و بخشی از جمعیت این کشور نیز شیعه می‌باشند. طالبان همه افغانستان نیست و برای موفقیت در تشکیل یک حکومت پایدار و باثبات، نیازمند مشارکت و همکاری اقوام تاجیک و هزاره‌ها و ازبک‌هاست ضمن اینکه پشتون‌ها هم مواضع واحدی ندارند. لذا موفقیت طالبان در گروه استفاده از تمام اقوام و گروه‌ها و نقش داشتن آن‌ها در دولت و حاکمیت است که نیازمند همکاری و دوستی با تهران خواهد بود. هیئت بلندپایه طالبان قبل از تسخیر کامل افغانستان به تهران سفر و گفتگوهای محرمانه مهمی داشتند. محمد نعیم سخنگوی طالبان بعد از گفتگوها در تهران خبر از تفاهات با تهران را توییت کرد. عدم مقاومت رهبران تاجیک و شیعی و هزاره‌ها در مقابل پیشروی‌های طالبان هم قابل توجه است. ضمن اینکه در ۲۲ اوت، سخنگوی طالبان اعلام کرد که دنبال حکومت فراگیر با مشارکت همه گروه‌ها و روابطی خوب با همه کشورها هستند (فرزانه پور و یوسف زهی، ۱۳۹۶).

سوم: پیروزی طالبان در افغانستان به معنی شکست راهبردی آمریکا است. تحولات اخیر در افغانستان همه ضعف‌های آمریکا را برملا کرد. سقوط کابل در حقیقت تکرار سقوط سایگون در سال ۱۹۷۵ است که باید شکست‌های آمریکا در سایر جنگ‌های خاورمیانه مثل عراق و یمن و لیبی را به این لیست اضافه کرد. لذا گزافه‌گویی نخواهد بود اگر بگوییم که به پایان عصر سلطه آمریکا در منطقه رسیده‌ایم. این لحظه طلایی است که یکن، مسکو، تهران و گروه‌های محور مقاومت در چند دهه گذشته انتظار آن را می‌کشیده‌اند و لذا فرصتی است برای همکاری مشترک جهت پرکردن خلاء حضور آمریکا. ضمن اینکه پیروزی طالبان در افغانستان با پول عربستان و مدیریت سیستم امنیتی پاکستان صورت گرفت.

چهارم: تحولات جدید در افغانستان می‌تواند برای بهبود روابط ایران با عربستان و سایر کشورهای حوزه خلیج فارس، نیز فرصت باشد. در چند ماه گذشته تهران و ریاض چند دورگفتگو در بغداد داشتند که نتیجه آن مثبت بود. ایرج مسجدی سفیر ایران در بغداد گفت که در چند دورگفتگو بین تهران و ریاض، مسائل دوجانبه و منطقه‌ای از جمله یمن گفتگو شد و ادامه این مذاکرات به بعد از انتخابات ریاست جمهوری ایران موکول شده است.

- سعودی‌ها برای گفتگوی با ایران، اولاً نگران بودند که ایران در منطقه دست بالا را دارد و دیگر اینکه اظهار می‌کردند که دولت روحانی اختیاری ندارد و مقام معظم رهبری و سپاه پاسداران، تصمیم‌گیرندگان اصلی هستند (نوریان، ۱۳۹۴). در مجموع میتوان جمع بندی ذیل را برای فرصت‌های سیاست خارجی ایران و افغانستان مطرح نمود:
- روابط اقتصادی: با توجه به موقعیت جغرافیایی، ایران می‌تواند از طریق ارتباطات اقتصادی و تجاری با افغانستان بهره‌برداری کند و در توسعه زیرساخت‌ها و پروژه‌های اقتصادی مشارکت کند.
  - تنش‌زدایی: ایران می‌تواند نقشی مثبت در کاهش تنش‌ها بین گروه‌های مختلف افغان و همچنین در فرآیند گفتگوهای صلح ایفا کند.
  - مدیریت مرزی: با همکاری نزدیک‌تر با طالبان و دولت جدید، ایران می‌تواند به مدیریت مرزهای خود و مقابله با قاچاق مواد مخدر و دیگر جرائم سازمان‌یافته کمک کند.
  - نفوذ سیاسی: ایران می‌تواند با تقویت روابط دیپلماتیک و فرهنگی، نفوذ سیاسی خود را در افغانستان گسترش دهد و خود را به عنوان یک بازیگر مؤثر در حل مسائل افغانستان معرفی کند.
  - همکاری‌های منطقه‌ای: ایران می‌تواند در چارچوب سازمان‌های منطقه‌ای مانند سازمان همکاری‌های اسلامی و اجلاس‌های منطقه‌ای، همکاری‌های امنیتی و اقتصادی را تقویت کند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

کشور افغانستان به لحاظ تاریخی، فرهنگی و سرزمینی دارای اشتراکات بسیاری با کشور ایران است؛ اما به‌رغم این اشتراکات زیاد، چالش‌های گوناگونی در مسیر همگرایی این دو کشور وجود دارد. درک چالش‌های موجود در روابط دوجانبه این دو کشور هم‌جوار و حرکت در مسیر توسعه روابط براساس ظرفیت‌ها و نیازهای متقابل ژئوپلیتیکی از لوازم بهبود وضعیت کشور افغانستان و خروج آن از بی‌ثباتی و حرکت به سمت توسعه و در نتیجه تأمین امنیت مرزهای شرقی ایران و نیز توسعه مناطق شرق و جنوب‌شرقی ایران است. با روی کار آمدن طالبان، این سؤال به وجود آمد که رویکرد ایران در مقابل آن چگونه خواهد بود. برای این منظور، در این پژوهش ضمن بررسی میدانی از افغانستان، تحلیل‌هایی از وضعیت آن ارائه شد.

بررسی‌ها نشان می‌دهند که مردم افغانستان در مقایسه با دولت قبلی از وضعیت جدید راضی هستند. در حال حاضر بزرگ‌ترین مشکل مردم اقتصاد و وضع معیشت است. همچنین در این پژوهش، وضعیت سیاسی موجود در افغانستان از منظر گوناگونی چون اختلافات داخلی در امارت اسلامی، رفتار و موضع دیگر اقوام و طالبان و انتخابات موردبررسی قرار گرفت. در نهایت با بررسی امکان تعامل‌پذیری طالبان، چگونگی تعامل مورد بحث قرار گرفت. سپس پیشنهادهایی به‌منظور تعامل بین امارت اسلامی افغانستان و جمهوری اسلامی ایران ارائه شد. از مجموع آنچه گفته شد، می‌توان چنین ارزیابی کرد که کشور ایران و افغانستان دارای مزیت‌های نسبی سرزمینی و انسانی برای یکدیگر هستند؛ اما عدم مدیریت درست این امتیازات و حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در افغانستان به دلیل اهمیت ژئوپلیتیکی این کشور و در نتیجه بروز تهدیداتی مانند تروریزم و افراط‌گرایی دینی و نیز بروز مسئله قاچاق و تهدید امنیت ملی ایران از داخل

کشور افغانستان، همچنین مسائل آب و تشدید اختلافات هیدروپلیتیکی و نیز مشکل آوارگان افغانی و عدم مدیریت درست آن از سوی دو کشور، مانع از ایجاد یک رابطه پایدار و مبتنی بر حسن همجواری بر محور واقعیت‌های ژئوپلیتیکی شده است. این امر از یکسو سبب تشدید فقر و عدم توسعه‌یافتگی در افغانستان و در نتیجه تشدید افراط‌گرایی، دخالت قدرت‌های بیگانه، افزایش قاچاق و تعداد مهاجران و در نتیجه ایجاد یکروند تصاعدی در مشکلات بین دو کشور شده است. این امر بر تداوم توسعه‌نیافتگی و بی‌ثباتی و ناامنی در افغانستان و توسعه‌نیافتگی در محور شرق و جنوب شرقی ایران و تهدیدات امنیت ملی برای ایران شده است. بنابراین به‌رغم بهره‌مندی ایران از موقعیت مناسب برای افغانستان، به دلیل حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای رقیب یا دشمن و با سطح نفوذ بالای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و امنیتی و نظامی در افغانستان، ظرفیت‌ها و قوت‌های سرزمینی ایران در این رابطه با ناکارآمدی جدی مواجه شده است.

دولت ایران واقعیت ژئوپلیتیکی را درک کند که با وجود تنها عناصر مادی ژئوپلیتیکی و عوامل موجود در رابطه با اشتراکات فرهنگی و بدون در نظر گرفتن کنشگری فعال بازیگران عرصه سیاست خارجی، توان فرصت‌زایی و تقویت جایگاه ایران در کشور افغانستان و هر کشور دیگر را ندارد و یک دیپلماسی فعال، یک رابطه و رایزنی فرهنگی پویا، یک روابط اقتصاد راهبردی و هدفمند و نیز یک نگاه امنیتی هوشمندانه به محیط خارجی و کشورهای جهان به‌ویژه همسایگان است که می‌تواند سبب توفیق ایران در محیط خارجی و به‌عنوان مثال کشور افغانستان شود. کشور افغانستان نیز به یک دیپلماسی پویا در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی و امنیتی با ایران نیاز دارد و هر دو کشور باید این واقعیت را درک کنند که امنیت و توسعه کشورهای همسایه یکی از تضمین‌های اصلی توسعه و امنیت در فضای ملی خودشان است. تأکید بر مناطق راهبردی ایران برای برون‌رفت افغانستان از قفل‌شدگی سرزمینی و نیز استفاده از فضای افغانستان برای تجارت ایران با چین و شرق آسیا و آسیای مرکزی و نیز توجه به بازار مصرف و سرمایه‌گذاری در افغانستان از طریق در پیش گرفتن یک دیپلماسی واقع‌گرایانه و پویا و هوشمند شرط بهره‌مندی دو کشور از تمامی مزیت‌های نسبی ژئوپلیتیکی یکدیگر است.

بر این اساس با توجه به مباحث مطروحه در این مطالعه پیشنهادات ذیل قابل طرح است:

۱. تقویت دیپلماسی چندجانبه

- مشارکت در مذاکرات منطقه‌ای: ایران به تقویت همکاری‌ها با کشورهای همسایه افغانستان و سازمان‌هایی مانند سازمان همکاری اسلامی (OIC) و سازمان شانگهای بپردازد.

- توسعه کانال‌های دیپلماتیک: برقراری روابط دیپلماتیک با گروه‌های مختلف در افغانستان به ویژه گروه طالبان به منظور درک بهتر از وضعیت سیاسی و اجتماعی این کشور.

۲. همکاری اقتصادی

- سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها: ایران می‌تواند در پروژه‌های عمرانی و زیرساختی در افغانستان، نظیر ساخت جاده‌ها، پل‌ها و نیروگاه‌ها، سرمایه‌گذاری کند.

- تجارت متقابل: تسهیل تجارت مرزی و ایجاد بازارهای مشترک می‌تواند به رشد اقتصادی هر دو کشور کمک کند.

۳. حمایت از جامعه مدنی

- پشتیبانی از پروژه‌های اجتماعی: حمایت از NGO ها و گروه‌های فعال در زمینه بهداشت، آموزش و حقوق بشر در افغانستان.
- تقویت تبادل فرهنگی: برگزاری برنامه‌های فرهنگی مشترک برای تقویت روابط فرهنگی و اجتماعی دو کشور.
۴. مدیریت بحران مهاجرین
- برنامه‌های ادغام مهاجرین: ایجاد برنامه‌های مورد حمایت دولت برای کمک به مهاجرین افغان در ایران و تسهیل شرایط زندگی آن‌ها.
- همکاری با نهادهای بین‌المللی: همکاری با سازمان‌های بین‌المللی برای ارائه خدمات به مهاجرین و کاهش بار اقتصادی بر دوش ایران.
۵. مسأله امنیت
- تبادل اطلاعات امنیتی: برقراری توافق‌نامه‌های امنیتی با دولت افغانستان و همکاری در زمینه مبارزه با تروریسم و قاچاق مواد مخدر.
- تشکیل کارگروه‌های امنیتی: ایجاد کمیته‌های مشترک امنیتی برای نظارت بر مرزها و پیشگیری از تهدیدات مشترک.
۶. رویکرد فرهنگی و آموزشی
- ایجاد فرصت‌های تحصیلی: ارائه بورسیه‌های تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویان افغان برای تحصیل در ایران.
- توسعه زبان و ادبیات فارسی: ترویج زبان و ادبیات فارسی در افغانستان به عنوان ابزاری برای تقویت ارتباطات فرهنگی.
۷. انعطاف‌پذیری در سیاست‌ها
- ارزیابی مستمر شرایط: به روزرسانی و ارزیابی مداوم سیاست‌ها براساس تحولات سیاسی و اجتماعی افغانستان.
- پیشگیری از انزوای دیپلماتیک: تلاش برای حفظ روابط مثبت با سایر کشورها و جلوگیری از انزوا در زمینه دیپلماسی.

منابع و مأخذ

- ۱) آقاجری، محمدجواد، کریمی، مرتضی (۱۳۹۴). نقش بازیگران منطقه‌ای در فرایند دولت سازی افغانستان در دوران طالبان و پسا طالبان. فصلنامه علمی مطالعات روابط بین الملل، ۸ (۳۰)، ۵۷-۱۰۴.
  - ۲) بی‌نا (۱۳۸۷). استراتژی همکاری‌های منطقه‌ای - ۱۳۷۸-۱۳۹۲، کابل: دارالانشای استراتژی انکشاف ملی افغانستان.
  - ۳) داوودی، علی اصغر (۱۳۹۳). دیپلماسی علم و فناوری ایران در افغانستان، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال سوم، شماره ۱۱.
  - ۴) داوودی، مائده، کیانی، داود، برزگر، کیهان (۱۴۰۲). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال تحولات افغانستان؛ مورد مطالعه: ظهور مجدد طالبان. مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۱۲ (۱)، ۱۲۹-۱۵۳.
  - ۵) رحیمی، حسین (۱۳۹۳). افغانستان و سازمان‌های همکاری منطقه‌ای، سیاست خارجی افغانستان در سپهر همکاری‌های منطقه‌ای، زیر نظر: دکتر فرامرز تمنا، کابل: مرکز مطالعات استراتژیک وزارت امور خارجه.
  - ۶) رحیمی، سردار محمد (۱۳۹۱). ژئوپلیتیک افغانستان در قرن بیستم، کابل: انتشارات سعید.
  - ۷) عظیمی، محمد عظیم (۱۳۹۱). مدخلی بر جغرافیای سیاسی افغانستان، کابل: انتشارات سعید.
  - ۸) غبار، میر غلام محمد (۱۳۹۹). افغانستان در میسر تاریخ، پیشاور: دارالسلام کتب خانه.
  - ۹) غیائی، انجینیر توریالی (۱۳۸۳). ما و جامعه مدنی، مشهد: کانون فرهنگی میهن.
  - ۱۰) فاطمی نژاد، سید احمد، محمدزاده، علیرضا (۱۳۹۷). بررسی جایگاه افغانستان جدید در مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای از آسیای مرکزی تا آسیای جنوبی. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۱ (۲)، ۳۹۹-۴۱۶.
  - ۱۱) فرزانه پور، حسین، یوسف زهی، ناصر (۱۳۹۶). تأملی انتقادی به چالش‌های امنیتی روابط اقتصادی ایران و افغانستان. دوفصلنامه سیاست و روابط بین الملل، ۱ (۲).
  - ۱۲) کریمی فرد، حسین (۱۴۰۰). تبیین سیاست خارجی ایران در قبال طالبان (۱۹۹۶-۲۰۲۱). مطالعات خاورمیانه، ۲۸ (۳)، ۴۱-۶۰.
  - ۱۳) مرتضوی امامی زواره، سیدعلی (۱۳۹۸). واکاوی سیاست خارجی ایران در برابر افغانستان. مطالعات روابط فرهنگی بین‌المللی، ۵ (۱۲)، ۸۱-۱۰۶.
  - ۱۴) نوریان، سیدمحمدعلی (۱۳۹۴). ریشه‌ها و پیامدهای همسایگی با دولت‌های ورشکسته: افغانستان و شکست دولت - ملت سازی و صلح. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۱۱ (۳۱)، ۱۱۵-۱۳۶.
- 15) Akbarzadeh, S. (2014). Iran's Policy towards Afghanistan: In the Shadow of the United States. *Journal of Asian Security and International Affairs*, 1(1), 63-78.
  - 16) Al Jazeera. (2021, July 9). Taliban captures key Afghan border crossing with Iran: Officials. Taliban News | Al Jazeera. Retrieved May 2022.
  - 17) Aman, F. (2021). The Afghan refugee crisis: What does it mean for Iran? Middle East Institute. Retrieved May 2022.

- 18) Ameri, N. S. (2020). The “Afghan Drugs' 'Problem – A Challenge to Iran and International Security. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 1(2).
- 19) Amul, G. G., Ang, M., Kraybill, D., Ong, S., Yoong, J. (2021). Responses to COVID-19 in Southeast Asia: Diverse Paths and Ongoing Challenges. *Asian Economic Policy Review* , 17 , 90 - 110 .
- 20) Antonio, Giustozzi., Adam, Baczeko. (2014). *The Politics of the Taliban's Shadow Judiciary*, 2003–2013.
- 21) Baczeko, A. (2023). A revolution in the juridical field', The Taliban Courts in Afghanistan: Waging War by Law (Oxford, 2023; online edn, Oxford Academic, 14 Dec. 2023).
- 22) Brenner, Claire & Matthew Wallin (2021) Preparing for the Consequences of Withdrawal from Afghanistan, American Security Project.
- 23) Boukas, N., Ziakas, V. (2013). Impacts of the global economic crisis on Cyprus tourism and policy responses. *International Journal of Tourism Research* , 15 , 329-345 .
- 24) Choksy, J. K., & Choksy, C. E. B. (2021, September). No friend of Iran: Tehran's responses to the Taliban's return to ... Retrieved April 4, 2022.
- 25) Darley, W. K. (2012). Increasing Sub-Saharan Africa's Share of Foreign Direct Investment: Public Policy Challenges, Strategies, and Implications. *Journal of African Business* , 13 , 62 - 69 .
- 26) Durrani, A. (2022). Iran's Afghan policy after the U.S. withdrawal: Implications for Pakistan and the region. *Pakistan Institute for Peace Studies*. Retrieved 2022.
- 27) Feizi, H.(2018). Discourse, Affinity and Attraction: A Case Study of Iran's Soft Power Strategy in Afghanistan, *Graduate Theses and Dissertations*.
- 28) Faiz, M, Z. (2023). 2. The Conflicting Synthesis of the Taliban's Religious and Cultural Identity. *Review of Faith & International Affairs*.
- 29) Hassan Zaidi, S.M., Manzoor, A. , Alamgir A. (2022). IRAN'S PRAGMATIC ENGAGEMENT WITH THE TALIBAN AFTER THE U.S EXIT CHALLENGES AND DETERMINANTS, *Pakistan Journal of International Affairs*.
- 30) Herranz-Surrallés, A. (2014). The EU's Multilevel Parliamentary (Battle)Field: Inter-parliamentary Cooperation and Conflict in Foreign and Security Policy. *West European Politics* , 37 , 957 - 975 .
- 31) Hussain, M. (2023). Challenges and Opportunities to the Foreign Policy of Pakistan in the Contemporary Era. *Annals of Human and Social Sciences*.
- 32) Ignatiev, P. (2015). Afghanistan: Balancing between Pakistan and Iran . *Indian Journal of Asian Affairs*, 27-28(1-2), 43–62.
- 33) IntelBrief. (2022, May 4). Intelbrief: Border clashes mar the Taliban's regional relationships. The Soufan Center. Retrieved June 2022.
- 34) Ishchenko. N. S. (2022). 1. Ethno-Political Structure of Taliban-led Afghanistan. *Aziâ i Afrika segodnâ*.
- 35) Khajehpour, B. (2021). Iran-afghan trade has murky future under Taliban. *Al-Monitor*. Retrieved 2022.
- 36) Kuhrt, N. (2012). The Russian Far East in Russia's Asia Policy: Dual Integration or Double Periphery?. *Europe-Asia Studies* , 64 , 471 - 493 .
- 37) Laletin. Yu. P., (2024). Formation of the Political System of the Islamic Emirate of Afghanistan: Challenges and Limitations. *Aziâ i Afrika segodnâ*.
- 38) Lewis, D. (2018). Geopolitical Imaginaries in Russian Foreign Policy: The Evolution of ‘Greater Eurasia’. *Europe-Asia Studies* , 70 , 1612 - 1637 .

- 39) Mace, M., Fyson, C., Schaeffer, M., Hare, W. (2021). Large-Scale Carbon Dioxide Removal to Meet the 1.5°C Limit: Key Governance Gaps, Challenges and Priority Responses. *Global Policy* .
- 40) Marjani, N. (2020). The US-taliban deal and its impact on Iran-Pakistan relations. The US-Taliban Deal and its Impact on Iran-Pakistan Relations. Retrieved August 29, 2022.
- 41) Mickler, D., Pijović, N. (2015). Engaging an Elephant in the Room? Locating Africa in Australian Foreign Policy. *Australian Journal of Politics and History* , 61 , 100-120 .
- 42) Michaud, J., Kates, J. (2013). Global health diplomacy: advancing foreign policy and global health interests. *Global Health, Science and Practice* , 1 , 24 - 28 .
- 43) Motamedi, M. (2021). Iran and Taliban forces clash in Border Area. Taliban News |Al Jazeera. Retrieved May 2022.
- 44) Rasanah Editorial Team. (2020). Trade between Iran and Afghanistan remains steady, despite US sanctions. International Institute for Iranian Studies. Retrieved May 2022.
- 45) Sawhney, A. (2019). Chabahar Port: Unlocking Afghanistan's Potential. Center for Strategic and International Studies. Retrieved 2022.
- 46) Tariq, Mumamad at al,(2020) US Withdrawal from Afghanistan: Latest Development and Security Situation (2020),SJESR JURNAL, Vol 3 No 2: April - June (Spring)
- 47) JAMES DOBBINS, JASON H. CAMPBELL, SEAN MANN and LAUREL E. MILLER , (2019) Consequences of a Precipitous U.S. Withdrawal from Afghanistan, RAND Corporation.

بررسی سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی؛ تعامل و تقابل با روسیه

رجات جباری

دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد بین‌المللی خرمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، خرمشهر، ایران

سارآنجنف‌پور^۱

استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران

نصرت‌الله حیدری

استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران

چکیده

تحقیق حاضر به بررسی سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی و تعامل و تقابل آن با روسیه می‌پردازد. در این پژوهش، از نظریه رئالیسم تهاجمی به‌عنوان چارچوب نظری استفاده شد که طبق آن، کشورها به دنبال افزایش قدرت و نفوذ خود در عرصه بین‌المللی هستند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و از طریق بررسی متون و مصاحبه با ۲۰ نفر از خبرگان حوزه علوم سیاسی که به روش هدفمند و با معیار اشباع نظری انتخاب شدند، انجام شد. این رویکرد به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که به درک عمیق‌تری از دیدگاه‌ها و تجربیات متخصصان در این حوزه دست یابند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کشورهای قفقاز جنوبی بدون اراده خود در طیف‌بندی‌های استراتژیک منطقه‌ای و جهانی وارد شده‌اند. این امر به ویژه در شرایطی که دو کشور روسیه و ترکیه با تاریخ و تمدن کهن و متفاوت خود، پتانسیل‌های زیادی برای همکاری در زمینه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دارند، قابل مشاهده است. با این حال، رقابت شدید عقیدتی، سیاسی و نظامی میان این دو کشور در قفقاز جنوبی، مانع از بهره‌برداری از این ظرفیت‌ها شده است. روسیه به عنوان یک قدرت تاریخی در این منطقه، به دنبال حفظ هژمونی خود و کنترل بر تحولات سیاسی و امنیتی است. این کشور با استفاده از ابزارهایی از جمله دیپلماسی و نظامی، سعی در تقویت نفوذ خود در قفقاز جنوبی دارد. از سوی دیگر، ترکیه با استفاده از ایده نئوعثمانی‌گری و تلاش برای گسترش نفوذ خود، به دنبال ایجاد موقعیت‌های جدید در قفقاز جنوبی است. این تحقیق همچنین به بررسی تأثیرات مناقشات منطقه‌ای و نقش روسیه و ترکیه در این مناقشات می‌پردازد. در نهایت، این پژوهش به درک بهتر از دینامیک‌های سیاسی و امنیتی قفقاز جنوبی و نقش کلیدی روسیه و ترکیه در این منطقه می‌انجامد و می‌تواند به سیاست‌گذاران و تحلیلگران در تدوین استراتژی‌های مناسب برای مدیریت روابط بین‌المللی کمک کند.

کلمات کلیدی: سیاست خارجی ترکیه، قفقاز جنوبی، تعامل و تقابل، کشور روسیه.

مقدمه

روابط روسیه و ترکیه به‌عنوان دو قدرت بزرگ منطقه‌ای، تأثیرات عمیقی بر معادلات سیاسی قفقاز جنوبی داشته است. این منطقه به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود که به‌عنوان پلی بین اروپا و آسیا عمل می‌کند و همچنین به خاطر منابع طبیعی غنی، از جمله نفت و گاز، همواره مورد توجه قدرت‌های بزرگ بوده است. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، قفقاز جنوبی به‌عنوان یک منطقه استراتژیک، شاهد تغییرات عمده‌ای در معادلات سیاسی و امنیتی بوده است. روابط نزدیک‌تر بین روسیه و ترکیه در سال‌های اخیر، به‌ویژه در زمینه‌های اقتصادی، نظامی و سیاسی، می‌تواند به تغییر توازن قدرت در این منطقه منجر شود. این تغییرات نه تنها بر امنیت و ثبات قفقاز جنوبی تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند بر سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی کشورهای این منطقه نیز تأثیرگذار باشد. به‌علاوه، رقابت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در قفقاز جنوبی، به‌ویژه با توجه به منافع ایران و آمریکا، پیچیدگی‌های بیشتری به این معادلات می‌بخشد. مهم‌ترین اهداف سیاسی-امنیتی ترکیه و روسیه در قفقاز جنوبی به‌طور مستقیم با منافع ملی و استراتژیک هر یک از این کشورها مرتبط است. ترکیه به دنبال افزایش نفوذ خود در قفقاز جنوبی به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای است و این نفوذ را از طریق همکاری‌های اقتصادی، نظامی و فرهنگی دنبال می‌کند. همچنین، تأمین امنیت مرزهای خود و مقابله با تهدیدات امنیتی از جمله گروه‌های تروریستی و جدایی‌طلب، از دیگر اهداف ترکیه در این منطقه به‌شمار می‌رود. از سوی دیگر، روسیه به دنبال حفظ نفوذ خود در قفقاز جنوبی به‌عنوان یک قدرت بزرگ است و این نفوذ را از طریق کنترل منابع انرژی و تأمین امنیت مرزهای خود دنبال می‌کند. همچنین، روسیه به دنبال مقابله با تهدیدات امنیتی داخلی و خارجی و حفظ ثبات در مناطق هم‌مرز خود است. این اهداف نه تنها بر روابط دو کشور تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند به تغییرات عمده‌ای در معادلات سیاسی قفقاز جنوبی منجر شود. درنهایت، بررسی تأثیرات روابط روسیه و ترکیه بر معادلات سیاسی قفقاز جنوبی و اهداف سیاسی-امنیتی این دو کشور، به‌ویژه در شرایط کنونی که تنش‌ها و رقابت‌های منطقه‌ای در حال افزایش است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این تحقیق می‌تواند به درک بهتر روابط بین‌الملل در قفقاز جنوبی و تأثیرات آن بر امنیت و ثبات این منطقه کمک کند و همچنین به سیاست‌گذاران و محققان در تحلیل و پیش‌بینی تحولات آینده این منطقه یاری رساند. با توجه به تحولات اخیر در قفقاز جنوبی و نقش کلیدی روسیه و ترکیه، این موضوع نیازمند بررسی دقیق و جامع‌تری است تا بتوان به تحلیل‌های دقیق‌تری در زمینه روابط بین‌الملل و تأثیرات آن بر امنیت و ثبات قفقاز جنوبی دست‌یافت. ترکیه و روسیه به دلیل سابقه تاریخی مشترک با کشورهای قفقاز جنوبی و همچنین موقعیت جغرافیایی قفقاز اهمیت زیادی برای این منطقه قائل هستند. البته جمهوری اسلامی ایران نیز از بعد ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک حساسیت زیادی نسبت به این منطقه به‌عنوان مکمل امنیتی و اقتصادی خود نشان داده است (پسندیده، ۱۳۹۰: ۱۰۰). بنابراین سؤالات تحقیق را می‌توان این‌گونه بیان نمود:

● روابط روسیه و ترکیه چه تأثیراتی بر معادلات سیاسی قفقاز جنوبی داشته است؟

● مهم‌ترین اهداف سیاسی-امنیتی ترکیه و روسیه در قفقاز جنوبی کدام‌اند؟

پیشینه تحقیق

ولیعلی‌زاده (۱۴۰۳) در مطالعه خود با عنوان تبیین ژئواستراتژیکی ظرفیت‌های روابط همسایگی ایران با جمهوری آذربایجان مطرح می‌کند ژئواستراتژی به‌عنوان سیاست خارجی مبتنی بر عوامل جغرافیایی، به کشورها کمک می‌کند تا با بهره‌گیری از ویژگی‌های جغرافیایی، منافع ملی خود را در سطح بالاتری تأمین کنند. پژوهش نشان می‌دهد که آذربایجان فرصت‌های ژئواستراتژیکی زیادی برای نفوذ کشورهای همسایه در قفقاز جنوبی فراهم می‌کند، اما عوامل سیاسی و ژئوپلیتیکی باعث محدودیت حضور این کشورها در این منطقه شده‌اند. تقی‌نژاد (۱۴۰۳) در مطالعه خود با عنوان بررسی سیاست خارجی آمریکا در قبال جمهوری آذربایجان و نقش آن در بحران قره‌باغ، مطرح می‌کند ناگورنو قره‌باغ منطقه‌ای خودمختار و ارمنی‌نشین در جمهوری آذربایجان است که با فروپاشی شوروی به درگیری نظامی میان آذربایجان و ارمنستان منجر شد. آمریکا به دلیل منافع استراتژیک خود در این منطقه، تلاش می‌کند با دخالت دیپلماتیک و مدیریت مناقشه، ثبات را برقرار کرده و نفوذ خود را تقویت کند. زارعی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعه خود با عنوان بررسی مقایسه‌ای دیپلماسی فرهنگی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی پس از فروپاشی شوروی به این نتیجه رسید که ترکیه با استفاده از ابزارهای متنوع و موضع‌گیری‌های فعالانه، موفق‌تر از ایران عمل کرده است. ضعف دیپلماسی فرهنگی ایران به توجه بیشتر تهران به کشورهای عربی و عدم بهره‌برداری مؤثر از ظرفیت‌های فرهنگی و تاریخی خود نسبت به ترکیه نسبت داده می‌شود. گل‌محمدی (۱۳۹۴) در مطالعه خود با عنوان پویایی‌های امنیتی روابط روسیه و ترکیه، با استفاده از نظریه رئالیسم به بررسی روابط ترکیه و روسیه در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۵ پرداخته و معتقد است که از سال ۲۰۱۱ روابط دو کشور بیشتر به سمت درگیری‌ها و تنش‌های سیاسی کشیده شده است و همکاری‌های بین دو کشور در امنیت و سیاست، به ویژه در منطقه دریای سیاه، قفقاز جنوبی و حتی خاورمیانه روند نزولی داشته است. در این مطالعه آمده است، روابط ترکیه و روسیه در فاصله سال‌های مذکور بر پایه درگیری و همکاری (واقع‌بینانه) بوده و این همکاری‌ها یا درگیری‌ها تأثیر زیادی بر مناطق موردعلاقه و حضور آن‌ها در قفقاز جنوبی، دریای سیاه و غیره داشته است. انیسی و همکاران (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای با عنوان تأثیر تحولات سوریه بر روابط روسیه و ترکیه از ۲۰۱۱ تاکنون به این نتیجه رسیدند که روابط بین کشورها از عوامل مختلفی مانند منافع ملی، موقعیت ژئوپلیتیکی، رهبران و نخبگان حاکم، ایدئولوژی، شرایط منطقه‌ای و ساختار نظام بین‌الملل سرچشمه می‌گیرد؛ بنابراین روابط ترکیه و روسیه با فراز و نشیب‌های زیادی روبرو بوده است. ترکیه جزء مهم و جدایی‌ناپذیر سیاست خارجی روسیه بوده است و از سوی دیگر روسیه نقش و جایگاه مهمی در سیاست خارجی ترکیه داشته است. یزدانی و خیری (۱۳۹۶) در مطالعه خود با عنوان رویکرد سیاست خارجی ترکیه در منطقه قفقاز با تأکید بر جمهوری آذربایجان، به این نتیجه رسیدند که پیوندهای قومی و فرهنگی، روابط اقتصادی قوی به‌خصوص در زمینه انرژی و جایگاه وزن ژئوپلیتیک جمهوری آذربایجان در رقابت‌های ژئوپلیتیک ترکیه و روسیه موجب تسهیل همکاری‌های ترکیه با جمهوری آذربایجان گردیده‌اند. فلاحت‌پیشه و همکاران (۱۳۹۴) در مطالعه‌ای با عنوان سیاست‌های قفقازی ترکیه و تأثیراتی بر منافع ایران و روسیه به این نتیجه رسیدند که سیاست‌های ترکیه در قفقاز به دلیل تأثیر مستقیم بر منافع منطقه‌ای ایران و روسیه و محدود شدن منافع آن‌ها، موجب تضاد منافع ترکیه، ایران و روسیه در قفقاز جنوبی شده است. عطایی و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان سیاست خارجی دولت «عدالت و توسعه» ترکیه در منطقه قفقاز جنوبی، مطرح نمودند در این دوره دولت ترکیه یک واقع‌بینانه و چندبعدی در سیاست خارجی

خود اتخاذ کرد و روابط خود را با کشورهای منطقه قفقاز جنوبی در ابعاد مختلف توسعه دهد و نفوذ خود را در این منطقه گسترش دهد. پیشینه تحقیق حاضر نشان می‌دهد که بیشتر تحقیقات صورت گرفته به مسائل امنیتی و فرهنگی پرداخته است و کمتر مسائل بحران‌های سیاسی، رقابت‌های سیاسی، همگرایی‌ها و واگرایی‌ها بررسی شده است و مقاله پیش رو می‌کوشد بیشتر به رقابت‌های سیاسی موجود در منطقه بپردازد. در برخی مطالعات خارجی نیز به این موضوع پرداخته شده است. گولیوا^۱ (۲۰۲۴) در مطالعه خود مطرح می‌کند قفقاز جنوبی به عنوان یک کریدور حیاتی برای منابع انرژی و مسیرهای تجاری عمل می‌کند و اهمیت ژئوپلیتیکی ترکیه را افزایش می‌دهد. مارابیان^۲ (۲۰۲۲) مطرح می‌کند ترکیه با هدف مقابله با نفوذ روسیه، به ویژه در آذربایجان و گرجستان، هم‌زمان با تهدیدات ارمنستان برای ثبات منطقه مقابله می‌کند. موضع قاطعانه ترکیه نفوذ روسیه را کاهش داده است، اگرچه تنش‌ها همچنان بالاست. عیار و ارسلان^۳ (۲۰۲۴) در مطالعه خود مطرح می‌کند پس از سال ۲۰۱۶، پویایی بین ترکیه و روسیه تغییر کرد و هر دو کشور منافع خود را در میان درگیری‌های منطقه‌ای دنبال کردند. جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ کوهستانی نقش رو به رشد ترکیه را نشان داد، زیرا از آذربایجان حمایت کرد و در نتیجه سلطه روسیه را به چالش کشید. تغییر روابط منجر به سیاست خارجی خودمختارتر برای آذربایجان شده است، در حالی که ارمنستان به دنبال کاهش وابستگی به روسیه است. آراکلیان و کاسب^۴ (۲۰۲۴) استدلال می‌کنند که علیرغم قاطعیت فزاینده ترکیه، روابط تاریخی و حضور نظامی روسیه در منطقه همچنان چالش‌های مهمی را برای جاه‌طلبی‌های ترکیه ایجاد می‌کند.

مبانی نظری

پژوهش حاضر برای تحلیل داده‌های تحقیق از نظریه واقع‌گرایی تهاجمی به عنوان چارچوب نظری بهره برده است. واقع‌گرایان تهاجمی بر اهمیت قدرت نسبی تأکید می‌کنند، زیرا امنیت و بقا در نظام بین‌الملل هرگز مطلق نیست (ریچ و مور-گیلبرت، ۲۰۱۹: ۷۰).^۵ از اعضای شاخه رئالیسم تهاجمی می‌توان به فرید زکریا و جان مرشایمر اشاره کرد. فرید زکریا معتقد است وقتی دولت‌ها ثروتمندتر می‌شوند، قدرت نظامی خود را افزایش می‌دهند و زمانی که تصمیم‌گیرندگان اصلی آن‌ها تصور می‌کنند قدرتشان از نظر نظامی افزایش می‌یابد، استراتژی‌ها تهاجمی هستند. در این رویکرد، به حداکثر رساندن قدرت برای دستیابی به موقعیت هژمونیک در نظام جهانی به عنوان رفتار اصلی قدرت‌های بزرگ مورد تأکید قرار گرفته است (فیاضی، ۱۳۸۶: ۱۵۰). این گروه از واقع‌گرایان نیز مانند سایر واقع‌گرایان به موضوع امنیت به عنوان مبنای اصلی بحث خود می‌پردازند که در این حوزه به موضوعاتی مانند امنیت بین‌المللی، «بقا»، مسائل امنیتی بر اساس محور نظامی، «خود» می‌پردازند. تکیه بر امنیت، تمرکز دولت بر امنیت و هرج و مرج است (اهلاوات و هوقس، ۲۰۱۸: ۶۲۰).^۶ در واقع، از این دیدگاه، قدرت دولت مهم‌تر از قدرت ملی است؛ زیرا هرچه قدرت دولت و قدرت ملی افزایش یابد، منجر به سیاست‌های توسعه‌طلبانه خارجی می‌شود. به عقیده مرشایمر، دلیل اصلی قدرت تقاضای دولت‌ها را باید در موارد زیر جستجو کرد: ساختار هرج و مرج نظام

1 Guliyeva

2 Marabyan

3 Ayar & Arslan

4 Arakelyan & Kassab

5 Rich & Moore-Gilbert

6 Ahlawat, & Hughes

بین‌الملل، قابلیت‌های تهاجمی که دولت‌ها از آن برخوردار هستند و عدم اطمینان در مورد نیت و اهداف دشمن. او معتقد است که این دولت‌های قدرتمند هستند که نهادهای بین‌المللی را تشکیل می‌دهند تا بتوانند از سهم خود از قدرت جهانی محافظت کنند و دولت‌ها باید آنچه را که رئالیست‌های متجاوز دیکته می‌کنند انجام دهند. به طور خلاصه و در یک نگاه کلی می‌توان گفت که این نظریه بر چند فرض اصلی استوار است که در میان اکثر رئالیست‌های معاصر که ساختار نظام بین‌الملل را تعریف می‌کنند، کم و بیش مشابه است. فرض اول این نظریه آنارشیک بودن نظام بین‌الملل است (آلنزی، ۲۰۲۰: ۲۱).^۱ فرض دوم این نظریه این است که هیچ دولتی نمی‌تواند به طور مطلق از نیت دولت‌های دیگر مطمئن باشد. در یک سیستم هرج و مرج، هیچ دولتی نمی‌تواند کاملاً مطمئن باشد که دولت‌های دیگر از قابلیت‌های نظامی خود برای حمله به دولت اول استفاده نخواهند کرد (لارسون، ۲۰۲۱: ۷۸).^۲ فرض سوم این است که دولت‌ها از این نظر منطقی هستند که به دقت درباره وضعیت بیرونی خود فکر می‌کنند و راهبردی را انتخاب می‌کنند که به نظر می‌رسد هدف اصلی آن‌ها یعنی امنیت و بقا را به حداکثر می‌رساند (یزدانی، ۱۳۸۶: ۴۰). سرانجام، مرشایمر تصور می‌کند که دولت‌ها همیشه در جاتی از پرخاشگری دارند که آن‌ها را قادر می‌سازد به یکدیگر آسیب برسانند و احتمالاً یکدیگر را نابود کنند. رئالیسم تهاجمی قدرت‌های بزرگ را به عنوان قدرت طلبی بی‌امان توصیف می‌کند (آلنزی، ۲۰۲۰: ۲۱).

به طور کلی این دیدگاه ایجاد ثبات را با ایجاد تعادل بین قدرت‌های بزرگ امکان‌پذیر نمی‌داند و تلاش مستمر قدرت‌های بزرگ را برای ایجاد تعادل در برابر یکدیگر منجر به بی‌ثباتی می‌داند. همچنین پایان رقابت امنیتی با ایجاد ائتلاف‌ها و ائتلاف‌های منطقه‌ای بین قدرت‌های بزرگ در برابر دشمن مشترک اتفاق نمی‌افتد، بلکه آن‌ها صلح را برای مدت کوتاهی برقرار می‌کنند. به بیان دیگر پایان رقابت بین قدرت‌های بزرگ. تنها با شکل‌گیری هژمونی جهانی برای یک قدرت ممکن است (لارسون، ۲۰۲۱: ۷۸). بر اساس تئوری رئالیسم تهاجمی، در نظام بین‌الملل آنارشیک و خودیاری، کشورهایی که با تهدیدهای مستمر و واقعی مواجه هستند، ماهیتی تجدیدنظرطلبانه دارند و رفتاری تهاجمی از خود نشان می‌دهند؛ بنابراین هدف و انگیزه اصلی کشورها حداکثر کردن قدرت و امنیت است؛ بنابراین وقتی تصمیم‌گیرندگان یک کشور تصور می‌کنند که قدرت و توانایی نسبی آن کشور افزایش یافته است، به دنبال افزایش نفوذ و کنترل بر محیط خود هستند (کریگ و والریانو، ۲۰۱۸: ۸۵).^۳

روش‌شناسی تحقیق

در این تحقیق، از روش تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری متون مصاحبه با خبرگان، استفاده شده است. ابتدا، مصاحبه‌ها به طور کامل پیاده‌سازی و سپس به دقت مطالعه شدند تا مفاهیم کلیدی و الگوهای موجود شناسایی شوند. در مرحله بعد، کدگذاری اولیه با استخراج کدهای باز انجام شد که شامل شناسایی موضوعات و مفاهیم اصلی مرتبط با روابط روسیه و ترکیه در قفقاز جنوبی بود. پس از آن، کدهای مشابه گروه‌بندی و کدگذاری محوری انجام شد تا روابط بین کدها و ساختارهای مفهومی مشخص گردد. این فرآیند به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که به درک عمیق‌تری از دیدگاه‌های خبرگان دست یابند و

1 Alenezi

2 Larson

3 Craig & Valeriano

نتایج حاصل از تحلیل را به‌طور سیستماتیک و منطقی ارائه دهند. در نهایت، کدهای نهایی به‌منظور استخراج نتایج و تحلیل‌های جامع‌تر مورد استفاده قرار گرفتند. لازم به ذکر است ۶۲ درصد از پاسخ‌دهندگان دارای تحصیلات در مقطع دکتری و ۳۸ درصد کارشناسی ارشد بوده‌اند. گروه خبرگان تحقیق شامل ۸۵ درصد مرد و ۱۵ درصد زن می‌باشند. در این تحقیق ۲۰ نفر به عنوان گروه خبرگان بر اساس روش نمونه‌گیری هدفمند و تا رسیدن به اشباع نظری انتخاب شدند.

معرفی محدوده مورد مطالعه

این تحقیق بر منطقه قفقاز متمرکز است. منطقه قفقاز جنوبی که به‌عنوان قفقاز جنوبی نیز شناخته می‌شود، شامل کشورهای ارمنستان، آذربایجان و گرجستان است. این منطقه به‌دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود، بین دریای سیاه و دریای خزر قرار دارد و به‌عنوان یک پل ارتباطی بین اروپا و آسیا عمل می‌کند.

شکل ۱: منطقه قفقاز جنوبی

قفقاز جنوبی به‌دلیل تاریخ طولانی و تأثیرات مختلف فرهنگی، دارای تنوع قومی و زبانی بالایی است. هر کشور دارای فرهنگ، سنت‌ها و زبان‌های خاص خود است. این منطقه دارای مناظر طبیعی زیبا شامل کوه‌های قفقاز، دشت‌ها و دریاچه‌ها است. کوه‌های قفقاز به‌عنوان یکی از بلندترین رشته‌کوه‌های اروپا شناخته می‌شوند. قفقاز جنوبی دارای منابع طبیعی غنی، از جمله نفت و گاز است. این منابع به‌ویژه در آذربایجان اهمیت زیادی دارند و نقش مهمی در اقتصاد منطقه ایفا می‌کنند. این منطقه تاریخ پیچیده‌ای دارد و در طول تاریخ تحت تأثیر امپراتوری‌های مختلف قرار گرفته است. همچنین، مسائل سیاسی و مناقشات مرزی بین کشورهای این منطقه وجود دارد. این منطقه به‌دلیل موقعیت استراتژیک و منابع غنی، همواره مورد توجه کشورهای مختلف و سازمان‌های بین‌المللی بوده است.

بحث و یافته‌ها

مؤلفه‌های رقابت روسیه و ترکیه در قفقاز در عرصه سیاست خارجی

گسترش نفوذ فرهنگی

مؤلفه‌های فرهنگی جایگاه ویژه‌ای در سیاست خارجی روسیه و ترکیه دارند. نباید فراموش کرد که هم ترکیه و هم روسیه وجوه فرهنگی مشترکی با حوزه قفقاز جنوبی دارند. روس‌ها که همچنان این منطقه را بخشی از حیاط خلوت خود می‌دانند با توجه به دوره سلطه شوروی بر این منطقه درصددند تا قفقاز را همچنان به عنوان بخشی از حوزه فرهنگی روسیه که در آن عناصری چون زبان، آداب و رسوم و فرهنگ جایگاه خاصی دارد، حفظ کنند. از سوی دیگر ترکیه نیز با توجه به میراث حکومت عثمانی که تشابهاتی را بین فرهنگ این کشورها ایجاد کرده، می‌کوشد با تأکید بر عناصری چون زبان ترکی و تاریخ مشترک منطقه، حوزه تمدنی ترکیه را ایجاد نموده و به این ترتیب به گسترش نفوذ خود در قفقاز بپردازد.

پس از کاهش نفوذ نظامیان در سیاست ترکیه تأکید این کشور بر عناصر فرهنگی و استفاده از آن به عنوان ابزار سیاست خارجی افزایش یافت. همچنین پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و توجه به ایده نو عثمانی‌گرایی اهمیت مباحث فرهنگی برای این کشور روز به روز بیشتر شد. در این راستا ترکیه اقدامات فرهنگی متعددی را انجام داده که بسیاری از آن‌ها چندان به مذاق روسیه خوش نمی‌آید. از جمله این فعالیت‌ها می‌توان به برپایی جشنواره‌های سینمایی در کشورهای مختلف آسیای مرکزی و قفقاز، راه اندازی کانال‌های تلویزیونی کابلی در این کشورها و گسترش فعالیت‌های دانشگاه‌های ترکیه در این کشورها اشاره کرد (گودرزی و معبودی نژاد، ۱۳۹۵: ۱۴۲).

به بیان دیگر اگرچه روسیه و ترکیه با برخورداری از تاریخ و تمدنی کهن و البته متفاوت، از ظرفیت‌های قابل توجهی برای همکاری در حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی برخوردار هستند، اما وجود رقابت‌های شدید بین آن‌ها به ویژه در قفقاز باعث عدم تعامل آن‌ها در این حوزه شده است. باین‌همه همچنان ارتباطات گسترده‌ای در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی میان دو کشور روسیه و ترکیه وجود دارد. به عنوان نمونه دیدار پوتین از آنکارا در اوت ۲۰۰۹ منجر به انعقاد توافقنامه‌های متعددی در زمینه همکاری‌های علمی، آموزشی و فرهنگی بین دو کشور از جمله گسترش کرسی‌های آموزش زبان ترکی و روسی در دو کشور و نیز تبادل دانشجو شد. همچنین سالانه بیش از ۳ میلیون جهانگرد روسی به ترکیه مسافرت می‌کنند و بیش از ۵۰۰ هزار ازدواج تاکنون بین اتباع روسی و ترک صورت گرفته است که این تحولات می‌تواند نقش مهمی در اصلاح ذهنیت‌های منفی تاریخی و نزدیکی بیش‌تر دو کشور ایفا کند (اباذری و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۷۰).

نکته جالب توجه آنکه در داخل دو کشور گروه‌هایی فعال‌اند که می‌کوشند بدون هیچ‌گونه حمایت و پشتیبانی از دولت‌ها روابط نزدیکی را بین دو کشور برقرار کنند. جنبش بین‌المللی اوراسیاگرایی به رهبری الکساندر دوگین از جمله گروه‌هایی است که در این راستا در ترکیه ایجاد شده است (لنزوسکی، ۱۹۹۷: ۱۱۸).^۱

جدول ۱: رقابت روسیه و ترکیه در گسترش نفوذ فرهنگی در قفقاز

تکرار	مقوله	مفاهیم
۵	نئوعثمانیسم	یکی از اهداف بلندمدت و ایدئال این حزب اندیشه نئوعثمانیسم و رسیدن ترکیه به دوران شکوه و عظمت امپراتوری عثمانی است.
۴	پانترکیسم	دولت عدالت و توسعه دکترین نئوعثمانیسم را ابتدا در جهت قدرت منطقه‌ای شدن و سپس قدرت جهانی شدن ترکیه طراحی کرده است
۳	قدرت دیپلماسی نرم	قدرت نرم و دیپلماسی فرهنگی از سیاست‌های حزب حاکم عدالت و توسعه ترکیه است.
۴	مدیریت فرهنگی مذهبی	ایجاد توازن ظریف و مدیریت شده میان دغدغه‌های فرهنگی مذهبی در ترکیه
۳	منطق عمل فرهنگی	کارگزاران دولت ترکیه منطق عمل را در حوزه نفوذ فرهنگی مبنا قرار داده‌اند

بر اساس تحلیل ارائه شده از سوی خبرگان، میزان استفاده از قدرت سخت یا نرم در سیاست خارجی بیش از هر چیز بستگی به میزان امنیتی شدن مسائل دارد هر چه مسائل در حوزه سیاست خارجی بیشتر امنیتی شوند، استفاده از قدرت سخت بیشتر می‌شود و برعکس، هرچه مسائل در حوزه سیاست خارجی کمتر امنیتی شوند، استفاده از قدرت نرم و دیپلماسی فرهنگی بیشتر می‌شوند به علاوه، تفاوت عمده‌ای که بین این دو نوع قدرت وجود دارد از وجود نوعی منطق عملی ناشی می‌شود که بر رفتار کارگزاران دولت‌ها حکم فرمات. در ترکیه با توجه به اینکه فرآیند مدرن‌سازی و الگوسازی سیاسی خوبی که شکل گرفته است، از جنبه خارجی نتایج خوبی برای این کشور به دنبال داشته است. این الگوسازی به نحوی امروزه توانسته از ترکیه به عنوان کشوری دمکراتیک و در حال توسعه شتابان بسازد و در عرصه قدرت نرم و دیپلماسی فرهنگی ظرفیت‌های فراوانی را برای این کشور چه در قفقاز و چه در خاورمیانه سایر نقاط فراهم آورد. یکی از اصلی‌ترین مظاهر قدرت نرم ترکیه در قفقاز ارائه الگوی پیشرفت ترکی برای کشورهای این منطقه است که به منظور افزایش حوزه نفوذ سیاسی در منطقه و جلوگیری از نفوذ الگوی اسلام رادیکال و الگوی پیشرفت جمهوری اسلامی ایران طرح‌ریزی شده است. این الگوسازی تا جایی برای ترکیه مهم است که داود اغلو مردم‌سالاری ترکیه را مهم‌ترین جنبه قدرت نرم و دیپلماسی فرهنگی کشورش می‌داند و از توازن بین امنیت، آزادی و مردم‌سالاری در کشورش یاد می‌کند. او می‌گوید ایجاد چنین توازنی به یک کشور اجازه می‌دهد تا در عرصه بین‌المللی نقشی فعال ایفا کند. در این راستا در عرصه عمل بارزترین نمود قدرت نرم ترکیه را می‌توان در استفاده این کشور از انجمن‌های غیردولتی، فرهنگی، تجاری و حتی شبکه‌های ماهواره‌ای مشاهده کرد. یکی از اهداف بلندمدت و ایدئال این حزب اندیشه نئو عثمانیسم و رسیدن ترکیه به دوران شکوه و عظمت فرهنگی امپراتوری عثمانی است. درحالی‌که در دوران کمالیست‌ها توجه به مناطق سابق امپراتوری عثمانی را مانعی برای ترکیه می‌دانستند ولی امروزه بسیاری از ترک‌ها دید مثبتی نسبت به امپراتوری عثمانی دارند به نظر می‌رسد دولت عدالت و توسعه دکترین نئو عثمانیسم را ابتدا در جهت قدرت منطقه‌ای شدن و سپس قدرت جهانی شدن ترکیه طراحی کرده است.

تصاحب فضای اقتصادی و سهم بیشتر در منطقه

از دیگر متغیرهای تأثیرگذار در روابط دو کشور، عوامل اقتصادی می‌باشد، اگرچه دوران بعد از ۱۹۹۰، روسیه در پی گذار به اقتصاد بازار آزاد و لغو اقتصاد سوسیالیستی بود و ترکیه نیز شرایط وخیم اقتصادی را به ویژه در مواجهه با بخش‌های کردنشین تجربه کرده بود و شرایط اقتصادی هر دو کشور وخیم بود؛ اما با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه و ولادیمیر پوتین در روسیه، اقتصاد آن‌ها نیز مراحل بحرانی را پشت سر گذاشته و تا حد زیادی بهبود یافت (میرانوف، ۱۳۸۵: ۲۰۸).

افزایش قیمت نفت و گاز موجب رشد اقتصادی روسیه گردید و مشارکت ترکیه در طرح‌های مختلف انتقال انرژی نیز به همراه برنامه‌ریزی در حوزه توریست و گردشگری، این کشور را از بحران‌های اقتصادی‌اش رهایی بخشید؛ اما با این حال هر دو کشور به قفقاز جنوبی به عنوان جایی که می‌توانست منافع اقتصادی بیشتری برایشان به همراه داشته باشد می‌نگریستند و از این رو از این بابت دچار نوعی تعارض منافع شدند. ترکیه که راه درمان اقتصاد بیماراش را پیروی از منطق اقتصاد لیبرال و آزادسازی اقتصادی می‌دانست، با فعال نمودن دیپلماسی اقتصادی خود شرکت‌های ترکیه‌ای را تشویق به سرمایه‌گذاری در کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز کرد. این سرمایه‌گذاری‌ها در بخش‌های گوناگون از جمله نفت، ارتباطات، صنایع غذایی، بانک، بیمه، ساختمان، پارچه، اتومبیل، حمل‌ونقل، پتروشیمی، آهن و فولاد، انرژی، رسانه، بازاریابی و حتی صورت گرفت و به این ترتیب این کشورها به عنوان مکمل اقتصاد ترکیه عمل کردند (عطایی و دیگران، ۱۳۹۱: ۵۶). نتیجه این عمل حضور تعداد قابل توجهی از شرکت‌های ترکیه‌ای در قفقاز جنوبی است که در حقیقت و به طور غیرمستقیم منافع اقتصادی و فرهنگی ترکیه را به پیش می‌برند.

توریسم و گردشگری

در دنیای امروز یکی از پرسودترین صنایعی که کشورها برای بهبود اوضاع اقتصادی‌شان بر آن تکیه می‌کنند توریسم است. با توجه به اینکه هم ترکیه و هم روسیه کشورهایی دارای جاذبه‌های طبیعی و تاریخی گردشگری هستند، طبعاً در این حوزه هم رقابت دارند. به ویژه اینکه با توجه به نزدیکی کشورهای قفقاز جنوبی به آن‌ها شهروندان این کشورها جامعه هدف هر دو کشور برای گسترش توریسم‌اند. از آنجا که طبق گزارش‌های رسمی سازمان جهانی جهانگردی چهار نفر از هر پنج گردشگر در حوزه منطقه‌ای خود به مسافرت می‌پردازند، بازارهای منطقه‌ای و همسایگان دارای اهمیت راهبردی و اساسی در توسعه گردشگری کشورها محسوب می‌شوند (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸: ۲). بنابراین طبیعی است که روسیه و ترکیه که صنعت توریسم را یکی از ابزارهای اصلی خود برای رشد و توسعه اقتصادی می‌دانند، در حوزه قفقاز رقابتی شدید برای جذب گردشگران بیشتر داشته باشند. از این رو مقامات هر دو کشور تلاش‌های عمده‌ای جهت رشد این صنعت داشته‌اند. مثلاً در سال ۲۰۱۰ با سفر مدودوف به ترکیه، دو کشور به توافق رسیدند تا شهروندان آن‌ها بدون ویزا به کشور دیگری سفر کنند. نتیجه‌ی این توافقات این بود که در سال ۲۰۱۲ نزدیک به ۳/۶ میلیون نفر از روسیه به ترکیه مسافرت کردند و همچنین در یک سال بعد از آن حدود ۴ میلیون شهروند ترکیه به روسیه سفر کردند. همچنین حدود ۴۰

هزار شهروند اهل ترکیه در مسکو و سایر شهرهای روسیه سکونت گزیده‌اند که در حوزه‌ی اقتصادی به فعالیت می‌کنند (علی‌اف، ۲۰۱۲: ۵۶).

جدول ۲: رقابت روسیه و ترکیه در حوزه گردشگری در قفقاز

تکرار	مقوله	مفاهیم
۵	آسان کردن ورود مسافر	بازگذاشتن ورودی مسافر به ترکیه بدون ویزا در ترکیه و ورود به روسیه با ویزا برای مسافری
۵	شناخت و معرفی آثار تاریخی	معرفی تنوع‌های فرهنگی و تاریخی و آثار تاریخی ترکیه به جهان
۵	سیاست نظام گردشگری	بسته بودن سیاست نظام گردشگری روسیه نسبت به ترکیه با کشورهای همسایه
۴	ورود روس‌ها به ترکیه	ورود مسافری متعدد از روسیه به ترکیه و پذیرایی ترکیه از روس‌ها
۳	عدم ورود ترک‌ها به روسیه	ورود بسیار پایین مسافری ترک به روسیه

بر اساس تحلیل‌های ارائه‌شده از سوی خبرگان سیاست کلی حوزه گردشگری ترکیه این است که فضای ورود مسافری به کشور ترکیه به‌آسانی و راحتی و در ارزان‌ترین حالت ممکن باشد تا بتواند با این سیاست آورده اقتصادی مناسبی را برای کش. ر رقم بزند. مسافری به روسیه برخلاف ترکیه، باید فرایندهای سخت‌وسخت ویزا و ورود به کشور را طی کنند که بسیاری از مسافری را برای گردشگری به روسیه دچار تردید می‌کند. از طرفی سیاست‌های خاص سیاسی و امنیتی حاکم بر روسیه یکی دیگر از مانع‌های ورود گردشگر به روسیه است. آغاز جنگ روسیه علیه اوکراین یکی از دلایل مهم کاهش گردشگر در روسیه است و از این فرصت ترکیه به بهترین شکل ممکن به نفع خود برای جذب گردشگر در کشور خود از کشور روسیه و کشورهای دیگر استفاده کرده است.

مبادلات تجاری

یکی دیگر از متغیرهای دخیل در روابط دو کشور، مبادلات تجاری می‌باشد. این دو کشور دارای روابط تجاری گسترده‌ای با هم هستند و این مبادلات به ویژه بعد از ۱۹۹۰ روند روبه گسترشی را شاهد بود. در ۱۹۹۰ میزان مبادلات تجاری دو کشور حدود ۲۰۰ میلیون دلار بود که این رقم در سال ۲۰۰۴ به بالای ۱۰ میلیارد دلار رسید و این حجم از مبادلات افزایشی نزدیک به ۲۰ درصد را نشان می‌دهد (نعمتی زرگرانی، ۱۳۸۱: ۱۲۵). با این‌که ترکیه سهم قابل توجهی را در تجارت محصولات شیمیایی، مواد غذایی، ابزار و ماشین‌آلات و منسوجات را در بازار روسیه دارد اما این روسیه است که در کف‌ی سنگین ترازوی تجارت قرار گرفته است. با اعلام ترنیلدز، وزیر انرژی ترکیه، مبادلات تجاری بین دو کشور به‌زودی به بیش از ۱۰۰ میلیارد دلار می‌رسد (بلاسر، ۲۰۱۱). عامل عمده‌ای که سبب به وجود آوردن این حجم عظیم از مبادلات تجاری میان دو کشور، علاقه و اشتیاق سرمایه‌گذاران به این مسئله است. در روسیه، شرکت‌های ترکیه‌ای وجود دارند که به لابی‌گری معروف می‌باشند و تولید مشروبات الکلی، محصولات الکترونیکی و همچنین در زمینه ساخت‌وساز به ایفای نقش می‌پردازند و اشتیاق فراوانی در سرمایه‌گذاری در روسیه از خود نشان می‌دهند. در طرف دیگر نیز سرمایه‌گذاران روسیه در ترکیه نیز بیشتر در حوزه‌های ارتباطی فعالیت می‌کنند. البته این نکته نیز نباید فراموش شود که حجم ارتباطات

تجاری ترکیه و روسیه با کشورهای قفقاز جنوبی (آذربایجان، گرجستان و ارمنستان) بیشتر از حجم این مبادلات آن‌ها با یکدیگر است و از این رو از این جهت هم بین آن‌ها رقابتی جدی وجود دارد.

جدول ۳: رقابت روسیه و ترکیه در حوزه اقتصادی در قفقاز

تکرار	مقوله	مفاهیم
۵	توازن سیاسی	سیاست خارجی چندبعدی و متوازن ترکیه و سیاست بسته روسیه به دلیل تحریم
۴	دیپلماسی اقتصاد قوی	منافع اقتصادی و فعال شدن دیپلماسی اقتصادی ترکیه در مقابل روسیه
۴	نیمه اروپایی	تلاش برای وصل شده به اقتصاد اروپا به عنوان کشوری نیمه اروپایی ترکیه و تحریم روسیه به دلیل جنگ با اوکراین
۴	توسعه تجارت	توسعه روابط تجاری و سرمایه‌گذاری در ترکیه و بسته‌تر شدن شرایط سرمایه‌گذاری در روسیه
۳	حمایت از سرمایه‌گذاران	توسعه حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی مخصوصاً سرمایه‌گذاران کشورهای همسایه
۳	اصلاحات اقتصادی	اصلاحات اقتصادی ترکیه و افزایش دستمزد و محدودیت اقتصادی در روسیه
۳	تقویت حوزه اقتصادی	تقویت حوزه اقتصادی ترکیه در بازارهای مصرف قفقاز

بر اساس تحلیل‌های ارائه شده از سوی خبرگان یکی از اهداف اقتصادی ترکیه در منطقه توسعه روابط تجاری، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی ترکیه و همکاری‌های مشترک در زمینه‌های مختلف اقتصادی و تجاری است. پس از فروپاشی شوروی منطقه آسیای مرکزی و قفقاز و بازارهای مصرف آن برای کشورهای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای اهمیت یافت ترکیه نیز برای به دست آوردن بازار منطقه و صدور کالا و خدمات خود به این مناطق وارد عمل شد با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، اصلاحات اقتصادی ترکیه روند تندتری به خود گرفت و رشد اقتصادی این کشور از سرعت بیشتری برخوردار شد. در سند استراتژیک ترکیه آمده است که ترکیه باید تا سال ۲۰۲۱ بتواند جز ۱۰ قدرت اقتصادی برتر جهان باشد. ترکیه با اهداف و برنامه‌های اقتصادی، قومی و مذهبی به منطقه آسیای مرکزی و قفقاز توجه نموده و کوشیده است تا در منطقه نفوذ جدی پیدا نماید و این نفوذ به ویژه در حوزه‌های اقتصادی بسیار مهم و قابل توجه بوده است به طوری که حتی با وجود قطع روابط رسمی با کشور ارمنستان در سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۰ چهارمین شریک تجاری خارجی ارمنستان بوده و از سال ۲۰۰۸ تاکنون شریک تجاری خارجی دوم آذربایجان و حجم مبادلات تجاری آن‌ها در برخی سال‌ها تا سه میلیارد دلار بوده است.

مدیریت کریدورهای اصلی انرژی

اگرچه ترکیه و روسیه در حوزه انرژی مبادلات گسترده‌ای دارند اما اولویت‌های امنیتی متفاوت این دو کشور به حوزه انرژی سرایت کرده و آن را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. در سال‌های اخیر، تصمیم‌گیران هر دو کشور در مسئله عرضه انرژی (در مورد ترکیه) و بازارهای صادراتی (در مورد روسیه) و همچنین مسیرهای ترانزیت (هم ترکیه و هم روسیه) برای کاهش وابستگی به سایر کشورها، از استراتژی «تنوع سازی» پیروی می‌کنند (یزدانی، ۱۳۹۶: ۱۳۰).

تحولات و رویدادهای انقلابی در منطقه خاورمیانه به همراه بحران اوکراین باعث ایجاد تحولات اساسی در محیط استراتژیک مشترک دو کشور گردید و سیاست‌های انرژی آن‌ها را در تضاد با یکدیگر قرار داد. ترکیه خواستار این بود که به قطب اصلی انرژی در منطقه تبدیل شود و روسیه نیز در پی آن بود که بتواند در مسیرهای انتقال انرژی سهم عمده‌ای داشته باشد (لیلیا، ۲۰۱۲: ۲۰)^۱. به گونه‌ای که در عمل شاهد آن هستیم، ترکیه بازیگری است که در بیش از ۷۰ درصد خطوط انتقال انرژی دارای سهم است و قطب اصلی انتقال انرژی به اروپا می‌باشد و از این شرایط برای تبدیل شدن خود به قطب اصلی انتقال انرژی بهره می‌گیرد (قادری حاجت، ۱۳۹۱: ۸۸). از سوی دیگر استراتژی روسیه برای کنترل ترانزیت انرژی خزر، خاورمیانه و اخیراً مدیترانه شرقی، موجب برخورد با سیاست‌های ترکیه شده است که به دنبال به دست گرفتن نقش کلیدی در کریدور انرژی شرق به غرب است. رهبران روسیه به دلیل مسائلی که با اوکراین و بلاروس دارند، ترکیه را به عنوان یک دولت ترانزیت و یک آلترناتیو استراتژیک برای خود در نظر گرفته بودند، اما روسیه سعی در تقلیل نقش و موقعیت ژئوپولیتیکی ترکیه به یک کریدور ترانزیتی صرف دارد و با توجه به سیاست‌های انحصاری آن‌ها در کنترل مسیرهای ترانزیتی انرژی، تبدیل شدن ترکیه به قطب انرژی منطقه و متعاقب آن ظهور رقیب جدید برای روسیه، سناریوی مطلوبی را پیش روی دولت روسیه نمی‌گذارد (سنایی و کرمی، ۱۳۹۱: ۱۶۶-۱۶۷). از این رو، روسیه در پی آن است تا تمامی مسیرهایی که برای انتقال انرژی از ترکیه رد می‌شود را مسدود کرده و خود به جای آن در طرح‌ها مشارکت داشته باشد. به نحوی که روسیه با طرح‌های بزرگی همچون باکو-تفلیس-جیحان، باکو-تفلیس-ارزروم و ناباکو به مخالفت می‌پردازد و طرح‌های جایگزینی مثل سوت-استریم را برای آن ارائه می‌دهد که در آن گاز روسیه با عبور از دریای سیاه به اروپا انتقال داده می‌شود و از کشورهای نظیر بلغارستان، یونان و ایتالیا عبور می‌کند (کارداس، ۲۰۱۴: ۴)^۲. در زیر به سیاست تنوع سازی که از سوی دو کشور اتخاذ شده است اشاره خواهد شد:

الف) ترکیه و سیاست تنوع سازی انرژی

ترکیه همواره خواستار بهره‌برداری از مسیرهای انتقال انرژی بوده است که در آن روسیه مشارکت داده نشود. این کشور با نزدیکی بیشتر به جمهوری آذربایجان در طرح‌های گوناگون از قبیل خط لوله نفت باکو-تفلیس-جیحان و خط لوله گاز باکو-تفلیس-ارزروم به مشارکت با آذربایجان پرداخته است و به گسترش روابط خود در زمینه انرژی پرداخته است. امضا قراردادهای مختلف بین این دو کشور نیز این سیاست را تسریع کرده است. این دو کشور در سال ۲۰۱۱ قرارداد گازی امضا کردند که در آن ۶ میلیارد متر مکعب گاز به ترکیه فروخته شده است. همچنین این دو در طرح ترانس-آناتولی نیز به مشارکت پرداختند که در آن گاز ایستگاه دوم شاه دنیز از طریق ترکیه به اروپا صادر می‌شد (سنایی و کرمی، ۱۳۹۱: ۱۶۶-۱۶۷). البته باید متذکر شد که ترکیه علاوه بر آذربایجان به ذخایر موجود در منطقه خاورمیانه نیز توجه نشان می‌دهد و سیاست‌های خاص خودش را در آن به کار می‌برد. به طوری که در سال ۲۰۰۶ توافق‌هایی را با کشورهای خاورمیانه به ویژه با اردن و سوریه و لبنان به امضا رساند تا در انتقال گاز کشورهای عربی به ترکیه و از آنجا به اروپا سهیم باشد (بلگین، ۲۰۱۳: ۳)^۳.

1 Lilia

2 Kardas

3 Bilgin

در بخش نفت نیز این کشور در سال ۲۰۱۳ به عربستان سعودی و عراق به جای ایران تمایل پیدا کرد. آن‌ها با اقلیم کردستان عراق نیز در این زمینه روابط نزدیکی داشتند و امروزه نیز این همکاری پابرجا است (ترین، ۲۰۱۳: ۳۹).^۱ منابع انرژی‌های تجدید پذیر نیز حوزه‌ی دیگری از سیاست‌های تنوع‌سازی ترکیه در قبال روسیه را تشکیل می‌دهد. بر اساس سند چشم‌انداز ۲۰۲۸ ترکیه باید سهم انرژی‌های تجدیدپذیر، به ۳۰ درصد از کل انرژی مورد نیاز ترکیه برسد. از این رو برنامه‌ریزی‌هایی در خصوص انرژی خورشیدی، زمین‌گرمایی و بادی برای تولید برق صورت گرفته است. آن‌ها در پی این هستند که نیروگاه‌های برق‌آبی خود را از ۲۱۳ به ۱۳۰۰ و توربین‌های بادی را از ۱۱۰۰ مگاوات به ۲۰ هزار مگاوات افزایش بدهند (اوکت، ۲۰۱۰: ۳).^۲

ب) روسیه و سیاست تنوع‌سازی انرژی

روسیه نیز همچون ترکیه سیاست تنوع‌سازی انرژی را در مسیرهای انتقال انرژی اتخاذ کرد و حتی در اسناد رسمی از جمله سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ آن را لحاظ کرده است. براساس این سند تنوع بخشیدن به خطوط انتقال انرژی به اروپا، تلاش در پایین آوردن وابستگی‌های انتقال و ترانزیتی و همچنین توجه به بازارهای آسیا و شرق آسیا برای ایجاد تنوع در بازارهای صادراتی ضروری است (یزدانی، ۱۳۹۶: ۱۲۹). روسیه در بحث انتقال گاز به بازارهای جهانی همواره به کشورهای اوکراین و بلاروس وابستگی شدیدی داشت اما بحران‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۹ اوکراین، موقعیت روسیه را برای این امر با دشواری مواجه ساخت. از این رو سیاست تنوع‌سازی با محوریت طرح‌هایی چون خط لوله سوت-استریم و نورد-استریم مورد توجه قرار گرفت؛ اما نکته‌ی جالب آن است که ترکیه نیز از کشورهای استراتژی است که در این طرح‌ها مشارکت دارد و این خود عامل عمده‌ای است که باعث نگرانی روسیه شده است. روسیه حتی برای صدور نفت خود به اروپا نیز به تنگه‌های ترکیه نیازمند است (کارداس، ۲۰۱۴: ۴). تغییر واقعیت‌های میزان تولید انرژی توسط روسیه و همچنین وجود چالش‌های امنیتی حاصل از وابستگی این کشور به کریدورهای ترانزیتی ترکیه و اوکراین باعث بازبینی سیاست‌های صادراتی روسیه و درک اهمیت بازارهای آسیایی به ویژه چین شد. با توجه به نیازهای روبه‌رشد انرژی در آسیا به ویژه در چین؛ به احتمال زیاد بازارهای شرقی نقش پررنگی در استراتژی تنوع‌سازی بازارهای صادراتی روسیه بازی خواهند کرد. البته باید توجه داشت که تغییر چنین سیاست‌هایی در حوزه واردات و صادرات انرژی از طریق خط لوله، هم‌زمانی و هم‌هزینه‌براست و روسیه برای عملیاتی ساختن این استراتژی، نیازمند سرمایه‌گذاری بیش از ۵۰ میلیارد دلار است (تورباکو، ۲۰۰۸). به‌طور خلاصه، دو کشور وابستگی زیادی در حوزه انرژی به یکدیگر دارند اما به دلایل امنیتی به سیاست تنوع‌سازی روی آورده‌اند و این مسئله در بلندمدت سبب کاهش همکاری‌های اقتصادی و سیاسی بین آن‌ها می‌شود. اونیش و یلماز معتقدند که علت اصلی سمت‌گیری‌های متضاد و متعارض دو کشور در حوزه انتقال انرژی، نگرش‌های سیاسی متفاوت آن‌ها در باب نظام‌های سیاسی موجود در خاورمیانه و کشورهای عربی است، زیرا آن‌ها به شدت از تغییر توازن به ضرر خویش نگران‌اند (کارداس، ۲۰۱۴: ۴).

1 Trenin

2 Oktem

3 Torbakov

جلب اعتماد و وابستگی کشورهای دیگر در همراهی با سیاست‌های راهبردی امنیت ملی

روسیه و ترکیه سمت‌گیری‌های متضاد و متعارضی را در سیاست خارجی خود داشته‌اند که مهم‌ترین آن در مناقشه قره‌باغ و بحران سوریه نمود یافته است. اگرچه دو کشور در سال‌های بعد از ۲۰۰۲ به گسترش همکاری‌های خود پرداختند اما همچنان به دنبال تقویت و افزایش جایگاه خود در منطقه‌اند و با یکدیگر بر سر نفوذ بر آسیای مرکزی و قفقاز به رقابت می‌پردازند. علاوه بر این، اگر ترکیه بخواهد مناسبات خود را به سمت روسیه سوق دهد، در این صورت اتحادیه اروپا را از دست خواهد داد. این در حالی است بخش اعظمی از تجارت خارجی ترکیه با اتحادیه اروپا صورت می‌گیرد و اروپا اصلی‌ترین متحد امنیتی آن‌ها به حساب می‌آید (علی اف، ۲۰۱۲: ۵۶). با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه، دو کشور به دنبال افزایش مناسبات خود در حوزه‌های مختلف تجارت و جهانگردی و همچنین انرژی برآمدند، اما در عین حال برای ایجاد موازنه‌ی جهانی و منطقه‌ای دارای رقابت‌های پنهانی با یکدیگر نیز بودند و در حالی که به منافع هم احترام می‌گذاشتند، از وقوع تنش‌های جدی در این زمینه نیز جلوگیری می‌کردند. در این دوران بود که دو کشور در نواحی دریای خزر و آسیای مرکزی به مقابله با نفوذ کشورهای دیگر در منطقه پرداختند (مختاری، ۱۳۹۹: ۱۴۹). سیاست‌های مذکور در دوران پوتین نیز ادامه پیدا کرد اما برخی از اقدامات ترکیه سبب شد که دیدگاه روسیه تغییر یافته و سیاست‌های خارجی متناقضی رخ بدهد. بحران سوریه و قرار گرفتن دو کشور در جبهه مقابل هم و همچنین گسترش ناتو به سمت روسیه با استقرار رادار موشکی در خاک ترکیه از این جمله‌اند. البته باید بر این نکته تأکید کرد که بحران سوریه را می‌توان مهم‌ترین و جدی‌ترین عامل در افزایش تضاد و تنش‌های سیاسی میان روسیه و ترکیه دانست، زیرا هر دو کشور دارای سیاست‌های متفاوت و متناقضی در قبال سوریه‌اند. ترکیه دارای مواضع غرب‌محور است و همواره از مخالفان دولت سوریه حمایت می‌کند اما روسیه دارای نگرشی متفاوت به این بحران است و از دولت حاکم بر سوریه پشتیبانی می‌کند. اختلافات این دو کشور در سایر مناطق از جمله آسیای مرکزی و قفقاز نیز مزید بر علت است. آن‌ها در مورد قره‌باغ، گرجستان و بخش یونانی نشین قبرس نیز اختلافات اساسی دارند که هر کدام از این موارد می‌تواند در تیرگی روابط دو کشور نقش داشته باشد (کارداش، ۲۰۱۴: ۴).

جدول ۴. رقابت روسیه و ترکیه در حوزه انرژی در قفقاز

تکرار	مقوله	مفاهیم
۴	فرصت‌طلبی	کاهش فروش گاز روسیه به اروپا به دلیل جنگ با اوکراین و فرصت‌طلبی ترکیه در این حوزه
۵	فقر و غنای انرژی	فقر انرژی ترکیه و واردات گاز از کشورهای همسایه و غنی بودن انرژی در روسیه
۳	ترانزیت انرژی	هدف ترکیه تبدیل شدن به قطب ترانزیت انرژی از شرق اروپا
۴	چهارراه انرژی	ترکی سازی خطوط لوله یا سیاست چهارراه انرژی
۵	حمایت غرب و آمریکا	حمایت غرب به ویژه ایالات متحده آمریکا از این سیاست و سیاست دیگر آمریکا مبنی بر عبور نکردن خطوط لوله از ایران و روسیه و انزوای این دو کشور
۳	محصور بودن منطقه قفقاز	محصور بودن منطقه قفقاز در خشکی و عدم دسترسی به آب‌های آزاد
۳	تضعیف موقعیت روسیه	تضعیف موقعیت روسیه در ارمنستان توسط ترکیه
۴	مشارکت روسیه	مشارکت روسیه در طرح‌های انرژی و خطوط لوله و رقابت با ترکیه و آمریکا در این خصوص

بر اساس تحلیل‌های ارائه‌شده از سوی خبرگان در کنار جنبه‌های امنیتی، قفقاز جنوبی از جنبه‌های اقتصادی نیز برای روسیه حائز اهمیت است عمده‌ترین مساله از این جهت نفت یا امنیت انرژی برای روسیه است. عنصر نفت از سه جهت در منظر اقتصادی روسیه جلب توجه می‌کند. اولی پیوند ساختارهای نفتی روسیه با این منطقه است به‌طور کلی اقتصاد در شوروی، پیشین اقتصادی مبتنی بر تقسیم‌کار و پیوستگی متقابل با محوریت مسکو. است نفت قفقاز نیز در این راستا بخشی از مجموعه کلی اقتصاد به‌هم‌پیوسته کشورهای مستقل مشترک‌المنافع است. دوم عنصر خارجی در بهره‌برداری و اکتشاف نفت قفقاز و عمدتاً جمهوری آذربایجان است. بخشی از نفت جمهوری آذربایجان در سواحل دریایی خزر قرار دارد و روسیه مخصوصاً نسبت به مشارکت شرکت‌های غربی در بهره‌برداری از این منابع نفتی به‌صورت قراردادهای دوجانبه بین جمهوری آذربایجان و شرکت‌های مزبور حساس می‌باشد و روسیه را به آسیای مرکزی وصل نماید. کنترل قفقاز جنوبی به معنای حفظ وابستگی انرژی اروپا به روسیه و تقویت جایگاه بین‌المللی روسیه به عنوان یک قدرت بزرگ خواهد بود. لذا موضوع اقتصادی و نفتی منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی برای روسیه به‌مثابه یک موضوع امنیتی است و اثرات جدی بر روی رفتارهای امنیتی این کشور دارد. تهدید واقعی برای دستیابی و حفظ عنوان قدرت بزرگ در منطقه باشد کولایی و دیگران، پیش: ۱۱۹). از دست دادن اتحادیه اروپا به عنوان بازار فروش نه‌تنها تهدیدی علیه اقتصاد و وضعیت موجود است، همچنین شانس روسیه برای به‌کارگیری وابستگی انرژی اروپا به عنوان یک سلاح و اهرم حیاتی علیه غرب را از بین می‌برد؛ بنابراین از آنجا که قفقاز جنوبی تنها راه برای اروپا در راستای تنوع سازی منابع دریافت انرژی است، این منطقه اهمیت زیادی برای روسیه پیدا می‌کند. کنترل قفقاز جنوبی به معنای حفظ وابستگی انرژی اروپا و تقویت جایگاه خود به عنوان قدرت بزرگ خواهد بود از این رو این منطقه برای روسیه اهمیت زیادی دارد از طرف دیگر کشورهای قفقاز جنوبی از لحاظ اقتصادی به روسیه وابسته می‌باشد. یکی از مهم‌ترین ابعاد سیاست خارجی ترکیه در منطقه سیاست خطوط لوله و انتقال انرژی از طریق خاک ترکیه به سایر نقاط دنیا و یا به عبارتی تبدیل این کشور به کانون انرژی جهانی می‌باشد. موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک دسترسی به آب‌های آزاد و واقع شدن در جایگاهی میان شرق و

غرب، عالم به ترکیه موقعیتی ممتاز داده است. موقعیت جغرافیای استراتژیک ترکیه از آن ناشی می‌شود که این کشور از یک طرف در همسایگی خاورمیانه روسیه و منطقه دریای خزر قرار گرفته است که ۴۷ درصد ذخایر انرژی جهانی را در خود جای داده‌اند و از طرف دیگر در مجاورت اروپا به عنوان مصرف‌کننده ۱۷ درصد گاز جهانی قرار گرفته است.

جدول ۵: روابط تجاری ترکیه با کشورهای حوزه قفقاز

سال	آذربایجان		گرجستان		ارمنستان	
	صادرات	واردات	صادرات	واردات	صادرات	واردات
۱۹۹۶	۳۳۹/۹	۳۹/۲	۱۱۰/۳	۳۲/۵	-	-
۲۰۰۰	۲۳۰/۴	۹۵/۶	۱۳۱/۸	۱۵۵/۳	-	-
۲۰۰۲	۲۳۱/۴	۶۴/۶	۱۰۳/۲	۱۳۷/۹	-	-
۲۰۰۴	۴۰۳/۹	۱۳۵/۵	۱۹۹/۷	۳۰۶/۷	-	-
۲۰۰۶	۳۸۸	۳۸۵	۴۰۸	۳۴۴/۸	-	-
۲۰۰۷	۱۰۵۶	۶۲۴	۶۶۴/۱	۲۸۹/۶	-	۰,۱
۲۰۰۸	۶۲۶	۸۰۷	۹۹۷/۸	۵۲۵	-	۱,۵
۲۰۰۹	۱۰۷	۹۰۶	NA	NA	-	-
۲۰۱۰	۱۷۰	۷۷۱	NA	NA	-	-

ماخذ: موسسه دولتی آمار ترکیه

بحران‌های سیاسی

چچن

عامل اصلی که از جانب بحران چچن سبب ایجاد ناامنی در منطقه قفقاز (جنوبی و شمالی) می‌شود باز شدن پای کشورهای غربی، ترکیه و به ویژه آمریکا به این منطقه است. وجود مشکلات و دشواری‌های اساسی در زمینه‌های داخلی بحران چچن باعث شده است که کشورهای دیگری از قبیل ایالات متحده آمریکا وارد منطقه شده و به ایفای نقش پردازند و این امر اهداف آمریکا از جمله کنترل و حضور در مسیرهای ترانزیت انرژی، کاهش نفوذ روسیه در آسیای مرکزی و قفقاز و به تبع آن در دریای سیاه و خزر و بیرون راندن روسیه از مناطق مذکور را تقویت می‌کند. از دید مقامات روسیه، کشورهایی از قبیل عربستان، پاکستان، ترکیه و آمریکا به حمایت و پشتیبانی از مبارزان شمال می‌پردازند و از این طریق با ناآرام کردن همسایگان روسیه در چچن و داغستان که از مناطق مهم انتقال انرژی هستند، باعث کاهش نقش روسیه و افزایش نفوذ ترکیه در خطوط انتقال انرژی شده‌اند (کورنل و همکاران، ۲۰۰۴: ۲۶)^۱. به‌طور کلی با استقلال احتمالی ایالت خودمختار چچن پیامدها و نتایج نامطلوبی در منطقه قفقاز جنوبی و قفقاز شمالی نمایان می‌شود. اولین پیامد این است که در صورت استقلال چچن، این امر باعث تبدیل شدن آن به یک الگو برای دیگر ایالات فدراسیون روسیه می‌شود. دومین نکته اینکه این ایالت به محور اصلی انتقال اسلحه و همچنین مواد مخدر تبدیل می‌شود و گذشته از آن شبه نظامیان از آن به عنوان

مرکز و پایگاه آموزشی استفاده می‌کردند. نکته آخر هم این‌که چچنی‌ها همواره به دنبال ایجاد و تأسیس دولت متحده خلق‌های قفقاز بوده‌اند و این عامل سبب می‌شد تا با بهره‌گیری از اوضاع متشنج سیاسی و اقتصادی این منطقه، به تحریک مردم بپردازند. به‌ویژه که جمهوری داغستان حکم دروازه خاورمیانه را دارد و روسیه می‌تواند از مسیر چچن به خاورمیانه و دریا راه پیدا کند.

بحران قره‌باغ

بحران قره‌باغ، امروزه در ابعاد منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، بسیار مهم و تأثیرگذار است. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، قره‌باغ به چالشی اساسی بین دو کشور ارمنستان و آذربایجان تبدیل شد و به همین دلیل پس از آن درگیری‌های بسیار شدید و خونینی رخ داد و طبق آمار ارائه‌شده حدود ۵۰ هزار نفر جان خود را از دست دادند و حدود ده‌ها هزار نفر دیگر نیز آواره شدند. موقعیت ژئوپلیتیک و استراتژیک قره‌باغ این منطقه را به کانون رقابت بین بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای تبدیل کرده است؛ بنابراین در کنار عوامل داخلی و ترتیبات این دو کشور در بحران قره‌باغ، وجود منافع بین‌المللی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد (کاگاپتی، ۲۰۰۹). بحران قره‌باغ و درگیری‌های شدید میان آذربایجان و ارمنستان، سبب قرار گرفتن ترکیه و روسیه در جبهه‌های مقابل یکدیگر شده است؛ در یک طرف روسیه از ادعاهای ارضی ارمنستان حمایت می‌کند و در طرف دیگر ترکیه با توجه به تنش‌هایی که از دیرباز با ارمنی‌ها دارد، از ترجیحات و سیاست‌های مرزی جمهوری آذربایجان در منطقه قره‌باغ حمایت می‌کند (فیروزی، ۱۳۸۹: ۹۶-۹۷). این مسئله زمانی شدت گرفت که جمهوری آذربایجان خواستار عضویت در پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) شد که در نتیجه‌ی آن روسیه همکاری‌های نظامی خود با کشورهای منطقه را افزایش داد و جای پای خود را در قفقاز جنوبی تقویت و مستحکم کرد (احمدی پور و لشگری، ۱۳۸۸: ۶۱). در واقع هدف اصلی روسیه از این اقدامات این بود که به ناتو و آمریکا هشدار دهد که قفقاز حوزه‌ی نفوذ وی بوده و حضور قدرت‌ها و بازیگران دیگر در آن، واکنش شدید روسیه را به همراه خواهد داشت. در طرف دیگر، آذربایجان به عنوان متحد استراتژیک برای ترکیه و غرب در منطقه، نقش ویژه‌ای در تأمین منافع منطقه‌ای آن‌ها (به‌ویژه در حوزه انرژی و نحوه‌ی انتقال آن) دارد. این تقابل‌ها و یارگیری‌ها در قفقاز جنوبی به شدت بر معادلات سیاسی منطقه تأثیر گذاشته است.

بحران اوت ۲۰۰۸ گرجستان

وجود شرایط خاص امنیتی، ژئوپلیتیکی و اجتماعی در منطقه قفقاز جنوبی باعث درهم‌تنیدگی عمیقی در آن شده است به گونه‌ای که کوچک‌ترین حرکت در یک نقطه یا واحد به سرعت بر نقاط دیگر تأثیر می‌گذارد (اونیس و ییلماز، ۲۰۱۶: ۳۷)؛ بنابراین، به رسمیت شناختن سیاسی مناطقی مانند اوستیای جنوبی و آبخازیا از سوی روسیه منجر به تقابل این کشور با آمریکا و اتحادیه اروپا شد و روابط منطقه‌ای را در روابط دو کشور روسیه و ترکیه تحت تأثیر قرار داد. در جریان این بحران، مقامات سیاسی ترکیه از سوی افکار عمومی و به ویژه ارتش تحت فشار قرار گرفتند تا پاسخ مناسبی به

1 Cagaptay

2 Onis & Yılmaz

تلاش‌های روسیه برای احیای نفوذ خود در قفقاز و منطقه دریای سیاه نشان دهند به موازات این چالش، در نوامبر ۲۰۰۸ اعلام شد که روسیه اطلاعاتی دارد که نشان می‌دهد، گرجستان مزدورانی از کشورهای مختلف از جمله ترکیه را برای مبارزه با نیروهای روسی در اوستیای جنوبی به خدمت گرفته است. با توجه به سابقه حضور نیروهای داوطلب ترکیه در جنگ چچن، این موضوع مورد توجه محافل سیاسی و امنیتی روسیه قرار گرفت. در پی این گزارش مقامات روسیه، ترکیه را در فهرست کشورهای تامین کننده تجهیزات نظامی و نیروی انسانی گرجستان قرار دادند و این کشور را به مشارکت در نسل‌کشی دولت گرجستان در اوستیای جنوبی متهم کردند (کاگاپتی، ۲۰۰۹). همچنین، به رسمیت شناختن استقلال دو منطقه جدا شده از گرجستان به ویژه آبخازیا از سوی روسیه، پیامدهای نامطلوبی برای سیاستمداران حزب حاکم عدالت و توسعه در ترکیه داشت. زیرا بیش از ۵۰۰۰۰۰ شهروند ترکیه مردمی از نژاد آبخاز هستند و کمیته انسجام آبخازیا و قفقاز یکی از گروه‌های شناخته شده‌ای است که برای دستیابی به اهداف این اقلیت قومی تلاش می‌کند. در گذشته، آنکارا با استفاده از این لابی و روابط نزدیک آن‌ها با دولت مرکزی گرجستان، تلاش‌های ناموفقی برای میانجی‌گری بین جدایی طلبان تفلیس و آبخازیا انجام داد. پس از به رسمیت شناختن استقلال آبخازیا توسط روسیه، کمیته مذکور دولت ترکیه را تحت فشار قرار داد تا موضعی مشابه موضع روسیه اتخاذ کند. از سوی دیگر، بحران ۲۰۰۸ در گرجستان باعث تحركات دیپلماتیک نسبتاً گسترده آنکارا برای حل این بحران شد. به موازات طرح صلح نیکلا سارکوزی و برقراری مذاکرات صلح در ژنو با حمایت سازمان امنیت و همکاری اروپا برای حل بحران جدایی طلبانه در گرجستان و کاهش تنش در روابط مسکو و تفلیس، مقامات آنکارا نیز سیاست ۲+۳ را پیش نهادند. این سیاست بر مشارکت ترکیه و روسیه با سه کشور قفقاز جنوبی برای ایفای نقش در این بحران تأکید داشت. اردوغان چندین سفر به باکو، مسکو و تفلیس داشت تا این ایده را عملی کند. پس از نشست معاونان وزرای امور خارجه ترکیه، روسیه و سه کشور قفقاز جنوبی که در ۸ دسامبر ۲۰۰۸ در هلسینکی با تلاش سازمان همکاری و امنیت اروپا برگزار شد، مقامات پنج کشور در مورد ماهیت و اهداف این طرح گفت‌وگو کردند اما تاکنون اهداف، سازوکارهای تصمیم‌گیری و ساختار این طرح همچنان در دستور کار مذاکرات است و مشخص نیست این طرح چه زمانی و چگونه اجرایی می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، قفقاز جنوبی به عنوان منطقه‌ای با خلأ قدرت معرفی شد که توجه بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مانند روسیه، ترکیه، اتحادیه اروپا و آمریکا را جلب کرد. در این میان، روسیه و ترکیه به دلیل همسایگی و نزدیکی جغرافیایی، حساسیت خاصی نسبت به این منطقه دارند. هر دو کشور تلاش کرده‌اند روابط خود را با جمهوری‌های تازه استقلال یافته قفقاز جنوبی تنظیم کنند و در این راستا، رقابت‌های سیاسی و اقتصادی بین آن‌ها شکل گرفته است. ترکیه به دنبال گسترش نفوذ خود در قفقاز جنوبی از طریق قدرت نرم، دیپلماسی فرهنگی و همکاری با غرب است. در مقابل، روسیه به دلیل اهمیت امنیت ملی خود و تأثیرات مستقیم قفقاز جنوبی بر آن، به دنبال حفظ هژمونی خود در این منطقه است. این دو کشور با وجود ظرفیت‌های همکاری، به دلیل رقابت‌های تاریخی و ایدئولوژیکی، در بسیاری از موارد با تنش‌های سیاسی مواجه هستند. در نهایت، رفتارهای روسیه و ترکیه در قفقاز جنوبی را می‌توان بر اساس

واقع‌گرایی تهاجمی تحلیل کرد. ترکیه به دنبال افزایش قدرت و امنیت ملی خود از طریق گسترش نفوذ است، درحالی‌که روسیه به دنبال احیای قدرت خود و تقویت امنیت ملی‌اش در برابر تهدیدات ناتو و غرب است.

با توجه به نتایج به دست آمده، پیشنهادهاتی به شرح ذیل قابل ارائه است:

۱. کشورهای قفقاز جنوبی می‌توانند با ایجاد یک پلتفرم دیپلماسی چندجانبه، به کاهش تنش‌ها و تقویت همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی بین خود و بازیگران منطقه‌ای کمک کنند.
۲. توسعه همکاری‌های اقتصادی: ایجاد پروژه‌های مشترک اقتصادی و انرژی بین جمهوری‌های قفقاز جنوبی و کشورهای همسایه می‌تواند به تقویت روابط و کاهش وابستگی به قدرت‌های بزرگ کمک کند.

منابع و مأخذ

- ۱) اباذری، مرتضی، رضازاده، حبیب، وکریم‌زاده، محمد (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی روابط ترکیه و ایران با جمهوری آذربایجان (با رویکرد ساختار- کارگزار)، *تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، ۳(۷): ۲۴۵-۲۸۵.
- ۲) احمدی پور، زهرا، ولشگری، احسان. (۱۳۸۸). تبیین ژئوپلیتیکی رقابت قدرت جهانی در منطقه خزر با در نظر گرفتن نقش فزاینده قدرت آمریکا در منطقه، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۶۸، ۷۷-۵۹.
- ۳) انیسی، لیلیا. (۱۳۹۱)، تاثیر تحولات سوریه بر روابط روسیه و ترکیه از ۲۰۱۱ تا کنون، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده علوم سیاسی.
- ۴) بزرگمهر، مجید، وطباطبایی، سید مهدی (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی سیاست خارجی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی تا ۲۰۱۵، *فصلنامه سیاست خارجی*، ۳۱(۲): ۱۰۹-۱۵۰.
- ۵) پسندیده، سمیه (۱۳۹۰). نقش انرژی در سیاست خارجی روسیه، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۷۴، ۸۹-۱۰۸.
- ۶) تقی نژاد فشتکه، مرجان، (۱۴۰۳). بررسی سیاست خارجی آمریکا در قبال جمهوری آذربایجان و نقش آن در بحران قره‌باغ، *مجله آفاق علوم انسانی*، شماره ۸۹ (جلد سوم)، صفحه ۴۷ تا ۵۹.
- ۷) زارعی، بهادر، قربانی، سعید، و حکمت‌آرا، حامد. (۱۴۰۲). بررسی مقایسه‌ای دیپلماسی فرهنگی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی پس از فروپاشی شوروی، *مجله مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ۴۸، صفحه ۱۰۰ تا ۱۱۹.
- ۸) سنایی، مهدی و کرمی، جهانگیر. (۱۳۹۱). *روابط ایران و روسیه*، تهران: انتشارات موسسه مطالعات روسیه، آسیای مرکزی و قفقاز؛ ایراس، چاپ اول.
- ۹) عطایی، فرهاد، شکاری، حسن، وعزیزی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). سیاست خارجی دولت «عدالت و توسعه» ترکیه در منطقه قفقاز جنوبی، *نشریه راهبرد*، ۲۱ (۶۳)، ۳۶-۶۶.
- ۱۰) فلاحت پیشه، حشمت اله، شربتبی، وحید، ومظفری، محمدمهدی (۱۳۹۴). سیاست خارجی ترکیه در قفقاز جنوبی و منافع ایران و روسیه، *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۴(۱۲)، ۳۷-۶۰.
- ۱۱) فیاضی، محسن (۱۳۸۶). رقابت پیرامون انرژی آسیای مرکزی و قفقاز، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۶۰، ۱۴۱-۱۶۸.
- ۱۲) فیروزی، رضا (۱۳۸۹). تأثیر روسیه بر روند سیاست خارجی جمهوری‌های قفقاز، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۷۰، ۹۵-۱۲۱.
- ۱۳) قادری حاجت، مصطفی، ونصرتی، حمید رضا (۱۳۹۱). اهداف ژئوپلیتیکی قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در آسیای مرکزی، *فصلنامه بین‌المللی ژئوپولیتیک*، ۸، ۶۳-۹۵.
- ۱۴) گل‌محمدی، ولی (۱۳۹۴). پویایی‌های امنیتی روابط روسیه و ترکیه، *فصلنامه روابط خارجی*، ۷(۴).
- ۱۵) گودرزی، مهناز، ومعبودی نژاد، فرشته (۱۳۹۵). قدرت نرم ترکیه در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی. *فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۹۳، ۱۵۸-۱۲۳.

- ۱۶) مختاری، عبدالله (۱۳۹۹). ابعاد نفوذ رژیم صهیونیستی در جمهوری آذربایجان از منظر تأثیرگذاری بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. *امنیت ملی*، ۱۰(۳۷)، ۱۲۷-۱۵۰.
- ۱۷) مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۸). *بررسی بازار گردشگری روسیه (ظرفیتها، موانع و راهکارها)*.
- ۱۸) میرانوف (۱۳۷۵). عوامل ایجاد شرایط ژئوپولیتیک در مرزهای جنوبی روسیه، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۱۴، ۲۰۷-۲۱۴.
- ۱۹) ولیقلی‌زاده، علی (۱۴۰۳). تبیین ژئواستراتژیکی ظرفیت‌های روابط همسایگی ایران با جمهوری آذربایجان. *مجله سیاست*، شماره ۷۰، ۵۱۵-۵۳۹.
- ۲۰) یزدانی، عنایت‌الله (۱۳۸۵). ژئوپولیتیک نفت در منطقه خزر و نقش آمریکا: بازدارندگی جدید، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۵۶، ۳۳-۵۲.
- ۲۱) یزدانی، عنایت‌الله، وخیری، مصطفی (۱۳۹۶). رویکرد سیاست خارجی ترکیه در منطقه قفقاز با تأکید بر جمهوری آذربایجان، *نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۲۲(۹۸)، ۱۲۷-۱۵۶.
- 22) Ahlawat, D., & Hughes, L. (2018). India–China stand-off in Doklam: aligning realism with national characteristics. *The Round Table*, 107(5), 613-625.
- 23) Alenezi, D. A. (2020). US rebalance strategy to Asia and US-China rivalry in South China Sea from the perspective of the offensive realism. *Review of Economics and Political Science*.
- 24) Aliyev, E. (2012). Azerbaijan-Turkish Relation (1992-2012): A Foreign Policy Account.
- 25) Ayar, B., Arslan, O. (2024). Trembling Chessboard: The Effects of Changing Russian-Turkish Relations in the South Caucasus. *International Trends*.
- 26) Balcer, A. (2011). Turkey as a Source of Inspiration for Arab Spring: Opportunities and Challenges. Available at: <http://www.ume.edu.mt>, (Accessed on: 30 September. 2013).
- 27) Cagaptay, S. (2009). The AKP's Foreign Policy: The Misnomer of Neo-Ottomanism. *Turkey Analyst*, 2(8), 1-3.
- 28) Cornell, S. E., McDermott, R., O'Malley, W., Socor, V., & Starr, S. F. (2004). Regional Security in the South Caucasus: *The Role of NATO*. Johns Hopkins University.
- 29) Craig, A. J., & Valeriano, B. (2018). Realism and cyber conflict: security in the digital age. *Realism in Practice*, 85. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj>.
- 30) Çuhadar, E. and B. G. Punsmann (2012), Reflecting on the two Decades of Bridging the Divide: Taking Stock of Turkish-Armenian Civil Society Activities, *Ankara: Tepav*. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj>.
- 31) [Reflecting_on_the_Two_Decades_of_Bridging_the_Divide___Taking_Stock_of_Turkish_Armenian_Civil_Society_Activities.pdf](#)
- 32) Gulgun, Mubariz, Guliyeva. (2024). Türkiye's goals in the South Caucasus. *Політикус*.
- 33) Kardas, S. (2014). The Russia-Ukraine Crisis: Preliminary Reflections on Turkey's Policy. *The German Marshall Fund of the United States*.
- 34) Larson, D. W. (2021). Realism: Excavating a historical tradition. In *Routledge Handbook of Historical International Relations*. Routledge, 71-79.

- 35) Lenczowski, G. (1997). The Caspian oil and gas basis: a new source of wealth?. *Middle East Policy*, 5(1), 111-120.
- 36) Lilia, A., Arakelyan., Hanna, Samir, Kassab. (2024). Continuing Russian-Turkish Competition in the Caucasus: New Imperialism?. *RUSI Journal*.
- 37) Lilia A. (2012). Russian Energy Policy in t South Caucasus, in Maria Raquel Freire and Roger E. Kanet, eds., *Russia and Its Near Neighbours: Identity, Interests and Foreign Policy* Houndmills, UK: *Palgrave Macmillan*, 2012.
- 38) Marabyan, K.P. (2022). Features of Turkey's Modern Policy on the Southern Caucasus.
- 39) Öktem, K. (2010). New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans. *European Studies Centre, University of Oxford*, 2-57.
- 40) Rich, B., & Moore-Gilbert, K. (2019). From defense to offense: realist shifts in Saudi foreign policy. *Middle East Policy*, 26(3), 62-76.
- 41) Torbakov, I. (2008). The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations.
- 42) Trenin, D. (2013). From Damascus to Kabul: Any Common Ground between Turkey and Russia?. *Insight Turkey*, 15(1).

آسیب شناسی پراکنده رویی و گسترش افقی کلانشهر اهواز براساس مدل کوکوسو (COCOSO)

زهرانظری

دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاداسلامی، سمنان، ایران

سعید کامیابی^۱

استاد، گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاداسلامی، سمنان، ایران

عباس ارغان

دانشیار، گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاداسلامی، سمنان، ایران

چکیده

رشد سریع جمعیت شهری جهان به خصوص در کشورهای در حال توسعه، یکی از چالش‌های عمده برای دولت‌ها و سازمان‌های برنامه‌ریزی است. طی دهه‌های اخیر از میان‌الگوی‌های مختلف رشد شهری، الگوی رشد پراکنده به روند مسلط توسعه فضایی در بسیاری از کشورها تبدیل شده است. هدف این پژوهش شناسی پراکنده رویی و گسترش افقی کلانشهر اهواز انجام شده است. پژوهش حاضر در زمره تحقیقات کاربردی و با روش تحلیلی-توصیفی می‌باشد. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای-اسنادی و پیمایشی است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از تکنیک تصمیم‌گیری چند معیاره کوکوسو استفاده شده است. یافته‌های حاصل از روش کوکوسو، مناطق ۱ و ۸ شهر اهواز با حرف اختصاری B و با کسب وزن نهایی ۲/۹۴ در آزمون کوکوسو مطلوب‌ترین وضعیت و شرایط را به خود اختصاص داده است. مناطق ۲ و ۶ شهر اهواز با حرف اختصاری D و با کسب وزن نهایی ۱/۴۹ نامطلوب‌ترین وضعیت و حداقل اثرگذاری را در میان سایر محدوده‌ها نسبت به مولفه‌های مطالعاتی کسب نموده است. نتیجه اینکه با توجه به پیامدهای نامطلوب رشد پراکنده و در راستای دستیابی به توسعه پایدار و شکل پایدار شهری، الگوی رشد فشرده به عنوان الگوی توسعه آتی شهر پیشنهاد می‌شود.

کلمات کلیدی: پراکنده رویی، گسترش افقی، زیست‌پذیری محلات شهری، کلانشهر اهواز

مقدمه

رشد سریع جمعیت شهری جهان به خصوص در کشورهای در حال توسعه، یکی از چالش‌های عمده برای دولت‌ها و سازمان‌های برنامه‌ریزی است. امروزه ۵۴ درصد از جمعیت جهان در مناطق شهری سکونت دارند پیش‌بینی می‌شود که در سال ۲۰۵۰ نزدیک ۶۸ درصد افزایش یابد (United Nations, 2018:1). بدون شک نتیجه اجتناب‌ناپذیر این روند گسترش فضایی شهرها فراتر از حد مرزها به مناطق پیرامونی به منظور جذب جمعیت رو به رشد شهری خواهد بود (Mohammadian, 2016). در ایران پس از افزایش درآمدهای نفتی در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی رشد شتابان شهرنشینی آغاز و بر نرخ مهاجرت روستا به شهر افزوده شد (شهسوریان، ۱: ۱۳۹۰). در سیستم مدیریت شهری نوین برای رفع این مشکلات و چالش‌ها، الگوهای متعددی ارائه شده است. ذکر این مسأله ضروری است که افزایش سریع جمعیت، توأم با گسترش سریع شهرنشینی و شهری شدن مشکلات فراوانی را در کشورهای مختلف پیش روی سیاستگذاران و مسئولین به خصوص مدیران شهری و دست‌اندرکاران بدنه سیستم شهری به جا گذاشته است (خواجه‌نیا، ۱۴۰۲: ۷۱).

شهر اهواز به عنوان کلانشهر نوظهور ناشی از استقرار صنایع نفتی و با توجه به روند گسترش بی‌رویه کلان‌شهر اهواز و نبود نظام مشخص در روند گسترش آن، هم‌اکنون دارای مساحت حدود ۲۲۰۰۰ هکتار است (امان‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۴). به گونه‌ای که با رشد افسارگسیخته و به مراتب فراتر از ظرفیت و ساختار زیربنایی، خودپذیری جمعیت بسیار زیادی شده است (آذرشب، ۵: ۱۳۹۶). به دلیل افزایش جمعیت، توسعه صنایع نفتی، مرکزیت استان، استقرار خدمات شهری، جذب جمعیت شهرها و روستاهای استان در دهه‌های گذشته و... عواملی مانند قوانین و مقررات شهرسازی، طرح‌های جامع شهری منجر به گسترش ناموزون و عدم استفاده از فضاهای داخل شهر و ایجاد ۵۷۷۳ هکتار زمین بایر در محدوده شهر شده است (آروین و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۴). از این رو در این پژوهش درصدد پاسخگویی به سوال زیر است: کدام یک از محدوده‌های شهر اهواز از نقطه‌نظر میزان پراکنده‌روئی شهری در توسعه شهری به تبع از کیفیت زیست‌پذیری شهری، وضعیت مطلوب‌تری را دارد؟ هدف پژوهش بررسی عوامل موثری که منجر به ایجاد پراکنده‌رویی شهری اهواز شده و تاثیرات هر یک از آنها.

مبانی نظری

گسترش فیزیکی شهر

گسترش شهری در اکثر نقاط جهان در مقیاس‌های زمانی و فضایی مختلف رخ می‌دهد (Xiong & Tan, 2018:25). رشد فیزیکی به کل افزایش محدوده شهر یا به اصطلاح گسترش افقی ظاهر می‌گردد و رشد عمودی به صورت درون‌ریزی جمعیت شهری و الگوی رشد فشرده نمایان می‌شود (عبدی قروچای، ۱۳۹۲: ۱۷). رشد و گسترش شهری فرآیندی پیچیده است که از طریق تعاملات فاکتورهای زیستی، فیزیکی و انسانی در فضا و زمان، در مقیاس‌های گوناگون رخ می‌دهد. گسترش شهری می‌تواند در هر مکانی و با فرم‌های گوناگون رخ دهد، می‌تواند با همان تراکم در نواحی ساخته شده موجود رخ دهد و یا تراکم کمتر و یا بیشتر داشته باشد (ترکی، ۱۳۹۸: ۹۴). از دیدگاه سیستماتیک، رشد شهری می‌تواند به فرآیند خودبخودی و خودسازماندهی تقسیم گردد. رشد خودبه‌خودی نتیجه یک الگوی یکنواخت و پراکنده که شامل اجزای تصادفی بیشتری است. در حالی که رشد خودسازماندهی نتیجه الگوی تجمع فضایی است که با فعالیت‌های اجتماعی-اقتصادی بیشتری همراه است. توسعه شهری شامل گسترش فیزیکی و تغییرات عملکردی است (Pramanik & Stathakis, 2016:6). رشد شهری و

پراکنده رویی مترداف نیستند (Stathakis & Tsilimigkas, 2014:43) پراکنده رویی یک نوع رشد شهری است اما یکی نیستند. به طور خاص پراکنده رویی یک نوع رشد بیش از حد و بدون برنامه شهری است (Razin & Rosentraub, 2000:8) پراکنده رویی فرم شهری با توسعه تراکم پایین، غیرفشرده اغلب پراکنده، جهشی، نواری یا خطی و در نتیجه الگوهای نامناسب سفر است (Ewing, 1994:520; Wassmer, 2000:2).

مفهوم پراکندگی و پراکنده رویی شهری

اصطلاح «پراکنده رویی» ترجمه‌ی عبارت (Urban Sprawl) در زبان انگلیسی است. فرهنگ لغت لانگمن ذیل واژه‌ی (Sprawl) چنین آورده «گسترش با فاصله و غیرجذاب ساختمانها در سطحی وسیع» (Longman, 2009) راجر کیوس پراکنده رویی را «گسترش بی مورد سکونتگاه‌ها در یک شهر» (Caves, 2005:426) تعریف نموده است و رابرت کوان نیز آن را: ۱- ساخت وسازهای کم تراکم و عمدتاً مسکونی که به عنوان توسعه‌ی بیرونی یک منطقه‌ی شهری ایجاد می‌شوند و ۲- توسعه‌ای که در فاصله‌ی دورتر از فاصله امکان پذیر برای پیاده‌روی ایجاد میشود، دانسته است (Kwan, 2010:631) به طور کلی پراکندگی دارای چهار شاخص اصلی می‌باشد: تراکم مسکونی، اختلاط کاربری (فاصله کاربریها تا محل سکونت) تراکم اشتغال در سطح محلات و شبکه بندی خیابان‌ها (Ewing et al, 2002:791).

الگوی پراکندگی از دهه‌ی ۱۹۶۰ در گفتمان شهری به طور جدی مطرح و تا مدت‌های مدیدی به عنوان پدیده‌های مختص شهرهای آمریکایی در نظر گرفته می‌شد که به خاطر وفور زمین‌های ارزان، ساخت بیرویه‌ی جاده‌ها و تولید بیش از اندازه ماشین در این کشور رخ داد (Meshkini, 2013:118) اما این امروزه به پدیده‌های جهانی تبدیل شده، که بیشتر شهرهای کشورهای توسعه یافته و درحال توسعه با آن روبرو هستند (زیاری و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۶). اولین نشانه‌های ظهور پراکنده رویی شهری و حومه نشینی را می‌توان به اوایل قرن حاضر و طرح ایده باغ شهرهای ابنزر هوارد و رواج آن رجوع داد. هوارد عقیده داشت که راه حل مسائل کلان شهرهای بزرگی چون لندن ایجاد خوشه‌هایی از شهرهای جدید است که به واسطه ارتباطی عملکردی با شهر مرکزی پیوند خورده اند (طیبیان و اسدی، ۱۳۸۷: ۶).

پراکنده رویی اغلب به رشدی بدون برنامه و کنترل نشده و با تراکم اندک اطلاق می‌شود که در اراضی پیرامونی شهر و به صورت پراکنده و گسسته از هسته اصلی آن شکل خواهد گرفت که در این فرایند زمین با سرعت بیشتری نسبت به رشد جمعیت مصرف می‌شود (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۷:۷۰).

اشکال گسترش شهر و رشد افقی آن، از لحاظ کیفیت سکونت و الگوی فضایی رشد قابل بررسی است. در رابطه با کیفیت سکونت بررسی نمونه‌ها نشان داده است که رشد جمعیت و افزایش نسبت شهر نشینی در سراسر جهان دو الگوی متفاوت سکونتی را در پیرامون شهرهای بزرگ جهان به وجود آورده است (پورمحمدی و قربانی، ۱۳۸۲: ۸۶). اما از نظر الگوی فضایی رشد، پراکنده رویی می‌تواند سه الگوی متفاوت داشته باشد که عبارتند از: رشد جداگانه و منزوی که ویژگی آن وجود یک یا چند نقطه‌ی توسعه نیافته با فاصله‌ای از پهنه‌های توسعه یافته است. رشد خطی یا کریدوری که به شکل رشد خطی از پهنه‌ی توسعه یافته فاصله گرفته است. این الگو اغلب در اطراف یک راه جدید یا یک کریدور شکل می‌گیرد. رشد خوشه‌ای که

ویژگی اصلی آن چگالی بالای آن نسبت به دو نوع دیگر است می تواند توده ای بزرگ و به هم فشرده از سکونت و فعالیت با فاصله ای قابل توجه از پهنه‌ی توسعه یافته باشد (Bhatta, 2010:10) تراکم واحدهای مسکونی یا پراکندگی آنها در سطح گسترده‌ی شهر، منطقه‌ی صنعتی شهر، هسته‌های فرعی شهر، خیابانها و معابر زمین‌های بایر شهری و سایر کاربری‌های شهری از عوامل مهم در شکل دهی به شهر هستند، اما این عوامل در مناطق مختلف یکسان عمل نمی کنند و به همین دلیل حتی در یک کشور نیز اشکال و فرم‌های گوناگونی از شهر وجود دارد (شکویی، ۱۳۸۷: ۲۵۷).

علل پراکنده رویی شهری

علل رشد شهری و پراکنده رویی شهری شبیه به یکدیگر هستند. در بسیاری از موارد از یکدیگر قابل تفکیک نبوده زیرا رشد شهری و پراکنده رویی ارتباطات داخلی زیادی با یکدیگر دارند. به هر حال تشخیص این امر مهم است که رشد شهری ممکن است بدون وقوع پراکنده رویی مشاهده شود، اما پراکنده رویی باعث رشد شهری در مناطق شهری می شود. برخی از این دلایل به عنوان مثال رشد جمعیت ممکن است نتیجه آن در ارتباط با رشد فشرده و یا در ارتباط با رشد پراکنده باشد (Bhatta, 2010:17).

از پیامدهای پراکنده رویی شهری می توان به هزینه زیرساخت‌های تجمیع شده و خدمات عمومی، ناکارآمدی انرژی، ناهمخوانی در ثروت، تاثیرات بر حیات وحش و اکوسیستم، هدر رفت زمین‌های کشاورزی، کاهش کیفیت هوا، تاثیرات بر کیفیت و کمیت آب و تاثیرات بر جامعه و سلامت اجتماعی اشاره نمود (Banai, 2014:56). یکی از پیامدهای پراکنش شهری تخریب زمین‌های کشاورزی و محیط طبیعی است. اکثر شهرهای ایران در مراحل اولیه شکل‌گیری، با هدف استفاده از خاک‌های مرغوب برای زراعت در کنار و یا در میان اراضی مرغوب زراعی استقرار یافته‌اند و به مرور زمان همراه با گسترش روستاها و تبدیل آنها به شهر و سپس توسعه شهرها، اراضی مرغوب زیر پیکر شهرها مدفون شده و فعالیت‌های زراعی ناگزیر به سمت اراضی نامرغوب عقب‌نشسته است (Vahediyan Beyg et al., 2012:4). در کشورهای در حال توسعه بهترین زمین‌های کشاورزی زیر پوشش توسعه‌ی شهری، ساختمانها و تجهیزات شهری قرار می‌گیرد، اما در کشورهای توسعه یافته اروپا و امریکای شمالی بهترین و وسیع‌ترین زمین‌های نواحی مادرشهری به بخش کشاورزی اختصاص می‌یابد و بیشتر این زمین‌ها در طرح‌های دولتی با عنوان طرح کاربری زمین‌های ملی مورد حفاظت قرار می‌گیرد (Jahanbin and zarei, 2012:52) همچنین محیط طبیعی جایگاه و محل استقرار پروژه‌های شهری است. اگرچه عناصر و مولفه‌های طبیعی در حس جهت‌یابی و معنا یافتن محیط بسیار واجد ارزش است و کیفیت سیمای محیط را بالا می‌برد، ولی بررسی‌ها نشان می‌دهد در شهرهایی که از توسعه فیزیکی شتابانی برخوردارند بسیاری از مظاهر و مناظر طبیعی از بین رفته است (Mahmoudzadeh, 2007: 105). از جمله پیامدهای نامطلوب الگوی رشد پراکنده شهری می‌توان به افزایش سهم فضاهای باز و گسستگی شهری، کاهش تراکم جمعیت و جدایی‌گزینی اجتماعی (Hess, 2002:2). استفاده‌ی ناکارآمد از زمین و تحمیل هزینه‌های سرسام‌آور بر زیرساخت‌های شهری (Zhang, 2000:123) تخریب مزارع و محیط زیست، افزایش نیاز به استفاده از اتومبیل و در نتیجه ازدیاد میزان آلودگی هوا و کاهش تعاملات اجتماعی (Johnson, 2001) اشاره کرد. به‌طورکلی پراکندگی شهری باعث فقدان فضاهای باز، ترافیک انبوه، مصرف بیش از حد انرژی می‌گردد (زیاری و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۶).

پیشینه توسعه و پراکنش شهری در ایران

سناریوی رشد شهر در مدل ارگانیک که تا دوره پهلوی و بخصوص قبل از اصلاحات ارضی دهه ۴۰ در توسعه فضایی شهرها حاکمیت داشته و تأثیر آن بیشتر به صورت درونریزی جمعیت شهری بوده است. در این فرآیند تغییرات ساختاری عموماً محتوایی بوده و الگوی رشد شهر فشرده مانده بود. سناریوی دیگری که شهرهای ایران در ربع قرن اخیر در مرحله رشد شهری از سرگذرانده، مدل رشد غیر ارگانیک بوده است. در این فرآیند رشد فضایی بسیار سریع تر از رشد جمعیت و نیاز واقعی شهر بوده و شهرها دچار گسترش پراکنده بیرونی‌های شده است (تقوایی و سرایی، ۱۳۸۳: ۱۸۷) این مسأله در دوران پس از انقلاب اسلامی پیچیده تر گردید. رشد سریع جمعیت شهری پس از انقلاب زمینه ساز گسترش انفجاری در شهرهای کشور بخصوص شهرهای بزرگ بود. به طوری که در اکثر شهرها روند سطح اشغال شده شهری بر روند رشد جمعیت پیشی گرفت و این پدیده بر دامنه بحران‌های زیست محیطی، زیر ساختی و اقتصادی شهرها افزود و مدیریت‌های شهری را با مشکلات عدیده ای مواجه کرد. به طور کلی، دلایل و عوامل عمده رشد سریع و گسترش فیزیکی شهرهای ایران را می‌توان در قالب موارد ذیل دسته بندی کرد:

۱- فقدان مبانی آمایش سرزمین در ایران.

۲- رشد جمعیت شهر نشین کشور

۳- قوانین زمین شهری در دوران پس از انقلاب اسلامی (کامروا، ۱۳۸۳: ۱۰۵).

۴- طرح‌های توسعه شهری (سازمان عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۱: ۹۵).

۵- نادیده گرفتن فرایندهای شهرنشینی ایران (سعیدنیا، ۱۳۸۳: ۱۱۸).

۶- سیاست‌های واگذاری زمین و آماده سازی زمین (عزیزی، ۱۳۸۲: ۱۳).

وجود عوامل فوق باعث گردیده تا گسترش سریع شهری در ایران به پدیده ای تبدیل گردد که تبعات آن در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و زیست محیطی می‌تواند به طور عام به عنوان یکی از مسائل حاد جامعه تلقی شده و به طور خاص از جمله موضوع‌های پیچیده شهرسازی کشور باشد (پورمحمدی و جام کسری، ۱۳۹۰: ۳۸).

گسترش افقی^۱

گسترش افقی شهر واژه ای است که در نیم قرن اخیر در قالب اصطلاح "اسپرال" ادبیات پژوهش‌های شهری وارد شده است. اسپرال یا پراکنندگی اصطلاحی است که به معنای رشد سریع و پراکنده نواحی متروپل و حتی شهرهای کوچک است که در برخی موارد تا نواحی روستایی یا مرز ده شهر کشیده شده است (شهسواریان، ۱۳۹۰: ۱۴). سابقه‌ی کاربرد این اصطلاح به اواسط قرن بیستم بازمی‌گردد؛ زمانی که در استفاده‌ی بی‌رویه از اتومبیل شخصی و توسعه‌ی سیستم بزرگراه‌ها، بسط فضاهای شهری در آمریکا رونق گرفت (Hess, 2001:4) و به معنای مصرف بی‌رویه از زمین، توسعه‌ی یکنواخت و بی‌وقفه، توسعه‌ی غیرمتداوم جهشی و استفاده‌ی ناکارآمد از زمین است (Piser, 2006:353) علل آن را می‌توان شامل رشد جمعیت، وفور زمین، عدم تمرکز اشتغال، اولویت‌های مسکن‌خانه‌های مجزا و امن، همسایگی‌های حومه‌های شهری با علف‌زارهایی در

پسکرانه و یک یا دو ماشین برای رفت و آمد)، نابودی مرکز شهر (دراثر تراکم ترافیک، تخریب محیطی، مسکن بی رونق، کیفیت ضعیف مدارس عمومی، جنایت، فقدان دسترسی به فضای باز و نابودی زیرساختها) و... (رهنما و عباس زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

زیست پذیری

زیست پذیری مفهومی کلی است که تاکنون تعاریف متعددی برای آن ارائه شده است. بیشتر محققین آن را مفهوم دشوار برای اندازه گیری و تعریف بیان کرده اند. چنانکه ساوتورث معتقد است زیست پذیری مفهوم نسبتاً مبهم است که توسط افراد مختلف به صورت های گوناگون تفسیر می شود و هیلن ضمن اشاره به عدم توافق درباره ابعاد و ویژگی های زیست پذیری، آن را همچون چتری می داند که معان متفاوت را در بر می گیرد (دولت‌شاه، ۱۴۰۲: ۴۹).

دپراس و همکاران^۱ (۲۰۱۶) به بررسی الگوها، فرآیندهای پراکنده رویی شهری و تاثیرات آن بر روی ساختار شهری منطقه متترال بین سال های ۱۹۶۶ تا ۲۰۱۰ پرداخته اند و نتایج به دست آمده، به وضوح نشانگر تغییرات عمیقی در چشم انداز شهری به لحاظ ساختاری و عملکردی در این منطقه است.

نانگروو همکاران^۲ (۲۰۱۷) در پژوهشی به «بررسی پراکنده رویی شهری در (Srinagar) با استفاده از نسخه اصلاح شده (SCATTER) (پراکنده رویی شهر و حمل و نقل: از ارزیابی تا توصیه ها) و هزینه حمل و نقل (دفتر تحقیقات حمل و نقل ایالات متحده) پرداخته اند. ارزیابی آنها نشان داد که بزرگترین مرکز شهری در محیط شکننده هیمالیا طی چهل سال گذشته به شیوه بی‌قاعده رشد کرده است که منجر به توزیع نامناسب امکانات شهری، متغیرهای اجتماعی - اقتصادی و محیطی شده است. این پدیده در شهر سریناگر به عنوان تهدیدی برای دستیابی به شهرنشینی پایدار مشاهده شده است.

ابودو و همکاران^۳ (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «برنامه ریزی نواحی منفصل با کنترل پراکنده رویی شهری در شهرداری آروا، اوگاندا با استفاده از سنجش ازدور و سیستم اطلاعات جغرافیایی و ماتریس زنجیره مارکوف» نتایج نشان داد که شهرنشینی باعث ایجاد فرصت های اقتصادی و ظهور شهرک های غیر برنامه ریزی شهری و همچنین رشد و گسترش پراکنده ی شهری شده است.

هان^۴ (۲۰۲۰) در پژوهشی براساس داده های استانی در چین در سال های ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۱ به بررسی تأثیر رشد شهرنشینی و جمعیت بر کیفیت محیط زیست از منظر پراکنده رویی شهری پرداخته است و به این نتایج دست یافته که بیشتر استانها از پراکنده رویی شهری رنج می برند و هر دو گسترش بیش از حد سریع فضای شهری و رشد بیش از حد سریع جمعیت شهری میتوانند CO₂ را تشدید کنند.

آروین و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله ای با عنوان «سنجش الگوی پراکنده رویی و شناسایی حوزه های عمل توسعه درونی شهر (نمونه موردی: شهر اهواز)» یافته های پژوهش نشان می دهد که مناطق درون زای شهر شناسایی شده شامل بافت فرسوده، بافت مخروطه، بافت حاشیه نشین، اراضی بایر می باشند.

1 – Daprac et al

2 – Nengroo et al

3 – Abudu et al

4 - Han

آذرشب (۱۳۹۶) در پایان نامه خود با عنوان «بررسی توسعه فیزیکی و ارائه الگوی راهبردی جهت گسترش بهینه کلانشهر اهواز با استفاده از RS-GIS» نتایج نشان داد در سطح مدل‌های پیش بینی کننده اراضی کشاورزی با وزن های ۰/۱۱۸ و ۰/۱۰۱، بیشترین اهمیت و مهم ترین عامل تغییر یافته در روند گسترش فیزیکی شهر اهواز بوده است.

نوری و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله ای با عنوان «تحلیل تطبیقی روند پراکنده رویی شهری در شهرهای استان خراسان شمالی (مطالعه موردی شهرهای اسفراین و بجنورد)» یافته‌های پژوهش نشان داد که بر اساس مدل هلدرن، ۸۴ درصد از رشد فیزیکی شهر اسفراین در فاصله سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۹۵ مربوط به رشد جمعیت و حدود ۱۶ درصد نیز مربوط به رشد افقی و اسپرال بوده است. این شرایط برای شهر بجنورد نیز حدود ۸۸ درصد به رشد جمعیت و حدود ۱۲ درصد رشد هم مربوط به رشد افقی و اسپرال بوده است که نسبت به شهر اسفراین اندکی متفاوت است.

رستمی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «تحلیل فضایی پراکنده رویی شهری با استفاده از GIS و مدل هلدرن (مطالعه ی موردی؛ شهر بستک، استان هرمزگان)» نتایج به دست آمده نشان می دهد که طرح های تفکیکی بین سالهای ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۹ موجب پراکنده رویی این شهر گردیده است و همچنین دو نوع پراکنده رویی انشعاب خطی و خوشه ای مشاهده شده است. سالاریان و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله خود با عنوان «علل و پیامدهای پراکنده رویی در شهر- منطقه مرکزی استان مازندران» نتایج نشان می دهد بیشترین علل شکل گیری پراکنده رویی در محدوده مطالعاتی شامل سرانه درآمد خانوار، سوداگری زمین و مسکن و قیمت زمین است. در تحلیل پیامدهای پراکنده رویی، شرایط زمینه‌ای توسعه و تغییر ساختار اقتصادی، شرایط علی ناکارآمدی سیستم مدیریت و نظارت، شرایط تداوم شامل تحول اجتماع بومی و تخریب ساختار طبیعی و پیامد تغییر ساختار کالبدی و فضایی منطقه تبیین شد.

شاه حسینی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله خود با عنوان «واکاوای ساختارها و سازوکارهای اثرگذار بر فرایندهای غیررسمی موجد پراکنده رویی در منطقه کلان‌شهری تهران» با توجه به تحلیل داده‌ها، ۴ ساختار اقتصادی و اقتصاد سیاسی، ساختارها و دلایل بنیادین، ساختارهای قانونی و ساختارهای قضایی-حقوقی در سطح کلان و ساختارهای سازمانی-نهادی، بخش خصوصی و اجتماعی در سطح میانی بر فرایندهای غیررسمی زمینه‌ساز تصرف زمین و رشد و گسترش فضایی منطقه کلان‌شهری تهران اثرگذارند.

روش شناسی تحقیق

این پژوهش از نوع تحقیقات کاربردی و از حیث روش، تحلیلی-توصیفی می باشد. جامعه آماری جمعیت ۲۰ سال به بالای شهر اهواز، معادل ۸۰۴۶۱ نفر (مرکزآمار ایران، ۱۳۹۵) و حجم نمونه براساس فرمول کوکران ۳۸۳ نفر بدست آمد. آزمون پایایی توسط نرم افزار SPSS انجام شد و آلفای کرونباخ تمامی متغیرها بیش از ۰/۷ به دست آمد که نشان از پایایی خوب ابزار داشت. جهت تجزیه و تحلیل داده ها: بعد از جمع آوری داده ها و اطلاعات مورد نیاز پژوهش تحلیل نتایج و یافته ها از تکنیک تصمیم گیری چند معیاره کوکوسو استفاده شده است.

شاخص های بعد زیست محیطی در این پژوهش عبارت اند از: افزایش حمل و نقل و توسعه وسایل حمل و نقل با مالکیت شخصی احاطه شده، تغییر زود هنگام کاربری اراضی کشاورزی و روستایی در اطراف شهر اهواز، افزایش مصرف انرژی،

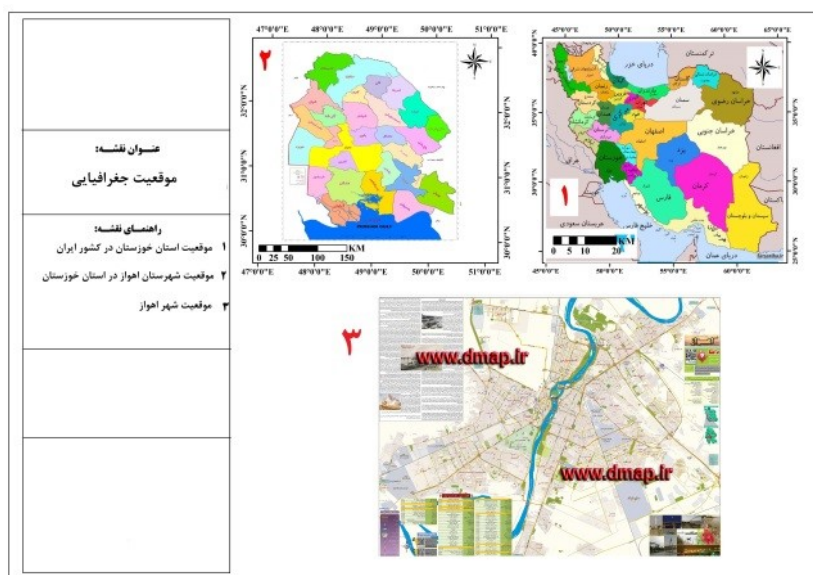
افزایش آلودگی، دفع فاضلاب‌ها به صورت پراکنده و بعضاً در زمین‌های کشاورزی، تهدید امنیت غذایی به علت تخریب اراضی ناشی از خزش شهری، ناکارآمدی شبکه فاضلاب شهری و آلودگی ناشی از آن.

روش کوکوسو

روش COCOSO یا COMBINED COMPROMISE SOLUTION به فارسی با زیر نویس انگلیسی شرح تکنیک جایش در روش تحقیق است نه یافته از تکنیک‌های جدید تصمیم‌گیری چند معیاره می‌باشد که در سال ۲۰۱۸ توسط یزدانی و همکاران ارائه شد. در این روش یک راه حل ترکیبی سازشی برای رتبه بندی گزینه‌ها ارائه می‌شود. این روش یک مدل یکپارچه از روش جمع وزنی ساده (SAW) و مدل ضرب وزنی (WPM) می‌باشد که مراحل آن در ادامه آورده شده است در این روش از دو عبارت WSM و WPM برای ترکیب این روش استفاده شده است. که WSM به معنی مدل جمع وزنی و WPM به معنی مدل ضرب وزنی است.

محدوده مورد مطالعه

شهر اهواز از نظر جغرافیایی، در عرض شمالی $31^{\circ}20'$ و $48^{\circ}40'$ طول شرقی قرار دارد. شهراوه‌از از شمال غربی به شهرستان شوش، از شمال و شمال شرقی به شهرستان شوشتر، از شرق به شهرستان رامهرمز، از جنوب شرقی به شهرستان بندر ماهشهر، از جنوب به شهرستان شادگان، از جنوب غربی به شهرستان خرمشهر و از غرب به شهرستان دشت آزادگان محدود می‌گردد (ملکی و همکاران، ۱۳۹۷:۹).

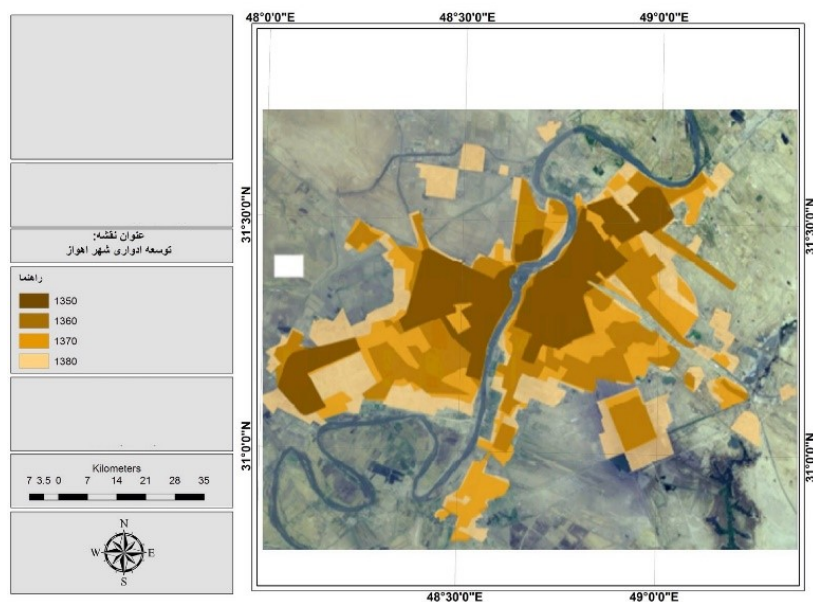
شکل ۱: نقشه محدوده مورد مطالعه

ماخذ: نگارندگان

تجزیه و تحلیل و یافته های پژوهش

روند رشد ادواری شهر اهواز

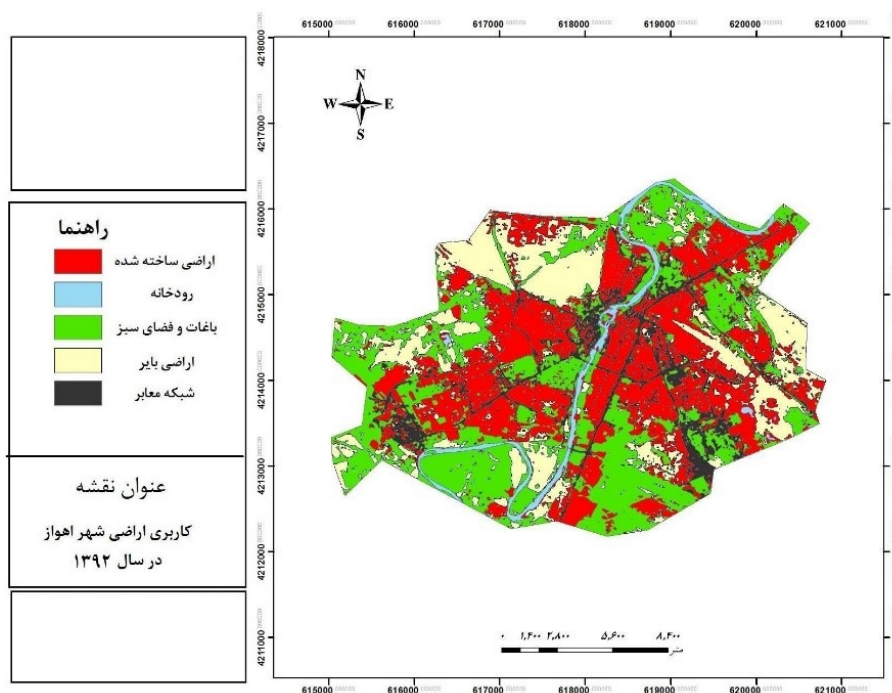
برداشت وضع موجود مطالعات کالبدی نشان می دهد که مساحت شهر اهواز در سال ۱۳۶۵ در حدود ۶۹۰۰ هکتار بوده است. توسعه کالبدی شهر اهواز در سال افق طرح جامع (۱۳۷۰) به ۵۸۹۷ هکتار اراضی جهت توسعه جدید شهری نیاز دارد. این اراضی که به جهت تأمین نیازهای ساکنین شهر بایستی تأمین شود از ۳۸۲۰ هکتار اراضی بایر قابل قبول توسعه کشاورزی، ۷۱۴ هکتار اراضی حاصلخیز کشاورزی دایر، ۱۰۰ هکتار فضای باز و ۵۷ هکتار نخلستان و باغ های اطراف شهر تأمین می شود. طرح جامع دوم اهواز (۱۳۶۷) مانند طرح جامع اول توسعه (۱۳۴۷) شهر اهواز را به صورت افقی در سطوح پیشنهاد داده است که در این راستا ضوابط و مقررات اجرایی طرح جامع بیشتر ساخت وسازهای مسکونی کم تراکم شهری را تشویق می نماید که این امر باعث توسعه افقی شهر به اراضی مجاور میگردد. این محدوده پس از یک دوره پنجساله به ۱۲۲۰۰ هکتار به صورت ناخالص رسیده است که پس از کسر سطوح رودخانه شهری که ۱۵۸۵ هکتار از سطح شهر را پوشانده به ۱۰۶۱۵ هکتار می رسد که با توجه به جمعیت ۷۲۴۶۶۴ نفری در این سال تراکم (۱۳۷۰) به ۶۸ نفر در هکتار میرسد که نسبت به مدت مشابه قبل تراکم در سطح شهر کاهش پیدا کرده است (شریفی، ۱۳۸۵) در فاصله سال های ۱۳۷۵-۱۳۶۵ شهر در جهات جنوب شرقی، شمال و شمال شرقی گسترش یافت و مناطق روستایی چون کوت عبدالله، سید خلف، زرگان و چنیه به دلیل گسترش بیرویه به شهر اهواز الحاق شدند و مناطق جدیدی چون کوی مدرس (خروسیه)، کوی طالقانی (مشعلیه)، کوی آزادی و کوی نفت به شهر اضافه گردید (نادری و همکاران، ۱۳۹۱) این محدوده در سال ۱۳۷۵ به ۲۲۰۰۰ هکتار میرسد که پس از کسر سطح رودخانه محدوده ها واقعی شهر به ۲۰۶۱۵ هکتار میرسد این محدوده جهت تأمین کاربری های مختلف شهری مبتنی بر توسعه افقی بوده و بدون توجه به ارزش قابل توجه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی اراضی حاصلخیز کشاورزی صورت گرفته است. به طوری که هر دو طرح جامع با تشویق توسعه کالبدی افقی تخریب اراضی حاصل خیز کشاورزی و نخلستانها را برای تأمین فضاهای مورد نیاز شهری پیشنهاد نموده اند. مساحت شهر اهواز در یک دوره ۲۰ ساله از ۳۷۰۰ هکتار در سال ۱۳۵۵ به ۲۲۰۰۰ هکتار در سال ۱۳۷۵ توسعه پیدا کرده است به عبارتی در این مدت مساحت شهر اهواز بیش از ۶ برابر توسعه یافته است. و تراکم آن به ۴۱ نفر رسیده است (شریفی، ۱۳۸۵) از سال ۱۳۷۵ به بعد شهر در جهات شمال شرقی و جنوب شرقی گسترش یافت و مناطقی نظیر آزادشهر، پردیس، کوی فرهنگیان و کوی رمضان به عنوان مناطق جدید احداث شد و منطقه ی رویهی دو به سبب گسترش و توسعه در شهر اهواز ادغام گردید. در سال ۱۳۷۶ محدوده ی شهر اهواز با مساحت ۲۲۰ کیلومترمربع بسته شد و از آن پس رشد شهر در اراضی خالی (غالباً کشاورزی و مرغوب) درون محدوده صورت می پذیرفت. در ادامه افزودن نواحی حاشیه شهر، ملاشیه و روستای عین دو و قسمت شمالی منطقه دو، روستاهای محور کوت عبدالله و... به محدوده خدماتی شهر اضافه گردید. بعد از آن شهر در اراضی خالی گلستان، پادادشهر و کوت عبدالله به صورت افقی گسترش یافت و رشد عمودی آن بیشتر در منطقه ی کیانپارس، زیتون کارمندی، کورش و کیان آباد صورت می گیرد و در منطقه ی گلستان و پردیس، ساخت وسازها به صورت انبوه می باشند.

شکل ۲: روند رشد فیزیکی شهر اهواز ۱۳۸۰-۱۳۵۰

ماخذ: نگارندگان

همانطور که گفته شد منطقه ۵ (محور کوت عبدالله) با وسعت ۲۵۵۶۵۹ هکتار در سال ۱۳۹۱ از شهر اهواز جدا گردید و به شهرستان جدید کارون اضافه گردید و بخش جنوبی منطقه ۴ جدا و بعنوان منطقه ۵ جدید تاسیس شد. با بررسی نتایج بدست آمده از تصاویر سال ۱۳۹۲ مشخص می شود که اراضی ساخته شده نسبت به سال های قبل با پیشروی در اراضی بایر حاشیه شهر و در برخی قسمت های باغات جنوبی روند افزایشی بسیار زیادی داشته اند. بررسی روند تغییرات اثبات کننده ی این مدعا است که اراضی ساخته شده بیشترین تغییر و افزایش را داشته است و با درصد کمی تفاوت اراضی بایر در رده دوم قرار می گیرد با این تفاوت که برعکس در اراضی بایر با روند کاهشی روبه رو هستیم. در کاربری فضای سبز و باغات میزان تغییرات به لحاظ سطح چندان چشمگیر نیست ولی به لحاظ پراکنش، افزایش فضاهای سبز درون شهری در قسمت های شمالی و مرکزی شهر، به خصوص در حاشیه ی رود کارون قابل رؤیت می باشد.

شکل ۳: نقشه کاربری اراضی شهر اهواز در سال ۱۳۹۲

ماخذ: نگارندگان

با توجه آنچه گفته شد تغییرات وسعت شهر اهواز را این طور می توان بیان کرد که شهر اهواز در سال ۱۳۳۵، یک دهه قبل از تهیه اولین طرح جامع ۲۵۰۰ هکتار وسعت داشت و در سال ۱۳۴۵ حدود ۲۰۰ هکتار به محدوده شهر افزوده شد. در سال ۱۳۵۵ وسعت شهر به ۳۷۰۰ هکتار رسید بعد از یک دهه و در بحبوحه دفاع مقدس وسعت شهر به ۶۹۰۰ هکتار رسید در سال ۱۳۷۰ وسعت شهر در افق طرح جامع (۱۳۴۷)، ۱۰۶۱۵ هکتار رسید. در سال ۱۳۷۵، با تغییر محدوده طرح وسعت شهر در افق طرح جامع ۲۰۶۱۵ هکتار تغییر کرد و طبق داده های سالنامه های آماری هر وسعت شهر در سال های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ به ترتیب ۲۱۲۵۷ و ۲۱۲۶۶ هکتار بوده و در سال ۱۳۹۱ با توجه به جدا کردن منطقه ۵ از محدوده شهر وسعت شهر به ۱۸۷۰۹/۸۷ هکتار کاهش پیدا کرد.

بعد زیست محیطی

در بعد زیست محیطی مولفه های افزایش حمل و نقل و توسعه وسایل حمل و نقل با مالکیت شخصی احاطه شده (e1)، تغییر زود هنگام کاربری اراضی کشاورزی و روستایی در اطراف شهر اهواز (e2)، افزایش مصرف انرژی (e3)، افزایش آلودگی (e4)، دفع فاضلاب ها به صورت پراکنده و بعضاً در زمین های کشاورزی (e5)، تهدید امنیت غذایی به علت تخریب اراضی ناشی از خزش شهری (e6) و ناکارآمدی شبکه فاضلاب شهری و آلودگی ناشی از آن (e7) می باشد که نتایج حاصل از مصاحبه به شرح جدول زیر می باشد.

جدول ۱: نتایج محاسبات آماری بعد زیست محیطی

مولفه شرح	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7
میانگین	۷/۶۸	۸/۴۸	۶/۶۸	۵/۷۲	۱/۷۹	۳/۳۱	۴/۷۵
میانه	۸	۸	۷	۶	۲	۳	۵
مد یا نما	۸	۸	۷	۶	۲	۳	۵
انحراف معیار	۰/۴۷	۰/۵۰۸	۰/۴۷	۰/۴۵۴	۰/۶۷۵	۰/۴۷	۰/۴۳۵
حداقل وزن	۷	۸	۶	۵	۱	۳	۴
حداکثر وزن	۸	۹	۷	۶	۳	۴	۵
مجموع وزن	۲۲۳	۲۴۶	۱۹۴	۱۶۶	۵۲	۹۶	۱۳۸

شهر اهواز مشتمل بر هشت منطقه می‌باشد که دسته‌بندی در مطالعه حاضر به صورت زیر می‌باشد. مناطق ۳ و ۷ با علامت اختصاری a، مناطق ۸ و ۱ با علامت اختصاری b، مناطق ۴ و ۵ با علامت اختصاری c و مناطق ۲ و ۶ با علامت اختصاری d مورد بررسی قرار گرفته است.

- گام اول: تشکیل ماتریس تصمیم

در واقع اولین گام در تمامی روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره تشکیل ماتریس تصمیم می‌باشد که در رابطه زیر آورده شده است در این رابطه X_{ij} در واقع ارزیابی گزینه m بر اساس مولفه n می‌باشد که این ارزیابی هم می‌تواند بر اساس عبارات کلامی و هم بر اساس داده‌های واقعی (کمی) باشد. عبارت‌های کلامی می‌تواند بر اساس طیف ۵ تایی یا ۹ تایی باشد. وزن‌های ارائه شده برای هر مولفه در هر یک از پهنه‌های مطالعاتی، در واقع میانگین وزن هر مولفه در حجم نمونه شهروندان می‌باشد که محاسبه گردیده است. به علاوه قابل ذکر است نتایج حاصل از وزن مولفه‌ها در روش سوارا نیز در گام دوم روش کوکوسو مورد استفاده قرار گرفته است.

- گام دوم: نرمال‌سازی ماتریس تصمیم

نرمال‌سازی تقریباً در تمام روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره صورت می‌گیرد. در این گام بر اساس روابط زیر ماتریس تصمیم نرمال می‌شود از رابطه اول برای مولفه‌های مثبت و از رابطه دوم برای مولفه‌های منفی استفاده می‌شود. در روابط زیر $\max X_{ij}$ و $\min X_{ij}$ در واقع بیشترین و کمترین مقدار هر ستون مولفه هستند. بر اساس این نرمال‌سازی کلیه درایه‌ها بین عدد ۰ و ۱ قرار می‌گیرند (جدول شماره ۲)

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i x_{ij}}{\max_i x_{ij} - \min_i x_{ij}}; \text{ for benefit criterion} \quad (3)$$

$$r_{ij} = \frac{\max_i x_{ij} - x_{ij}}{\max_i x_{ij} - \min_i x_{ij}}; \text{ for cost criterion} \quad (4)$$

جدول ۲: نرمال سازی ماتریس تصمیم

ماتریس تصمیم گزینه‌های پیشنهادی (مناطق)				شرح / مولفه
d	c	B	a	
۱	۰/۵	۱	۰	A1
۰	۰	۱	۰	A2
۰/۷۱	۰/۱۴	۰	۱	A3
۰/۵	۰/۵	۱	۰	A4
۰/۵	۰	۱	۰	A5
۰	۰/۵	۱	۰	A6
۰	۰	۱	۰	A7
۰/۵	۰/۵	۰	۱	B1
۱	۰	۰	۰	B2
۰	۰	۱	۰	B3
۰	۰	۱	۰	B4
۱	۱	۰	۱	B5
۱	۱	۰	۱	B6
۰	۰	۰	۱	B7
۰/۵	۰/۵	۰	۱	C1
۰	۰	۱	۰	C2
۰	۰/۵	۱	۰/۵	C3
۰	۱	۱	۱	C4
۰/۵	۰/۵	۱	۰	C5
۰	۰	۱	۰	C6
۰	۱	۱	۱	D1
۰	۰	۰	۱	D2
۰	۰/۵	۱	۱	D3
۰	۰	۱	۱	D4
۱	۰	۱	۱	D5
۱	۱	۰	۱	D6
۰	۰	۱	۱	D7
۰/۵	۰/۵	۱	۰	D8
۱	۰	۱	۱	D9
۰	۰/۵	۱	۱	D10
۱	۱	۱	۰	E1
۱	۱	۱	۰	E2

۰	۰	۱	۱	E3
۰/۵	۰	۰/۵	۱	E4
۰/۵	۰	۰	۱	E5
۱	۱	۰	۱	E6
۱	۱	۰	۱	E7
۰	۰	۱	۰	F1
۰	۱	۱	۰	F2
۰/۵	۰/۵	۱	۰	F3
۰/۵	۱	۱	۰	F4
۰/۵	۰/۵	۱	۰	F5
۰/۵	۰/۵	۱	۰	F6
۰	۰/۵	۱	۰	F7
۰	۰	۰	۱	F8
۰	۰	۰/۵	۱	F9
۱	۱	۱	۰	F10
۱	۰	۱	۱	F11
۱	۱	۰	۱	F12
۱	۱	۰	۱	F13
۰	۱	۱	۰/۵	F14
۰	۱	۱	۰	F15
۱	۰	۱	۱	F16
۰	۱	۱	۱	F17
۰	۰/۵	۱	۱	F18
۰	۰	۰	۱	F19

- گام سوم: محاسبه مقادیر جمع وزنی و ضرب وزنی

در این گام بر اساس روابط زیر مقادیر جمع وزنی (S) و ضرب وزنی (P) برای هر گزینه محاسبه می شود در دو رابطه زیر W_j وزن مولفه‌ها می باشد که به عنوان ورودی وارد روش cocoso شده است (جدول شماره ۳)

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}); \quad P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (5)$$

جدول ۳: ضریب نهایی مقادیر ضرب و جمع وزنی

P	S
۱۱۲۳/۴۷۵	۳۲۰۹/۵۶۹
۳۸	۱۰۲/۱۰۹

در این بخش امتیاز گزینه ها بر اساس ۳ استراتژی از ۳ رابطه زیر حاصل می شود. رابطه اول میانگین حسابی امتیازات WPM و WSM را بیان می کند، در حالی که رابطه دوم در مقایسه با بهترین ها، نمرات نسبی WSM و WPM را بیان می کند. رابطه سوم مصالحه ای بین مدل های WSM و WPM است. در این رابطه λ توسط تصمیم گیرنده تعیین می شود اما در حالت ۰/۵ انعطاف پذیری زیادی دارد (جدول شماره ۴)

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad k_{ib} = \frac{S_i}{\min S_i} + \frac{P_i}{\min P_i}$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1-\lambda)(P_i)}{(\lambda \max S_i + (1-\lambda) \max P_i)} \quad (6)$$

جدول ۴: محاسبه نمره ارزیابی گزینه ها بر اساس سه استراتژی

شرح گزینه	K_a	K_b	K_c
A	۰/۲۶۶	۳/۱۷	۰/۷۵۹
B	۰/۳۵۱	۴/۰۹	۱
C	۰/۱۹۵	۲/۰۴	۰/۵۵۷
D	۰/۱۸۷	۲	۰/۵۳۴

گام چهارم: محاسبه امتیاز نهایی و رتبه بندی گزینه های تحقیق در این بخش بر اساس رابطه زیر امتیاز نهایی محاسبه می شود در واقع این رابطه بیانگر جمع میانگین هندسی و میانگین حسابی ۳ استراتژی مرحله قبل می باشد. امتیاز (k) هر گزینه ای بزرگتر باشد نشان از برتری آن گزینه دارد (جدول شماره ۵)

$$K_i = (k_{ia} k_{ib} k_{ic})^{\frac{1}{3}} + \frac{1}{3} (k_{ia} + k_{ib} + k_{ic}) \quad (7)$$

جدول ۵: رتبه بندی نهایی گزینه های مطالعاتی

گزینه	K	رتبه نهایی
A	۲/۲۶	۲
B	۲/۹۴	۱
C	۱/۵۳	۳
D	۱/۴۹	۴

نتیجه گیری و پیشنهادها

یکی از مسائلی که باعث بحران زیست محیطی در شهر اهواز شده به ناآگاهی عامه مردم در خصوص ارزش محیط زیست و عدم اتخاذ سیاستهای مناسب برای استفاده از توانمندی و مشارکت مردم است و همچنین نبود برنامه و سیاست

گزارش مناسب جهت بهره برداری و هدایت سرمایه های اجتماعی در جهت مدیریت و برنامه ریزی محیط زیست را به عنوان یکی از مهمترین دلایل اصلی تخریب و آلودگی محیط زیست در شهر اهواز برشمرد. در مطالعه حاضر ارزیابی آسیب شناسی پراکنده رویی و گسترش افقی کلانشهر اهواز بر کیفیت خدمات و زیست پذیری محلات شهری مورد مطالعه قرار گرفته است. طبق نتایج حاصل از روش کوکوسو، مناطق ۱ و ۸ شهر اهواز با حرف اختصاری B و با کسب وزن نهایی ۲/۹۴ در آزمون کوکوسو مطلوب ترین وضعیت و شرایط را به خود اختصاص داده است. مناطق ۲ و ۶ شهر اهواز با حرف اختصاری D و با کسب وزن نهایی ۱/۴۹ نامطلوب ترین وضعیت و حداقل اثرگذاری را در میان سایر محدوده ها نسبت به مولفه های مطالعاتی کسب نموده است. مهاجرت و اسکان غیر رسمی، ادغام روستاهای واقع در حریم شهری و شبکه راه های ارتباطی از جمله عوامل تشدید پراکنده رویی شهری است. از همین روست که مدیریت رشد کالبدی شهر برای کاهش پراکنده رویی شهر و پرهیز از تغییرات پوشش زمین در ناحیه پیراشهری باید در رأس اولویت های برنامه ریزی و مدیریت شهری قرار گیرد. با تقویت مشارکت و به کارگیری توانایی های افراد، سطح دانش فنی، اجتماعی، سیاسی و محیط زیست مردم ارتقاء یافته و شهروندان شهر اهواز با داشتن این احساس که در محیط زندگی خویش نقشی دارند، رابطه احساسی با محیط برقرار کرده و با تضعیف بی تفاوتی های رفتاری، نظارت بیشتری بر محیط اعمال می نمایند، که این وضعیت به تقویت احساس امنیت فردی و اجتماعی، حفظ و احیاء هویت فرهنگی و اعتقادی و ترویج اندیشه نوع دوستی و تعاون، حفاظت از محیط زیست، برقراری نظم و تعادل کالبدی و رقابت افراد در دستیابی به اهداف مطلوب فردی و جمعی دامن زده و اقشار و گروه های محروم را به تلاش در راه دستیابی به محیطی مناسب برای زندگی در حال و آینده خود و نسل های بعد خود باشند. در نهایت جهت بهبود وضع موجود و دستیابی به محیطی ایده آل، متناسب و مطلوب به ارائه برخی از پیشنهادات کارساز، هدفمند، موثر و منسجم اقدام می گردد که در زیر به این موارد اشاره می گردد.

-اصلاحات مالیاتی است که ممکن است مزیت نسبی را برای بورس بازان زمین کاهش دهد، و به طور خاص ممکن است مالیات سنگین تر زمین های خالی و ساختارها را مورد استفاده قرار دهد.

-سازمان های دخیل در برنامه ریزی محلی می توانند تلاش بیشتری برای کنترل گسترش شهرها انجام دهند. مثال از طریق کنترل مکان و ایجاد خدماتی از قبیل خطوط آب، خطوط فاضلاب و جاده ها. این کنترل می تواند راهبرد «رشد منظم» نامیده شود تا راهبرد «عدم رشد»، که ممکن است عواقب منفی هم داشته باشد، تأثیر محدودیت بر توسعه خانه سازی ممکن است قیمت مسکن موجود را افزایش دهد.

-مقررات منطقه بندی و کنترل تفکیک های زمین را می توان تغییر داد و تقویت بخشید. چنین تغییر و تقویت بخشی، مستلزم همکاری همه سازمانهای مدیریتی محلی است، به نحوی که حمایت دولت مرکزی را هم به دنبال داشته باشد.

- استراتژی اساسی افزایش مقدار زمین است که در حاشیه روستایی شهری توسط واحدهای دولتی محلی خریداری می شود. زمین می تواند از صاحبان کنونی آن به دست آورده شود و بعد به توسعه دهندگان خصوصی که باید شرایط خاصی را رعایت کنند فروخته شود، در این خصوص وام ها و سوبسیدها می توانند به دست آوردن زمین را تسهیل بخشند.

- اجرای طرح های بهسازی و نوسازی بافت قدیم و استفاده‌ی بیشتر از آنها به منظور به جریان انداختن زندگی و سکونت در آنها
- کاهش تخریب اراضی کشاورزی و باغات شهری اطراف شهر
- ایجاد مجتمع‌های مسکونی در نواحی مختلف شهر و توسعه عمودی شهر به عنوان راه حل اساسی برای حل مشکل مسکن شهری و محدود کردن گسترش فیزیکی شهر
- ایجاد و اعمال مقررات قانونی «ممنوعیت ساخت و ساز» در محدوده اراضی جنگلی و کشاورزی در بعد اجرایی
- کنترل بیشتر دولت بر نحوه توسعه فیزیکی با اعمال سیاستهایی همچون انبوه‌سازی و اجرای طرح‌های آماده سازی زمین
- تقویت و رفع ضعف های ناشی از ترکیب کاربری ها در سطوح مختلف شهر به منظور ترکیب فضای زندگی و کار در کنار یکدیگر و از بین بردن نواحی تک کارکردی شهری
- استفاده از ظرفیت های اراضی درون بافتی شهر
- کنترل مکانیزم قیمت اراضی و جلوگیری از منفعت طلبی و سود جوئی اشخاص حقیقی و حقوقی
- تعیین حدود مرزی روستاها و سکونتگاه‌های اطراف
- تأکید بر بهبود نقاط ضعف دسترسی به خصوص در نقاط جنوبی شهر اهواز
- توسعه پیوسته شهر بر مبنای توجه به معیار پیوستگی کالبدی در مناطق ۱ و ۸
- تأکید بر شرایط زیست‌محیطی از نقطه نظر بحران مخرب و گریبان‌گیر آلاینده‌های هوا و اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهایی هدفمند در سطح کلان و خرد در راستای بهبود شرایط زیست‌محیطی و تقویت زیست‌پذیری شهری
- اولویت دادن به استفاده از زمین های بایر و خالی موجود در داخل شهر جهت توسعه‌های آینده

منابع و مأخذ

- ۱) آذرشب، صغری (۱۳۹۶). بررسی توسعه فیزیکی و ارائه الگوی راهبردی جهت گسترش بهینه کلانشهر اهواز با استفاده از RS-GIS. پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، صفحه ۱۸۷.
- ۲) آروین، محمود، پوراحمد، احمد، و زنگنه شهرکی، سعید (۱۳۹۶). ارزیابی زمین های بایر به منظور توسعه میان افزا (نمونه موردی: شهر اهواز)، مجله آمایش جغرافیایی فضا، ۷(۲۶)، ۱۶۳-۱۸۱.
- ۳) آروین، محمود، پوراحمد، احمد، و زنگنه شهرکی، سعید (۱۳۹۵). سنجش الگوی پراکنده رویی و شناسایی حوزه های عمل توسعه درونی شهر (نمونه موردی: شهر اهواز)، مطالعات محیطی هفت حصار، ۱۷(۵)، ۴۵-۶۲.
- ۴) امانپور، سعید، علیزاده، مهدی، و دامن باغ، صفیه (۱۳۹۹). شناسایی و تحلیل الگوی گسترش شهر اهواز در بازده زمانی ۱۴۰۰-۱۳۶۰، مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه ای، ۱(۱)، ۷۲-۸۹.
- ۵) پورمحمدی، محمدرضا و، جام کسری، محمد (۱۳۹۰). تحلیلی بر الگوی توسعه ناموزون تبریز، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۲۵(۱۰۰)، ۳۱-۵۴.
- ۶) پورمحمدی، محمدرضا، و قربانی، رسول (۱۳۸۲). ابعاد و راهبردهای پارادایم متراکم سازی فضاهای شهری مدرس، ۲(۷)، ۸۵-۱۰۷.
- ۷) تقوایی، مسعود، و محمدحسین، سرایی (۱۳۸۳). گسترش افقی شهرها و ظرفیت های موجود زمین، مورد شهر یزد، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۳، ۱۸۷-۲۱۰.
- ۸) خواجهی نیا، لاله (۱۴۰۲). جایگاه و نقش مدیریت خدمات شهری در محلات کلانشهرها مطالعه موردی: منطقه ۲ شهری اهواز، نشریه علمی اندیشه های نو در علوم جغرافیایی، ۱(۱)، ۶۹-۸۲.
- ۹) دولتشاه، صدیقه (۱۴۰۲). زیست پذیری شهری با رویکرد حق به شهر: مفاهیم، ابعاد و شاخص ها، نشریه علمی اندیشه های نو در علوم جغرافیایی، ۱(۱)، ۴۵-۶۸.
- ۱۰) رستمی، محمد حسین، انوری، فردوس، و امام دادی طارمی، محمدمهدی (۱۴۰۰). تحلیل فضایی پراکنده رویی شهری با استفاده از GIS و مدل هلدرن (مطالعه ی موردی: شهر بستک، استان هرمزگان)، مطالعات توسعه پایدار شهری، ۲(۱)، ۱۰۰-۱۲۱.
- ۱۱) رهنما، محمدرحیم، وعباس زاده، غلامرضا (۱۳۸۵). مطالعه تطبیقی سنجش پراکنش و فشردگی در کلانشهرهای سیدنی و مشهد، جغرافیا و توسعه ناحیه ای، ۶(۳)، ۱۰۱-۱۲۶.
- ۱۲) زیاری، کرامت الله، محمدنژاد، حافظ، و پرهیز، فریاد (۱۳۸۸). مبانی و تکنیک های برنامه ریزی شهری، چاپ اول، انتشارات دانشگاه بین المللی چاه بهار، تهران، صفحات ۷۶-۷۹.
- ۱۳) سازمان عمران و بهسازی شهری (۱۳۸۱). بررسی تطبیقی توسعه پنج کلان شهر ایران، واقعیت ها و تصورات، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۱۰.
- ۱۴) سالاریان، فردیس، نسترن، مهین، و داداش پور، هاشم (۱۴۰۲). علل و پیامدهای پراکنده رویی در شهر - منطقه مرکزی استان مازندران، فصلنامه مطالعات شهری، ۱۲(۴۷)، ۶۵-۷۸.

۱۵) سعیدنیا، احمد (۱۳۸۳). طراحی شهری در ایران، کتاب سبز راهنمای شهرداری‌ها (جلد پنجم)، تهران، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری کشور.

۱۶) شاه حسینی، گلاره، رفیعیان، مجتبی، و داداش پور، هاشم (۱۴۰۳). واکاوی ساختارها و سازوکارهای اثرگذار بر فرآیندهای غیررسمی موجد پراکنده رویی در منطقه کلان شهری تهران، فصلنامه مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۱۱(۳۹) ۱۵۷-۱۹۶.

۱۷) شکویی، حسین (۱۳۸۷). دیدگاه های نو در جغرافیای شهری. جلد ۱، انتشارات سمت، تهران.

۱۸) شهسواریان، مهسا (۱۳۹۰). بررسی علل و عوامل موثر بر پراکنده رویی در حوزه ی شهری کرج و ارائه مدل مناسب جهت کنترل آن، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته برنامه ریزی توسعه منطقه ای، دانشگاه علامه طباطبائی.

۱۹) طیبیان، منوچهر، و اسدی، ایرج (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل عوامل پراکنده رویی در توسعه فضایی مناطق کلان شهری، فصلنامه دانشگاه هنر، شماره ۲، صفحات ۲۳-۵.

۲۰) عبدی فروچای، ناهیده (۱۳۹۲). بررسی پایداری و ناپایداری توسعه فیزیکی در مادرشهرها نمونه موردی: شهر سنندج، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز.

۲۱) عزیزی، محمد مهدی (۱۳۸۲). تراکم در شهرسازی، اصول و معیارهای تعیین تراکم شهری؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۲۲) کامروا، سید محمد علی (۱۳۸۳). مقدمه ای بر شهرسازی معاصر ایران؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۲۳) مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). نتایج سرشماری نفوس و مسکن، استان خوزستان، شهرستان اهواز، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان خوزستان.

۲۴) ملکی، سعید (۱۳۸۲). شهر پایدار و توسعه پایدار شهری، مجله مسکن انقلاب، شماره ۱۰۲.

۲۵) نادری، کاوه، امانپور، سعید، و منصوری، فریبرز (۱۳۹۱). ارزیابی توسعه فیزیکی شهر اهواز با تاکید بر پایداری در مسائل زیست محیطی، اولین همایش ملی جغرافیا، مخاطرات محیطی و توسعه پایدار، دانشگاه آزاد اسلامی، صفحات ۱۱-۱.

۲۶) نوری، مسلم، صابری فر، رستم، و علی اکبری، اسماعیل (۱۳۹۹). تحلیل تطبیقی روند پراکنده رویی شهری در شهرهای استان خراسان شمالی (مطالعه موردی شهرهای اسفراین و بجنورد)، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۲۰(۵۸)، ۲۸۳-۳۰۰.

27) Abudu, D.; Echima, R. & Andogah, G (2018). Spatial assessment of urban sprawl in Arua Municipality, Uganda. *The Egyptian Journal of Remote Sensing and Space Science*, 7 December.

28) Banai, R., Depriest, T. (2014). Urban sprawl definitions, data, methods of measurement, and environmental consequences, *journal of sustainability education*, Vol 7.

29) Bhatta, B. (2010). Analysis of urban growth and sprawl from remote sensing data. *Springer Science & Business Media*.

30) Caves, Roger w (2005). *Encyclopedia of the City; New York: Routledge*.

- 31) Ewing, R. (1994). Characteristics, causes and effects of sprawl: a literature review. In: J.Matzluff, et al., (Eds) urban ecology: an international perspective on the interaction between humans and nature. *New York: Springer*, pp. 519-535.
- 32) Ewing, R. Pendall, R. and Chen, D. (2002). *Measuring sprawl and its impact*, vol 1 (Technical Report), SmartGrowth America, Washington DC.
- 33) Jahanbin, R, and Zarei, R (2012). The Consequences of the Effects of Physical Development Cities on Agricultural Lands and Land Around and Their Sphere of Influence: Case Study: Dare Shahr Township, *Sabzineh Analytical Research News Newspaper, the Seventh Year*, Number 71, pp 63 – 57.
- 34) Han, J.(2020). Can urban sprawl be the cause of environmental deterioration? Based On the provincial panel data in China. *Environmental Research*, 109954.
- 35) Hess, G, R (2001). Just what is sprawl, anyway? "Carolina Planning," *a journal of the University of North Carolina Department of City and Regional Planning*, Volume 26, Issue2: 2-26.
- 36) Johnson, M.P. (2001). Environmental Impacts of Urban Sprawl: A Survey of the Literature and Proposed Research Agenda, *Environ Plann, A* 33: 717-735.
- 37) Kwan, R (2010). *Urbanization Culture*, Translation by Yald Blarak, *Tehran: ParhamNaghsh Publications*.
- 38) Longman Dictionary of contemporary English (2009). London: Pearson Education Limited Medium-sized cities by spatial metrics based on fused data sets. *International Journal of Image and Data Fusion*.6 (1), pp. 42-64.
- 39) Meshkini, a, Mahdnezhad, H, Parhiz, F (2013). farther up Modernism Patterns in Urban Planning, Tehran, *Omid Englab Publishing Frst Puplicaton*.
- 40) Mohammadian, H, Tavakoli Nia, J et al (2016). Monitoring land use change and Measuring urban sprawl based on its spatial forms the case of Qom city. *The Egyptian Journal of Remote Sensing and Space Sciences*.
- 41) Mohammadzadeh, R (2007). Study of Environmental Impact of Physical Development on Hastily Cities with the Emphasis on Tehran and Tabriz, *Geography and the Area Development Magazine*, Number9, pp 93-112.
- 42) Nengroo, Z. A., Bhat, M. S., & Kuchay, N. A.(2017). Measuring urban sprawl of Srinagar city, Jammu and Kashmir, India. *Journal of Urban Management*.
- 43) Peiser, R (2006). Decomposing urban sprawl, *Town Planning Review*,72 (3).
- 44) Pramanik, M. M. A., & Stathakis, D. (2016). Forecasting urban sprawl in Dhaka city of Bangladesh. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 43(4), 756-771.
- 45) Razin, E. and Rosentraub, M. (2000). Are fragmentation and sprawl interlinked? North American evidencell. *Urban Affairs Review*, 35 (6), pp. 821-836.

- 46) Stathakis, D. and Tsilimigkas, G. (2014) Measuring the compactness of European -United Nations (2018). *World urbanization prospects the 2018 revision*.
- 47) Vahedian Beygi, L, Pourahmad, A, Seyfadini, F (2012). Examine the Effect of Physical Growth Tehran on lands of region5, *Quarterly Journal of Human Geography the Fourth Year*, the First Number, pp 46 – 29
- 48) Wassmer, R. W. (2000). Urban sprawl in a U.S. metropolitan area: ways to measure and acomparison of the Sacramento area to similar metropolitan areas in California and the U.S. *CSUS Public Policy and Administration Working Paper No. 2000–03*.
- 49) Xiong, C., & Tan, R. (2018). *Will the land supply structure affect the urban expansion form?* Habitat International.
- 50) Zhang, T (2000). Land Market and Governments Role in Sprawl, *Cities*, VoL.17, No.2

Received: 08/08/2024

Accepted: 28/09/2024

The Role of Urban Policy in Selecting Top Tourist Regions (Case Study: Mahshahr City)

Somaye Asadi

Ph.D Student, Climatology , Department of Geography, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Gabriel Ghorbanian¹

Assistant Professor, Department of Geography, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Reza Borna

Department of Geography, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Jafar Morshedi

Assistant Professor, Department of Geography, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Manochehr Javanmardi

Assistant Professor, Department of Geography, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Abstract

Sustainable development is one of the key objectives of the tourism industry in any country, and this industry is influenced by economics, politics, and geography, with its development also impacting each region. Sustainable development in tourist areas accelerates the national development process through policies that preserve resources and the environment in each region. The aim of this research is to examine the role of urban policy in selecting top tourist regions and evaluating the criteria and capabilities of tourist destinations in the city of Mahshahr. The analytic hierarchy Process (AHP) model and a likert scale questionnaire were used in this research. Firstly, the questionnaires were distributed and their data were analyzed. After obtaining the compatibility of the criteria, the weights of each criterion and option were determined and then analyzed. The findings of this study indicate that among the factors of gravity, value, distance, and selected demand for tourism in the study area, the demand criterion has been assigned the highest weight (0.54) and the attraction criterion has been assigned the lowest weight (0.06) in tourism. Furthermore, the final ranking of selected tourist areas in Mahshahr has shown that bandar imam Khomeini and Aram Park Lake, with scores of 0/354 and 0/29 respectively, are ranked first and second in priority, while the historical city of Esk is ranked seventh in a lower position. Therefore, making informed decisions based on tourism criteria has a significant impact on economic activities, and the demand criterion has a more significant impact on regional tourism development.

Key words: Urban Policy, National Development, Tourist, Sustainability, Mahshahr City

Received: 09/08/2024

Accepted: 28/09/2024

Investigation of Drought Trend Using Satellite Imagery (Case study: West Azerbaijan Province)

Ehsan Soureh

M.A., Climatology, University of Kurdistan, Kurdistan, Iran

Mohammad Sadegh Zangeneh¹

M.A., GIS, Agricultural Engineering System and Natural Resources Organization, Khuzestan Province

Akram Keramat

Department of RS & GIS, Dezful Branch, Islamic Azad University, Dezful, Iran

Abstract

Drought is a complex meteorological phenomenon that depends on several environmental factors. This phenomenon is a common natural disaster that is recognized as one of the ecological, hydrological, agricultural, and economic concerns of humanity. In this study, satellite data and Google Earth Engine were used to investigate the drought phenomenon in West Azerbaijan province. In order to achieve this research goal, four indices, namely SPI, NDVI, VCI, and TCI, were selected and utilized for a 23-year period from satellite images of the years 2000 to 2022. In this study, 526 images were used for the NDVI, VCI, and TCI indices, and 111 images were used to calculate the SPI index. The research results showed that severe and moderate droughts were experienced in most parts of the province in the years 2000, 2008, 2010, 2017, 2021, and 2022. Additionally, various levels of drought existed in the central, northern, and southern parts of the province in the years 2002, 2006, and 2019. Moreover, normal conditions were observed in all areas of the province in the years 2001, 2004, 2005, 2007, and from 2012 to 2014 and 2016. Comparing the results of the indices, it can be stated that the VCI and SPI indices were the most sensitive indices for drought identification in the West Azerbaijan province, as they were able to effectively identify different types of droughts. Furthermore, the NDVI index, due to its relatively good sensitivity for drought identification, can indicate a decrease in vegetation cover during drought years. Overall, the results of this study demonstrated that West Azerbaijan province is at risk of drought.

Key words: West Azerbaijan Provinc, Satellite Images, Drought, Drought Indices, MODIS

---

¹. Corresponding Author: Mohammadsadegh.zangeneh@yahoo.com

Received: 31/07/2024

Accepted: 04/11/2024

Identifying Neighborhood Problems with a Neighborhood-Based Planning Approach (Case Study: Neighborhood 49, District 2, Zahedan Municipality)

Mohammad Ismail Maleki Moghadam

Ph.D., Student Geography and Urban Planning, Department of Geography, Zahedan Branch, Islamic Azad University, Zahedan

Hossein Molashahi¹

Assistant Professor, Department of Geography, Zahedan Branch, Islamic Azad University, Zahedan, Iran

Abstract

In the past, the boundaries of an urban neighborhood were determined by ethnic, racial, class, and group differences, as well as natural divisions and geomorphological differences (such as the presence of a river, waterway, etc.). Each neighborhood in a city has its own cultural identity, and when hearing the name of a neighborhood, the characteristics of its residents, in terms of occupation, wealth, and prevailing temperament, would immediately come to mind. However, in contemporary cities with the population explosion of the past century, which disrupted the old traditional living systems, the concept of neighborhood has undergone a change, and new interpretations have taken its place. Unlike the past, when neighborhoods were formed based on ethnic, racial, religious, and other shared characteristics, modern neighborhoods are often shaped by economic factors and occupational similarities (e.g., government employee neighborhoods). This leads to a diversity of opinions and tastes within these neighborhoods, resulting in a lack of consensus among residents. This research, conducted using a combination of documentary and field methods, involved distributing 380 questionnaires to residents of Neighborhood 49 in Zahedan. The collected data was analyzed using SPSS software and regression analysis. Although 61% of residents expressed satisfaction with living in the neighborhood, numerous problems were identified, including a shortage of trash cans and littering, poor road conditions, and dilapidated land used as garbage dumps. The most significant demand among residents was for increased green spaces, followed by a lack of recreational and sports facilities, inadequate sidewalks, and the absence of a proper sewage system.

Key words: Neighborhood, Life, Satisfaction, Problems, Zahedan

---

1. Corresponding Author: h_mollashahi91@yahoo.com

Received: 06/09/2024

Accepted: 05/11/2024

Challenges and Opportunities in Iran's Foreign Policy Towards Afghanistan (Case Study: Taliban Regime)

Shaban Mahgul

Ph.D., Student, Department of Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

Ghafar Zarei¹

Assistant Professor, Department of Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

Amin Ravanbod

Assistant Professor, Department of Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

Abstract

The foreign policy of the Islamic Republic of Iran and its relations with Afghanistan, Iran's neighbor, are important both geopolitically and in terms of politics, also economics, and culture. Based on this, Afghanistan is a country that should be considered in Iran's foreign policy. Therefore, this study aims to examine the challenges and opportunities in Iran's foreign policy towards Afghanistan, especially considering the recent occurrences in this country. This article is a descriptive-analytical study. The research method and materials are qualitative, and also note-taking was used to gather information. The results show that among the challenges of Iran's foreign policy towards Afghanistan, we can mention insecurity and instability resulting from the Taliban's dominance, which causes events such as the increasing wave of Afghan migration, the presence of terrorist groups like ISIS, the need to manage relations with other regional leaders, and ethnic and religious issues. At the same time, there are opportunities such as the possibility of economic and commercial cooperation, playing a positive role in reducing tensions and peace processes, border management, expanding political influence, and strengthening regional cooperation. Therefore, to take advantage of these opportunities and address the challenges, Iran needs a comprehensive and balanced strategy in its foreign policy. In this regard, emphasis should be placed on important challenges such as the uncertain future of how the Taliban will deal with Afghan Shias and the tension over the Hari Rud River, as well as opportunities such as the Islamic Republic's cooperation with China and Russia in Afghanistan and economic relations with this country. Overall, it can be said that the history of relations between the Islamic Republic and Afghanistan can influence the foreign policies of both countries, considering the Taliban's regime in this country.

Key words: Challenges, opportunities, Taliban rule, Iran's foreign policy.

---

1. Corresponding Author: abooeiyeh1402@proton.me

Received: 31/07/2024

Accepted: 04/11/2024

Türkiye's Foreign Policy in the South Caucasus, Interaction and Confrontation With Russia

Rajat Jabari

Ph.D., Student, Department of Political Science, Khoramshahr International Branch, Islamic Azad University, Khoramshahr, Iran

Sara Njaf Pour¹

Assistant Professor, Political Science Department, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran

Nusratullah Heydari

Assistant Professor, Department of Political Science, Ilam Branch, Islamic Azad University, Ilam,

Abstract

The aim of the current research is to examine Turkey's foreign policy in the South Caucasus in interaction and confrontation with Russia. The main question is, what effects have the relations between Russia and Turkey had on the political equations of the South Caucasus? The main hypothesis is that a set of political and security factors such as differences in foreign policy orientation, regional conflicts, geopolitical rivalries, neo-Eurasian thinking in Russia's foreign policy, and the doctrine of nuclear weapons. Negeri in Turkey's foreign policy has led to the divergence of political relations between Russia and Turkey in the region. And this issue has led to the formation of balance-oriented alignments in the South Caucasus region. In this research, the theory of the security group of the Bozan cargo area has been used as a theoretical framework and the descriptive-analytical method has been used as the main research method. The findings of the research show that the Caucasian countries entered the regional and global strategic spectrums without their will. The two countries of Russia and Turkey, with their ancient and different history and civilization, have great potential for cooperation in various economic, political, cultural and social fields, but for the last time they are under the shadow of intense ideological, political and military competition.

Keywords: Turkish Foreign Policy, South Caucasus, Interaction and Confrontation, Russia.

---

¹ Corresponding Author: abooeiyeh1402@proton.me

Received: 25/08/2024

Accepted: 05/11/2024

Pathological Sprawl and Horizontal Expansion of Ahvaz Metropolis Based on COCOSO Model

Zahra Nazari

Ph.D., Student, Department of Geography, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran

Saeid Kamyabi¹

Professor, Department of Geography, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran

Abbas Arghan

Associate Professor, Department of Geography, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran

Abstract

The rapid growth of urban populations worldwide, especially in developing countries, poses a significant challenge for governments and planning organizations. In recent decades, among various urban growth patterns, the pattern of sprawling growth has become the dominant spatial development trend in many countries. This study aims to diagnose the pathological sprawl and horizontal expansion of the Ahvaz metropolis. This research is applied and uses an analytical-descriptive method. The data collection method in this research is library-documentary and survey-based. The COCOSO multi-criteria decision-making technique was used to analyze the data. The results obtained from the COCOSO method showed that districts 1 and 8 of Ahvaz city, with the abbreviation B and a final weight of 0.942 in the COCOSO test, have the most favorable conditions. Districts 2 and 6 of Ahvaz city, with the abbreviation D and a final weight of 0.491, have the least favorable conditions and the least impact among other areas compared to the study components. In conclusion, considering the negative consequences of sprawl and to achieve sustainable development and a sustainable urban form, a compact growth pattern is proposed as the future development pattern of the city.

Key words: Sprawl, horizontal expansion, urban neighborhood livability, Ahvaz metropolis

---

1. Corresponding Author: saeidkamyabi@gmail.com

IN THE NAME OF GOD
Journal of
New Ideas in the Geographical Sciences

Volume 3, Issue: 7, September 2024

ISSN:2981-1473

Islamic Azad University, Mahshahr Branch

- **Managing Editor: Dr. Abbas Maroofnezhad**
- **Editor- in- Chief: Dr. Mohammad Ali Firouzi**
- **Executive Director: Dr. Farkhondeh Oshal**

• **Editorial Panel**

1.Dr. Ali Shakhoor, Full Professor of Gegraphy Dpt., Islamic Azad University Marvdasht Branch

2.Dr. Behrouz Sarisarraf, Full Professor of Gegraphy Dpt., Tabriz University

3.Dr. Saeid Maleki, Full Professor of Gegraphy Dpt., Shahid Chamran Ahvaz University

4.Dr. Maryam Bayati Khatibi, Full Professor of Gegraphy-Geomorphology Dpt., Tabriz University

5.Dr. Teymoor Amar, Associate Professor of Gegraphy Dpt., Islamic Azad University Rasht Branch

6. Dr. Abbas Maroofnezhad, Associate Professor of Gegraphy Dpt., Islamic Azad University Mahshahr Branch

7.Dr. Azita Rajabi, Associate Professor of Gegraphy Dpt., Islamic Azad University Central Tehran Branch

8. Dr. Katayun Alizadeh, Associate Professor of Gegraphy Dpt., Islamic Azad University Mashhad Branch

Address: New Ideas in the Geographical Sciences Journal Office, Islamic Azad University, Mahshahr Branch, Imam Khomeini Blvd, University Street, Islamic Azad University, Mahshahr Branch, College of Electrical Engineering and Computers, Ground floor. Postal code: 6351141111

Home Page: Sanad.iau.ir/journal/ntigs

E-mail: Ntigs.Journalmahshahriau1402@Gmail.Com

Abstract
In
English

Table of Contents

The Role of Urban Policy in Selecting Top Tourist Regions(Case Study: ... Somaye Asadi, Dr. Gabriel Ghorbanian, Dr. Reza Borna, Dr. Jafar Morshedi, Dr. Manochehr Javanmardi	117
Investigation of Drought Trend Using Satellite Imagery... Ehsan Soureh, Mohammad Sadegh Zangeneh, Dr. Akram Keramat	118
Identifying Neighborhood Problems with a Neighborhood-Based Planning... Mohammad Ismail Maleki Moghadam, Dr. Hossein Molashahi	119
Challenges and Opportunities in Iran's Foreign Policy Towards Afghanistan.. Shaban Mahgul, Dr. Ghafar Zarei Dr. Amin Ravanbod	120
Türkiye's Foreign Policy in the South Caucasus, Interaction and ... Rajat Jabari, Dr. Sara Njaf Pour, Dr. Nusratullah Heydari	121
Pathological Sprawl and Horizontal Expansion of Ahvaz Metropolis Based on... Zahra Nazari, Dr. Saeid Kamyabi, Dr. Abbas Arghan	122

ISSN: 2981-1473

IAU Mahshahr Branch

Journal of New Ideas in the Geographical Sciences

Volume 3, Issue: 7, September 2024

The Role of Urban Policy in Selecting Top Tourist Regions(Case Study: ... <u>Somaye Asadi, Dr. Gabriel Ghorbanian, Dr. Reza Borna, Dr. Jafar Morshedi, Dr. Manochehr Javanmardi</u>	117
Investigation of Drought Trend Using Satellite Imagery... <u>Ehsan Soureh, Mohammad Sadegh Zangeneh, Dr. Akram Keramat</u>	118
Identifying Neighborhood Problems with a Neighborhood-Based Planning... <u>Mohammad Ismail Maleki Moghadam, Dr. Hossein Molashahi</u>	119
Challenges and Opportunities in Iran's Foreign Policy Towards Afghanistan.. <u>Shaban Mahgul, Dr. Ghafar Zarei, Dr. Amin Ravanbod</u>	120
Türkiye's Foreign Policy in the South Caucasus, Interaction and ... <u>Rajat Jabari, Dr. Sara Njaf Pour, Dr. Nusratullah Heydari</u>	121
Pathological Sprawl and Horizontal Expansion of Ahvaz Metropolis Based on... <u>Zahra Nazari, Dr. Saeid Kamyabi, Dr. Abbas Arghan</u>	122

sanad.iau.ir/journal/ntigs

ntigs.journalmahshahriau1402@gmail.com